

**Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра політології та філософії**

**Найчук Антон Віталійович
Сулятицька Тетяна Василівна
Маркітантов Вадим Юрійович**

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**Кам'янець-Подільський
2024**

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73
А28

Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 31 жовтня 2024 р.)

Рецензенти:

- Попович М. Д.** доктор філософських наук, професор кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти ЗВО «Подільський державний університет».
- Грубі Т. В.** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Сидорук С. А.** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Автори-укладачі:

Найчук Антон Віталійович – кандидат філософських наук, доцент.
Сулятицька Тетяна Василівна – кандидат філософських наук, доцент.
Маркітантов Вадим Юрійович – кандидат політичних наук, доцент.

А28 Найчук А. В. Сулятицька Т. В., Маркітантов В. Ю. Соціологія : Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. 298 с.

У навчально-методичному посібнику «Соціологія», з урахуванням кредитно-модульної системи, вибудовуються теоретико-методологічні та практиологічні основи курсу. Видання містить: навчальну програму; плани семінарських занять, які включають: ключові поняття, питання для самостійного опрацювання, теми рефератів та тестові завдання до тем, тексти першоджерел; рекомендації самостійної роботи та методичні поради до самостійної підготовки студентів; рекомендації організації індивідуальної роботи (індивідуальні навчально-дослідницькі завдання) та методичні поради до їх виконання; модульні контрольні роботи й методичні рекомендації до їх виконання; питання до підсумкової атестації, критерії та норми оцінювання знань, умінь та навичок студентів; словник термінів; список літератури з курсу «Соціологія».

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73

© Укладачі: Найчук А. В. Сулятицька Т. В. Маркітантов В. Ю.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»	6
РОЗДІЛ II. РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»	12
2.1. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ	12
2.2. САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ	255
2.3. ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА (ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ) ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ	258
РОЗДІЛ III. МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ Й МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ	262
РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ	267
РОЗДІЛ V. КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ	271
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	273
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	282

ВСТУП

Для розвитку цивілізованих суспільних відносин важливим є формування паритету інтересів особистості, суспільства, держави. Невід'ємною умовою функціонування сучасного суспільства є активна, цілеспрямована участь в його творенні пересічних громадян, особливо нової генерації, певний рівень розвитку громадянської культури, сформованість соціальної підструктури громадянської спрямованості у свідомості особистості. Соціологія є невід'ємною складовою академічної науки, займаючи гідне місце серед інших соціальних дисциплін. Їй належить вирішальна роль у процесі соціально-гуманітарної підготовки студентів.

Предметом навчальної дисципліни «Соціологія» є суспільство як єдина цілісна соціальна система, соціальні відносини та соціальна поведінка людей. Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку, залежність особистості від соціальної організації і культури, залежність соціальної організації і культури від особистості.

Навчальний-методичний посібник «Соціологія» розроблений відповідно до курсу «Соціологія», включеного у блок навчального плану «обов'язкові освітні компоненти» спеціальності 052 «Політологія» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Навчально-методичний посібник побудований відповідно до кредитно-модульної системи навчання і складається із трьох основних залікових навчально-теоретичних блоків (модулів): семінарські заняття; самостійна робота; індивідуальні навчально-дослідницькі завдання (ІНДЗ). Окремими блоками подаються: комплексна модульна контрольна робота з курсу; критерії та норми оцінювання знань, умінь та навичок студентів; словник термінів; основна та додаткова література.

Перший модуль включає один змістовий модуль, який охоплює семінарські заняття. Другий модуль становить самостійна робота студентів, яка охоплює весь курс та взаємозв'язана із змістовим модулем. Формою навчального навантаження, спрямованого на розвиток творчих можливостей студентів, слугує ІНДЗ, які виконуються у формі рефератів і є третім заліковим модулем.

Комплексна модульна контрольна робота з курсу розроблена у вигляді дворівневих за складністю завдань, що надає можливість об'єктивно оцінити рівень знань студентів. Матеріал, представлений у навчально-методичному посібнику, направлений на підвищення фахового рівня студентів, що є важливими складовими сучасного суспільного життя.

РОЗДІЛ І. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»

Метою викладання навчальної дисципліни «Соціології» є формування у студентів розуміння сутності соціального життя та соціальної структури суспільства, а також навичок аналізу соціальних явищ та процесів, проблем, які стоять перед суспільством, причини їх виникнення та шляхів вирішення.

Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Денна форма					
	усього	у тому числі				
л.		с.	лаб.	інд.	с. р.	
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль 1.						
Теорія та історія соціології						
Тема 1. Соціологія як наука та навчальна дисципліна	10	2	2			6
Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної науки.	20	8	6			6
Разом за змістовим модулем	30	10	8			12
Змістовий модуль 2						
Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. КСД						
Тема 3. Суспільство як соціальна система. Соціологічний аналіз суспільства.	14	2	4			8
Тема 4. Соціальні інститути.	8	2				6
Тема 5. Соціологія особистості.	8	2	2			4
Тема 6. Соціологія сім'ї.	8	2	2			4
Тема 7. Соціологія молоді.	10	2	2			6
Тема 8. Етносоціологія.	10	2	2			6
Тема 9. Соціологія культури	8	2	2			4
Тема 10. Соціологія політики	10	2	2			6
Тема 11. Соціологія праці	10	2	2			6
Тема 12. Соціологія освіти і виховання	10	2	2			6
Тема 13. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, види, етапи проведення	8	2	2			4
Тема 14. Підготовка та організація проведення соціологічних досліджень	8	2	2			4
Тема 15. Аналіз та узагальнення соціологічної інформації	8	2	2			4

Разом за змістовим модулем	120	26	26			68
Усього годин	150	36	34			80

Заочна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	усього	Заочна форма				
		у тому числі				
1	2	л.	с.	лаб.	інд.	с. р.
3	4	5	6	7		
Змістовий модуль 1.						
Теорія та історія соціології						
Тема 1. Соціологія як наука та навчальна дисципліна	10	2				8
Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної науки.	13	2	2			9
Разом за змістовим модулем	23	4	2			17
Змістовий модуль 2.						
Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. КСД						
Тема 3. Суспільство як соціальна система. Соціологічний аналіз суспільства.	11	2				9
Тема 4. Соціальні інститути.	9					9
Тема 5. Соціологія особистості.	10	2				8
Тема 6. Соціологія сім'ї.	9					9
Тема 7. Соціологія молоді.	10		2			8
Тема 8. Етносоціологія.	9					9
Тема 9. Соціологія культури	9					9
Тема 10. Соціологія політики	11	2				9
Тема 11. Соціологія праці	10		2			8
Тема 12. Соціологія освіти і виховання	9					9
Тема 13. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, види, етапи проведення	10	2				8
Тема 14. Підготовка та організація проведення соціологічних досліджень	11		2			9
Тема 15. Аналіз та узагальнення соціологічної інформації	9					9
Разом за змістовим модулем	127	8	6			113
Усього годин	150	12	8			130

Методи контролю: поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здо-

бувачів при обговоренні теоретичних питань, виконанні практичних завдань, а також у формі тестування та ін. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота.

Форма підсумкового контролю: залік.

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1.

Теорія та історія соціології

Тема 1. Соціологія як наука та навчальна дисципліна.

Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології. Поняття соціального, його критерії та сутність. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика. Методи соціального пізнання. Структура соціологічної науки. Функції соціології. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної науки.

О. Конт – засновник соціології. Г. Спенсер – продовжувач позитивістської лінії в соціології. Соціологія Е. Дюркгайма. Соціологія М. Вебера. Німецька формальна соціологія (Г. Зіммель та Ф. Тьонніс). Характерні риси сучасної соціології. Структурні парадигми теоретичної соціології. Інтерпретативні парадигми сучасної соціології. Емпірична соціологія. Теорія постіндустріального суспільства та постмодернізм.

Поняття протосоціології, її сутність і періодизація в українському соціокультурному середовищі. Протосоціологічні проблеми, ідеї, вчення часів Київської Русі, характеристика джерел. Розвиток соціологічного знання України в XVI – поч. XVIII ст. (Х. Філалет, І. Вишенський, С. і Л. Зизанії Тустановські, З. Копистянський, Г. і М. Смотрицькі; П. Могила, Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Л. Баранович, Ф. Прокопович), Г. Сковорода.

Змістовий модуль 2.

Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. КСД

Тема 3. Суспільство як соціальна система. Соціологічний аналіз суспільства.

Поняття суспільства як соціальної системи. Типології суспільства. Поняття системних об'єктів у соціології. Суспільство як система: системні ознаки суспільства. Поняття соціального зв'язку, його структура, типи та види. М. Вебер про соціальний зв'язок. Соціальна структура суспільства: поняття та типи. Соціальний інститут:

поняття та функції. Характеристика дисфункції. Соціальна стратифікація, її історичні типи. Соціальна мобільність, її причини та види.

Тема 4. Соціальні інститути.

Сутність соціального інституту. Типи соціальних інститутів. Роль соціальних інститутів у життєдіяльності суспільства.

Тема 5. Соціологія особистості.

Поняття особистості у соціології. Особистість як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. Основні соціологічні теорії особистості. Соціологічна структура особистості. Соціальний статус і соціальні ролі особистості. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

Тема 6. Соціологія сім'ї.

Сутність сім'ї та шлюбу. Історичні форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку. Типологія сучасної сім'ї. Соціологія сім'ї, її розвиток, завдання та основні поняття. Соціальні функції сім'ї. Особливості сім'ї як соціального інституту і малої групи. Криза сім'ї як соціального інституту. Шляхи зміцнення сім'ї.

Тема 7. Соціологія молоді.

Сутність, предмет, об'єкт. Функції соціології молоді. Основні поняття соціології молоді. Поняття молодь. Молодь як соціальна спільність. Специфіка молодіжної свідомості та поведінки. Проблеми економічного самовизначення, неформальних об'єднань, девіантної поведінки, дозвілля молоді. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології.

Тема 8. Етносоціологія.

Етносоціологія та предмет її дослідження. Основні поняття соціології етнічних відносин. Функції етносоціології. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот. Національно-етнічні процеси та відносини. Проблема самовизначення націй у соціології. Соціологічні питання соціального і культурного життя націй. Національно-етнічні процеси та відносини. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.

Тема 9. Соціологія культури.

Соціологія культури, її предмет, структура та основні категорії. Поняття культури в соціології. Види культури. Форми вияву куль-

тури та їх взаємодія в житті людини. Системний аналіз сучасної культури. Ділова культура як культура нової соціальної спільності. Структурні елементи культури та їх характеристика. Соціальні функції культури.

Тема 10. Соціологія політики.

Специфіка соціології політики як галузі соціологічного знання, її структура та дослідницькі завдання. Політика як царина відносин між соціальними суб'єктами відносно здійснення політичної влади. Основні напрямки наукових досліджень соціології політики, її понятійний апарат. Найбільш актуальні проблеми політичної діяльності і політичних відносин, які вивчає соціологія політики. Соціологічні аспекти державної влади. Поняття політичної партії, суспільного руху. Ознаки, структура і внутрішня організація політичної партії.

Тема 11. Соціологія праці.

Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології праці. Праця як соціальне явище та категорія соціології. Категорії соціології праці (характер праці, зміст праці, умови праці, ринок праці, зайнятість, безробіття, мотивація, адаптація, соціально-психологічний клімат, соціальний конфлікт). Соціально-трудова відносина та соціальні процеси в сфері праці. Мотивація праці, її відсутність в Україні як основна соціальна проблема. Трудовий колектив як соціальний інститут та соціальна група. Основні функції трудового колективу. Стилі керівництва трудовим колективом.

Тема 12. Соціологія освіти і виховання.

Об'єкт, предмет, функції соціології освіти. Основні віхи становлення соціології освіти. Освіта, її функції і структура (види, форми). Завдання соціології освіти. Функції освіти. Основні ступені і форми освіти. Соціологія виховання: предмет і структура. Соціальні регулятори в сфері виховання. Взаємодія між суспільством, особою та вихованням. Соціологія особистості студента. Система освіти в Україні.

Тема 13. Конкретно-соціологічне дослідження: поняття, види, етапи проведення.

Суть соціологічної діяльності. Інформація в системі управління. Соціологічне дослідження: поняття, функції, етапи. Основні види соціологічного дослідження. Методи збору соціологічної інформації. Вимір у соціологічному дослідженні.

Тема 14. Підготовка та організація проведення соціологічних досліджень.

Програма соціологічного дослідження та її компоненти. Визначення об'єкту, предмету дослідження. Роль гіпотези в соціологічному дослідженні. Теоретична та емпірична інтерпретація понять. Визначення мети і постановка завдань в соціологічному дослідженні. Розробка плану дослідження, характеристика його основних компонентів. Вибірка у соціологічному дослідженні: типи і особливості застосування. Методи збору соціологічної інформації і проведення соціологічного дослідження (опитування, його види; аналіз документів як джерело інформації; соціологічне спостереження; експеримент).

Тема 15. Аналіз та узагальнення соціологічної інформації.

Обробка та аналіз соціологічної інформації (опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів; кореляційний і регресивний аналіз; факторний і кластерний аналіз, особливості застосування).

РОЗДІЛ II. РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»

2.1. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ

Семінарське заняття № 1: Предмет соціологічної науки (2 год.)

Мета: розкрити об'єкт і предмет соціологічної науки. Висвітлити зміст соціальних законів та категорій. Проаналізувати структуру соціології та взаємозв'язок соціології з іншими галузями наукового знання.

ПЛАН

1. Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології. Поняття соціального, його критерії та сутність.
2. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика.
3. Методи соціального пізнання.
4. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

Ключові поняття: позитивізм, соціологія, соціальний закон, загальні соціальні закони, соціальне, об'єкт соціології, предмет соціології, метод, функція, глобалізація.

Питання для самостійного вивчення:

1. Основні елементи соціологічної системи знань, їх взаємодія.
2. Функції соціології як науки.
3. Значення соціології для формування світогляду та професійної підготовки.

Теми рефератів:

1. Сучасні дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
2. Теоретична і прикладна соціологія.
3. Прикладні дослідження в соціології.

1. Соціологія (від лат. *societas* – суспільство та грецького *logos* – слово, знання, вчення) – наука про суспільство, про закони становлення, функціонування і розвитку суспільства в цілому, а також соціальних груп і спільнот, та природу і характер відносин в сфері їх спільної життєдіяльності, що знайшло відображення в об'єкті та предметі дослідження соціологічної науки. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити сутність і зміст об'єкта та предмета соціології.

2. Соціологія, як і будь-яка інша наука, має свої категорії і закони, система яких відображає внутрішню логіку соціологічного пізнання, розкриває і конкретизує характеристику її предмета і методу, служить основою для теоретичного осмислення соціальних явищ і процесів. Проте, якщо категорії соціології відображають найбільш значимі властивості, ознаки досліджуваного соціального об'єкта, то її закони виражають глибинні зв'язки між ними. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати категорії та закони соціології.

3. Метод пізнання, або метод дослідження – специфічна процедура, що складається з певних дій або операцій, за допомогою яких здобувається й обґрунтовується нове знання в науці. Усі методи наукових пізнань поділяються на загальні та спеціальні. При відповіді слід охарактеризувати зазначені методи та визначити їх роль у соціальному пізнанні.

4. Будучи наукою про суспільство, соціологія водночас структурно включає як загальну теорію соціальної багатоманітності явищ і процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, а саме соціальні теорії праці (соціологія праці), освіти (соціологія освіти), релігії (соціологія релігії) тощо. Відтак соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

Тестові завдання

1. Фундатором соціології як науки є:

- а) І. Кант;
- б) Г. Гегель;
- в) О. Конт;
- г) К. Маркс.

2. Вихідним для розуміння соціологічного пізнання і визнання предмета соціологічної науки є поняття:

- а) суспільство;
- б) соціологія;
- в) соціальне.

3. Вперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Антонович;

в) Д. Дорошенко.

4. У буквальному перекладі соціологія – це:

- а) вчення про людину;
- б) наука про суспільство;
- в) наука про соціальні інститути;
- г) вчення про соціальні групи.

5. Соціальний інститут –2 це:

- а) різновид ВНЗ, де готують фахових соціологів;
- б) певна сфера соціального життя людей;
- в) набір соціальних статусів особистості;
- г) процес засвоєння людиною соціальних норм.

6. Об'єктом соціологічного пізнання є:

- а) закони і закономірності функціонування суспільства
- б) суспільство як цілісна соціальна реальність;
- в) соціальне життя суспільства.

7. У якій з відповідей найповніше і найглибше розкрито предмет соціології:

- а) це наука, що вивчає і аналізує соціальні факти;
- б) це наука, що вивчає специфіку соціального;
- в) це система наукового знання, яка пояснює поведінку людей як представників великих соціальних груп;
- г) це наука, що вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, суспільних груп, які взаємодіють між собою;
- д) це наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільностей, соціальних організацій і соціальних процесів;
- е) це наука про суспільство як єдину соціальну систему, про тенденції, закони й функціонування та розвитку, про прояви даних законів і закономірностей в діяльності соціальних суб'єктів малих та великих соціальних груп й спільностей людей, а також окремих особистостей.

8. Зазначте положення, в якому правильно характеризується дія соціальних законів:

- а) дія соціальних законів свідомо задається людьми;
- б) соціальні закони діють завжди і всюди без будь-яких виключень.

9. Вкажіть галузь, що не належить до спеціальних соціологічних теорій:

- а) соціологія медицини;

- б) соціологія освіти;
- в) соціологія сім'ї;
- г) соціологія злочинності;
- д) соціологія масової комунікації.

10. Під функціями соціології розуміють:

- а) зв'язок соціології з іншими науками;
- б) цілі і завдання соціології;
- в) суспільне призначення, роль соціології, яку вона виконує в суспільстві.

11. Закони соціальної динаміки відображають:

- а) стабільність соціальної структури суспільства;
- б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;
- в) процеси соціалізації і стратифікації.

12. Яке з положень найбільш вірно визначає місце соціології в системі суспільних наук?

- а) соціологія є складовою частиною соціальної філософії;
- б) це самостійна наука, яка має свій науковий інструментарій;
- в) соціологія не може існувати без висновків інших наук.

13. Зазначте фактори, які обумовлюють особливе місце соціології в системі суспільних наук:

- а) її перетворення на філософську науку;
- б) безпосередній зв'язок з технічними та природничими науками;
- в) наявність загальної соціологічної теорії (або теорії суспільства), яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук.

14. Соціологія досліджує:

- а) минулий стан суспільства;
- б) сучасний стан суспільства;
- в) майбутній стан суспільства.

15. Соціологія вивчає:

- а) індивідуальні прояви соціальної поведінки і взаємодії;
- б) типові прояви соціальної поведінки і взаємодії.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Бауман З. Мислити соціологічно

«Мистецтво мислити соціологічно може надати кожному з нас найважливішу послугу, а саме: зробити нас більш чутливими; загострити наші почуття, ширше розкрити нам очі, і тоді ми зможе-

мо дослідити людські ситуації, які залишалися для нас до сих пір непомітними. Якщо ми почали краще розуміти, як через використання влади і людських ресурсів здійснюються, реалізуються, на перший погляд, природні, немінучі, непереборні, вічні аспекти нашого життя, то вже навряд чи зможемо погодитися з тим, що вони недосяжні для людської діяльності, в тому числі і нашої власної. Соціологічне мислення само по собі, можна сказати, по праву володіє власною силою, саме антизакріплюючою силою. Воно повертає гнучкість світові, який до сих пір вражав своєю жорсткістю, і представляє його іншим від того, яким він є зараз. Можна стверджувати, що мистецтво соціологічного мислення веде до збільшення обсягу і практичної ефективності нашої з вами свободи. Індивідом, який засвоїв і застосовує це мистецтво, вже не можна просто маніпулювати; він пручається насильству і регулюванню ззовні, тим силам, з якими, як досі вважалося, марно боротися.

Питання до тексту:

1. Чи погоджуєтеся Ви з позицією автора? Відповідь обґрунтуйте.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 27-28. URL: <http://surl.li/pccadw>

Бергер П. Запрошення до соціології

«Соціологія – не практика, а спроба зрозуміти. Звичайно, розуміння може виявитися корисним в практичній діяльності. Саме тому ми вважаємо, що подальший розвиток соціології принесе велику користь соціальній роботі та позбавить нас від необхідності занурюватися в міфічні глибини «несвідомого» для пояснення тих явищ, які, як правило, цілком усвідомлювані, більш прості і соціальні за своєю природою. Але в соціологічному пізнанні, мета якого полягає в спробі зрозуміти суспільство, немає нічого, що робило б заняття самого соціолога тією чи іншою практичною діяльністю необхідним.

Соціологічне знання (розуміння) можна рекомендувати соціальним працівникам, а крім того продавцям, доглядальницям, проповідникам і політикам, тобто фактично кожному, хто пов'язаний з маніпулюванням людьми незалежно від конкретних цілей і моральних виправдань. Саме таке розуміння соціологічного пізнання мається на увазі в класичному твердженні Макса Вебера (однієї з найбільш важливих фігур в історії розвитку соціологічної думки) про те, що соціологія «вільна від цінностей». До даного тверджен-

ням нам ще не раз доведеться повертатися, тому дещо хотілося б уточнити прямо зараз. Зрозуміло, це твердження не означає, що соціолог не може і не повинен дотримуватися ціннісних орієнтирів. Жодна людина, залишаючись людиною, не може обійтися без них. У житті соціолог як громадянин своєї країни, як приватна особа, член релігійної громади або ще якоїсь асоціації людей, розділяє безліч цінностей. Але в рамках професійної діяльності основна цінність одна – строга науковість. Однак це не виключає того, що соціолог як людина буде змушений постійно стикатися з власними переконаннями, емоціями і упередженнями. Необхідний особливий інтелектуальний тренінг, щоб він виробив в собі прагнення розуміти і контролювати їх опосередкований вплив на його роботу, яка, наскільки це можливо, має бути виключена. Чи треба говорити, що зробити це не завжди легко, проте тут немає нічого неможливого. Соціолог прагне бачити те, що є. Він може бажати або боятися своїх відкриттів. Але він буде намагатися бачити реальність, незважаючи на свої надії і побоювання. Тому ідеал, до якого прагне соціологія, - це акт чистої перцепції (сприйняття), настільки чистої, наскільки дозволяють і людські можливості».

Питання до тексту:

1. Прокоментуйте позицію автора щодо трактування соціологічного пізнання і знання? Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору? Обґрунтуйте.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 34-46. URL: <http://surl.li/pccadw>

Конт О. Дух позитивної філософії

«Сорок восьма лекція. Основні властивості позитивного методу при раціональному вивченні соціальних явищ. [...] У соціології, як, втім, і поза нею, позитивний метод буде мати успіх тільки в силу раціонального застосування його головних способів в міру поступового їх здійснення. Таким чином, мова йде про написання попереднього логічного трактату про метод у соціальній фізиці. Тим не менше, з іншого боку, перш ніж піддати соціологічну науку прямому випробуванню, необхідно ретельно охарактеризувати її наявний загальний дух і сукупність фундаментальних засобів, які до неї відносяться. Так само ми робили в трьох попередніх томах по відношенню до різних попередніх наук. Крайня недосконалість даної науки повинна з ще більшою строгістю накладати цей обов'язок.

Хоча подібні міркування повинні за своєю природою, поза всяким сумнівом, мати відношення безпосередньо до самої науки, розглядати її в найбільш важливих концепціях, проте їх можна більш цілеспрямовано співвіднести з простим методом, оскільки вони особливо призначені для скерування нашого розуму на успішне вивчення цього важкого предмета, що в достатній мірі виправдує назву даної лекції. [...] Схоже, звичну тенденцію постійно підпорядковувати наукові концепції фактам... слід ввести, нарешті, в систему соціальних досліджень, де туманні і погано прописані спостереження не створюють достатньої основи для по-справжньому наукових роздумів і зазвичай самі постають змінюваними волею уяви, яка стимулюється вкрай рухливими пристрастями. [...] Цей попередній виклад достатньо охарактеризував фундаментальний дух, властивий статичній соціології. Тепер, коли ми попередньо визначили в цілому справжній дух нової політичної філософії, нам залишається також розглянути безпосередньо, хоча і в найбільш загальних рисах, філософську концепцію, яка повинна керувати нами при динамічному вивченні людських суспільств, що становить головну мету нашої роботи... Втім, слід зазначити на додаток, що спонтанне переважання динамічної соціології протягом цього тому дає нам зараз право скоротити, наскільки це можливо, загальну оцінку, недосконалість якої і інші недоліки можна поступово компенсувати подальшими лекціями. Як я щойно пояснив, статичне бачення соціального організму має, в силу природи предмета, складати найпершу раціональну основу всієї соціології. Проте необхідно визнати, що соціальна динаміка не тільки складає в ній найбільш і безпосередньо цікаву частину, особливо в наші дні, але і з чисто наукової точки зору вона одна в кінцевому рахунку надає цій новій науці в цілому найбільш чіткий філософський характер, безпосередньо виводячи на перше місце поняття, яке в найбільшій мірі відрізняє, власне кажучи, соціологію від простої біології, тобто основоположну ідею безперервного прогресу, або, скоріше, поступового розвитку людства. [...] У соціології, як і в біології, наукове дослідження використовує на конкуруючих засадах три основні методи, які я, починаючи з другого тому цього Трактату, виділяю в узагальненому мистецтві спостереження: чисте спостереження, власне експеримент і, нарешті, порівняльний метод, суттєво адаптований до різних досліджень живих тіл. Таким чином, тут йдеться про загальну оцінку відносної значимості і характеру цих трьох по-

слідовних способів дії щодо природи і про призначення нової науки, визначення якої ми дали раніше. [...] Я вважаю своїм обов'язком відтепер піти на ризик з цим новим терміном, повністю еквівалентним раніше введеному мною вислову «соціальна фізика», щоб мати можливість позначати через один іменник цю додаткову частину натуральної філософії, яка позитивно вивчає сукупність основних законів, що відносяться до соціальних явищ. Таке перейменування відповідає особливому призначенню цього, оскільки виправдовує, як я сподіваюся, повною мірою цей прийом, яким я завжди користувався з необхідною обережністю, не перестаючи відчувати при цьому глибоку неприязнь до будь-якої систематичної звички до неологізмів.

Питання до тексту:

1. У чому переваги та недоліки позитивістського методу в соціології?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 58-60. URL: <http://surl.li/pccadw>

Моносон П. Човен на алеях парку. Введення у соціологію.

«Соціологія, таким чином, є інституціоналізована суспільно-наукова дисципліна, що є частиною нашого суспільства. У той же час це наука, що досліджує суспільство, наука, в якій суспільство самовиражає себе. У світі ілюстрованих тижневиків або в міфі про вільну особистість також використовуються суспільні відносини, але вони не відображають нічого, крім самих себе, на відміну від того, що робить або має робити соціолог. Мова йде не тільки про неприпустимість «споглядання власного пупа», а й про необхідність розглядати самого себе в якості члена суспільства, щоб позбутися поділу останнього на дві частини: одна частина – це ми, які вивчають суспільство, а інша – ті, кого ми вивчаємо. Проблеми, що виникають у суспільстві, зачіпають також і нас. Користь, яку в даному випадку приносить вивчення соціології, це здатність краще зрозуміти функції науки і науковця в суспільстві. Це і було основним завданням соціології відразу після її виникнення як науки – спробувати виявити переважаючі в суспільстві ідеології; причому самі соціологи повинні бути гранично уважні, щоб не створити якісь нові».

Питання до тексту:

1. У чому полягає подвійна рефлексивність соціології? Доберіть факти, твердження, які б підтверджували Ваші судження.

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності)*. У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 63. URL: <http://surl.li/pccadw>

Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення.

«Тому загальний принцип, що властивості одиниць визначають властивості агрегату, дає нам можливість прийти до висновку – повинна існувати соціальна наука, що характеризує відносини між ними з такою визначеністю, яка допускається природою явищ. Починаючи з типів людей, що утворюють невеликі і незв'язні суспільні агрегати, така наука повинна показати, яким чином особисті якості розуму і почуття роблять подальшу агрегацію неможливою. Вона повинна пояснити, яким чином незначні зміни в особистій природі, що відбуваються при змінених умовах життя, роблять можливими більш великі агрегати. Вона повинна простежити в декількох значних агрегатах за народженням суспільних відносин, регулюючих і діючих, в які вступають їх члени. Вона повинна вказати ті сильніші і тривалі суспільні впливи, які, певним чином видозмінюючи характер одиниць, полегшують подальшу агрегацію і подальшу відповідну складність суспільної будови. Вона повинна з'ясувати, які загальні риси, що визначають між спільними рисами людей, існують у суспільствах всіляких порядків; величин, починаючи від найменших і найпростіших і до найбільших і цивілізованих, які менш загальні риси, що відрізняють відомі групи суспільств, виходять з особливостей, що відрізняють відомі племена людей, і які особливості кожного суспільства можна простежити відповідно до особливостей членів цього суспільства. У всякому випадку, головними предметами її вивчення повинні бути зростання, розвиток, будова і розвиток суспільного агрегату, як вони породжені взаємними діями окремих осіб, природа яких частково схожа з природою людей взагалі, частково з природою родинних племен і частково абсолютно виняткова».

Питання до тексту:

1. Прокоментуйте думку автора щодо предмету соціології.

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності)*. У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 75-76. URL: <http://surl.li/pccadw>

Ядов В. О. Розмірковування про предмет соціології.

«Об'єктом соціології, як і інших суспільних наук, є соціальна реальність, і тому соціологія – наука про суспільство. Але цього недо-

статньо для визначення її предмета. Це лише вказівка на об'єкт дослідження, який збігається з об'єктом інших суспільних наук, будь то історія, етнографія, демографія, право. Соціологія – наука про цілісність суспільних відносин, суспільство як цілісний організм».

Питання до тексту:

1. Доберіть аргументи, які б підтверджували позицію автора щодо об'єкта соціології?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 111. URL: <http://surl.li/pccadw>

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б., Фляшнікова А. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. 128 с.

2. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

4. Козирев М. П. Соціологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/Козирев%20соціологія%202016.pdf>

5. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл. : І. І. Мачуліна. Кам'янське : ДДТУ, 2019. 61 с. URL : <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

6. Петінова О. Б. Соціологія : навчальний посібник. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

7. Соціологія : навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL : https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

8. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.

9. Соціологія : терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 129, 159, 294, 357. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

10. Соціологія: теорії середнього рівня : навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL : <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

11. Черниш Н. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Байдич К. Теорія Другого модерну в системі ідей У. Бека. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. На пошану професора Р. М. Пошоловського*. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 5-6. С. 235-243.

2. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 109 с.

3. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма : возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.

4. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. *Глобалізація. Регіональна політика*. Луганськ, 2002. С. 49-66.

5. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі. *Грані. Дніпродзержинський державний технічний університет*. 2016. № 4 (132). С. 74-77. doi: <https://doi.org/10.15421/1716081>.

6. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1(21). С. 8-20. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1415/1414>.

7. Лукашевич М. П., Гуленко М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : Навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 344 с.

8. Матеріали круглого столу «Соціологія в Україні: наука і освіта, проблеми та перспективи розвитку». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 167-169.

9. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2. С. 210-230.

10. Черниш Н. Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5-21.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття № 2-4: Становлення і розвиток української соціологічної думки

Мета: розкрити поняття протосоціології, її сутність і періодизацію в українському соціокультурному середовищі. Висвітлити розвиток соціологічного знання України в XVI – поч. XVIII ст. Проаналізувати трансформацію соціологічних знань XIX – початку XX ст.

ПЛАН

Заняття 2.

1. Поняття протосоціології, її сутність і періодизація в українському соціокультурному середовищі.
2. Протосоціологічні проблеми, ідеї, вчення часів Київської Русі. Характеристика джерел.
3. Розвиток соціологічного знання України в XVI – поч. XVIII ст.:
  - а) відображення проблем соціального життя укр. суспільства в полемічній літературі (Х. Філалет, І. Вишенський, С. і Л. Зизанії Тустановські, З. Копистянський, Г. і М. Смотрицькі);
  - б) значення Києво-Могилянської колегії та інституційних реформ П. Могили для розвитку просвітництва (П. Могила, Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Л. Баранович, Ф. Прокопович);
  - в) соціально-філософські погляди Г. Сковороди.

Ключові поняття: літопис, протосоціологія, культура, полемічна література, Просвітництво, Київська Русь, новаторство, унія, «споріднена праця», нерівна рівність.

Питання для самостійного вивчення:

1. Новаторство Г. Сковороди в розумінні сутності людини.
2. Братства як специфічний соціальний інститут.

Теми рефератів:

1. Співвідношення церкви і держави, світської та церковної влади у поглядах П. Могили.
2. Причини виникнення міжконфесійної полеміки в Україні XVI-XVII ст.

1. Протосоціологія (від гр. *protos* – перший) буквально означає «соціологія у зародку», те, що передувало сучасній соціології. Тобто, поняттям «протосоціологія» ми об'єднуємо усі соціальні ідеї, спостереження, доктрини, що врешті-решт і стали підґрунтям виникнення наукової соціології в XIX ст. Протосоціологічний період в українському соціокультурному середовищі охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів. Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

2. Соціологічні погляди в зародковому стані знаходимо вже в перших письмових документах Київської Русі. Погляди ці були пронизані християнським вченням. Проблеми суспільство-влада, особа і церква, правові міжособові відносини, захист бідних та знедолених, взаємодія «людина-природа» і т. д. стояли в центрі уваги «Густинського літопису», «Повісті временних літ», «Слова про закон і благодать» – Іларіона, «Повчання», «Хождєнія ігумена Данила в святую Землю», «Ізборніках Святослава» – Данила та ін. Студентам під час відповіді, на основі зазначених джерел, необхідно проаналізувати протосоціологічні проблеми, ідеї часів Київської Русі.

3. Значне місце у розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI – початку XVIII ст. займають праці Фіلالета, І. Вишенського, З. Копистянського, Г. і М. Смотрицьких, в яких прослідковується прагнення знайти обґрунтування вимог свободи, рівності, справедливості у сфері Духа, а потім покласти це в основу життєдіяльності, громадського життя людини і народу. Важливий внесок у розвиток соціальної думки в Україні, в зазначений період, зробила Києво-Могилянська академія. Викладачі та випускники цього навчального закладу відіграли значну роль у становленні вітчизняної культури. Вершиною розвитку просвітництва й гуманістичних традицій академії стала соціальна філософія видатного мислителя, поета, мандрівного філософа й просвітника Г. С. Сковороди (1722–1794). У своїх філософських працях він підкреслював проблему справедливості

вої рівності людей, права кожної особи на свободу та щастя. Шлях до ідеального суспільства, де всі його члени рівні, він бачив у вихованні через самопізнання на основі праці, що впливає із здібностей та талантів людини. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати трансформацію поглядів українських мислителів.

ПЛАН **Заняття 3.**

1. Специфіка українського козацтва як соціальної спільноти, військової організації та соціальної інституції.
2. Конституція Пилипа Орлика та її значення для розвитку національної свідомості.
3. Соціальна проблематика у творчості Я. Козельського, І. Шада, В. Каразіна, П. Лодія.
4. Значення програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, праць М. Костомарова, творчості Т. Шевченка і П. Куліша для формування соціологічної думки України.

Ключові поняття: козацтво, конституція, національна свідомість, братства, Українська козацька держава, природне право, «право боже і природне», «ідея суспільного договору і природного права».

Питання для самостійного вивчення:

1. Нові тенденції в історико-культурному процесі в Україні.
2. Формування української ментальності у зв'язку з розвитком історії та літератури.
3. Процес самоусвідомлення етносу.

Темати рефератів:

1. Проблеми людини та її свободи у поглядах І. Шада.
2. Соціологічні погляди Я. Козельського.
3. І. Котляревський – основоположник нової української літератури.

1. У різні історичні часи висловлювалися суперечливі думки з приводу козацької держави як прототипу українського національного суспільства. Так, один із дослідників цієї проблеми пише: «Наприкінці XV ст. на широкий історичний простір виходить нова соціальна сила – козацтво. Запорізька Січ бере на себе функцію української державності й створює унікальну для середньовіччя політичну організацію – козацьку республіку». Апогею свого розвитку козацьке суспільство зазнало за часів національно-визволь-

ної боротьби під головуванням Богдана Хмельницького. Влада українського гетьмана тоді розповсюджувалася на Київське, Брестлавське, Чернігівське воеводства. На цій території Хмельницький і намагався створити козацьке суспільство та незалежну державу. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити специфіку українського козацтва як соціальної спільноти, військової організації та соціальної інституції.

2. Одним із найголовніших документів, поряд із «Виводом прав України», які склав Пилип Орлик і які стали конститутивними в історії України, були, безумовно, саме «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Канадський історик українського походження О. Субтельний вважає, що «... Орлик складає проект так званої Бендерської конституції. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу на Україні». При відповіді на питання студентам необхідно, опираючись на документ, висвітлити його значення на формування національної свідомості.

3. До вітчизняних протосоціологів слід віднести насамперед Я. Козельського, І. Шада, В. Каразіна, П. Лодія. Ці науковці, будучи засновниками, професорами різних вітчизняних університетів, загалом наполягали на ідеях природного права людей, їх початковій рівності, суспільного договору як єдиної причини появи міст, держав. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати доробок мислителів з соціологічної проблематики.

4. У 1845–1846 роках відбувається створення таємної політичної організації «Братство святих Кирила і Мефодія» з вираженим науково-просвітницьким і громадсько-політичним спрямуванням. Фундаторами «Братства» були: Микола Костомаров, Василь Білозерський та Микола Гулак. Згодом до них приєдналися Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші представники патріотично налаштованої вітчизняної інтелігенції. При відповіді, студентам необхідно охарактеризувати основні соціальні ідеї учасників «Братства».

ПЛАН

Заняття 4.

1. Політична соціологія М. Драгоманова.
2. Проблеми предмету та методів соціології в творчості І. Я. Франка.

3. Генетична соціологія М. Грушевського.
4. Соціологія політики В. Липинського.

Ключові поняття: еліта, гетьманат, хліборобський клас, «панський спорт», поступ, федералізм, федерації вільних громадян, федерації автономних країв, інституціоналізація соціології, «генетична соціологія», історико-соціологічний метод, Український соціологічний інститут, українська еміграційна соціологія.

Питання для самостійного вивчення:

1. Соціологічна концепція М. Шаповала. Український інститут громадознавства в Празі.
2. Розвиток соціологічної науки в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст.
3. Проблеми демократії, державності і політичних відносин у суспільній думці України II пол. ХІХ – першої пол. ХХ ст.

Темати рефератів:

1. Розвиток української соціологічної думки в еміграції.
2. Б. Кістяківський та його проект створення наукової соціології.
3. Соціологічні погляди М. М. Ковалевського.

1. У другій половині ХІХ ст. процес формування академічної соціології розпочинається з наукової творчості Михайла Драгоманова, Івана Франка, Олександра Потебні, Сергія Подолинського та інших мислителів і набуває завершених «класичних» соціологічних форм у працях Михайла Грушевського, Микити Шаповала, Богдана Кістяківського, В'ячеслава Липинського, Максима Ковалевського та ін. Михайло Драгоманов – зачинатель академічної соціологічної традиції. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити погляди М. Драгоманова на роль і місце соціології у системі соціально-гуманітарних наук. Проаналізувати соціологічний метод «логічної семантики», який, за М. Драгомановим, виступає найважливішим засобом реалізації завдань соціології.

2. І. Франко, окрім громадської діяльності, є автором праць: «Про соціалізм», «Про працю», «Що таке поступ?», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Наука та її становище щодо працюючих класів», «Найновіші напрямки в народознавстві» та ін., які безпосередньо пов'язані з соціологічною проблематикою. При відповіді на питання, опираючись на зазначені джерела, висвітлити підходи І. Франка до проблем предмету та методів у соціології.

3. Соціологічні погляди М. Грушевського формувалися під впливом позитивізму О. Конта, соціології Е. Дюркгайма, етнології та

психології В. Вундта і були відтворені у таких працях: «Початки громадянства», «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть?» та інших. Свої погляди вчений найбільш докладно сформулював у своєму теоретичному курсі «Генетична соціологія», який він викладав в Українському соціологічному інституті. Методологічний принцип органічного синтезу основних факторів розвитку людського суспільства, знайшов відображення у концепції М. Грушевського «генетичної соціології». При відповіді необхідно розкрити погляди М. Грушевського на «становлення соціальності», механізми і закони трансформації людського суспільства.

4. Питання створення суверенної демократичної України стали в центрі досліджень українського історика, політолога і соціолога В'ячеслава Липинського. У його праці «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» викладено основні соціологічні ідеї: підкреслено творче начало у розумінні історії та сучасного йому стану українського суспільства; доведення незавершеності історії і відкритості її в майбутнє; значення волі, розуміння власного призначення і пов'язані з цим завдання державотворення; політико-практичне спрямування соціологічного аналізу тощо. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати ідею політичної нації, теорію еліт, форми держав за В. Липинським.

Тестові завдання

1. Протосоціологія доби українського національного відродження охоплює період:

- а) середини XVIII – початку XIX ст.;
- б) першої половини XIX ст.;
- в) кінця XVIII – середини XIX ст.

2. Ідеї природного права вперше системно почав розробляти:

- а) І. Вишенський;
- б) С. Оріховський;
- в) М. Смотрицький;
- г) Т. Прокопович.

3. Ідею рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу у творі «Апокрисис» (1597 р.) розробляв:

- а) К. Острозький;
- б) І. Вишенський.
- в) Х. Філарет.

4. Серед викладачів Києво-Могилянської академії творцем теорії просвітницького абсолютизму як умови суспільного прогресу був:

- а) Стефан Яворський;
- б) Феофан Прокопович;
- в) Степан Климовський.

5. Принцип «нерівної рівності» в українській суспільній думці XVIII ст. обґрунтував:

- а) Г. Сковорода;
- б) Ю. Кониський;
- в) Г. Щербацький;
- г) Я. Козельський.

6. На початку XIX ст. в Україні договірну теорію держави розробляв:

- а) Д. Кавунник-Веланський;
- б) А. Дудорович;
- в) О. Ковицький.

7. Автором твору «Книга буття українського народу», де історія України розглядається в контексті світового історичного процесу, був:

- а) М. Костомаров;
- б) Т. Шевченко;
- в) Д. Бантиш-Каменський.

8. Зародження української соціології припадає на:

- а) 60-і рр. XIX ст.;
- б) 70-і рр. XIX ст.;
- в) 80-і рр. XX ст.

9. Початок української соціології як науки пов'язують з діяльністю:

- а) Наукового товариства ім. Шевченка;
- б) Просвіти;
- в) Женевського гуртка українських вчених;
- г) Товариства імені Нестора-літописця.

10. Автором першої української праці соціологічного характеру вважається:

- а) Б. Кістяківський;
- б) С. Подолинський;
- в) М. Драгоманов;
- г) М. Зібер.

11. Фондатором Українського соціологічного інституту у Відні був:

- а) М. Ковалевський;
- б) В. Липинський;
- в) М. Грушевський;
- г) М. Туган-Барановський.

12. Фондатором українського Соціологічного товариства та Українського інституту громадознавства в Празі виступив у 1923-1924 рр.:

- а) О. Бочковський;
- б) Б. Кістяківський;
- в) М. Шаповал;
- г) В. Старосольський.

13. Вкажіть назву першого українського підручника з соціології за авторством М. Шаповала:

- а) «Соціологія»
- б) «Основи соціології»
- в) «Загальна соціологія»
- г) «Нариси соціології»

14. В 1969 р. у рамках інституту філософії АН УРСР почав функціонувати перший науковий підрозділ соціологічного профілю:

- а) сектор дослідження нових форм праці і побуту;
- б) відділ конкретних соціологічних досліджень;
- в) філіал Радянської Соціологічної Асоціації.

15. Інститут соціології Академії наук України створений в:

- а) 1993 р.
- б) 2001 р;
- в) 1990 р;
- г) 1968 р.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Слово про закон і благодать Іларіона

Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православної віри. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминають-

ся й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати й чути на всі чотири кінці землі.

Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого бога, і возсіяв розум у серці його. І осяг він суету ідолської облуди і потребу знайти єдиного бога, який сотворив усю тварь, видиму і невидиму. А що чув він завжди про благовірні землі грецькі христоролюбиві і сильні вірою, як вони єдиного бога в трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса і знамення, як церкви людьми повняться, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося. І до бога отак призволившись, людське єство скинув каган наш, а разом із зістарілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порох невір'я, увійшов у святу купіль і одродирся од духу і води; в Христа охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі, обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я прийнявши вічно імените з роду в рід Василя, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

Та не було сього досить подвигові благовір'я його. Не тим тільки явив суцзу в ньому до бога любов, а подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людям хреститися в ім'я отця і сина і святого духа і ясно і велегласно в усіх городах славити святу трійцю і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим.

І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з отцем і зі святим духом.

Тоді почав морок ідолський од нас одходити, і зорі благовір'я з'явилися; тоді пітьма бісослугування погибла, і слово євангельське землю нашу осягло.

Питання до тексту:

1. В чому полягає історичне значення хрещення Київської Русі?
Слово про закон і благодать Іларіона. Література часів Київської Русі. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=7&bookid=3>

Кондратик Л. Й. Проблема періодизації історії української соціологічної думки

На сьогодні найбільш повну й обґрунтовану періодизацію історії української соціологічної думки запропонував відомий український учений М. Захарченко. Він виділяє насамперед два періоди: протосоціології і власне академічної соціології. Перший охоплює часовий простір від епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (V – кін. XV ст.) до доби відродження України (кін. XVIII – середина XIX ст.). З цього часу розпочинається період академічної соціології, до якого входять такі етапи:

- становлення і розвиток соціологічного знання (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.);
- етап інституціоналізації соціальних досліджень та соціології в Україні за радянських часів;
- сучасний етап розвитку соціології в умовах незалежної України.

Співвіднесення становлення і розвитку української соціологічної думки з певними етапами європейської і світової соціології ми знаходимо і в інших авторів. Так, А. О. Ручка і В. В. Танчер дотримуються такої періодизації історії соціології:

- початок теоретичної соціології як окремої науки (друга половина XIX ст.);
- соціологічна думка на зламі XIX–XX ст.;
- основні соціологічні концепції середини XX ст.;
- сучасний етап теоретичної соціології (кін. XX ст.).

Питання до тексту:

1. Проаналізуйте етапи становлення і розвитку соціологічного знання в Україні.

Соціологічні студії. РОЗДІЛ I. Теорія та історія соціології. 1, 2012. С. 39-44.

ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО.

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного

Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вівки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

Питання до тексту:

1. Проаналізуйте роль «Віри Православної Східного Обряду» у розбудові держави.

«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 279-280.

Франко І. Поезія і її становисько в наших временах

Припускаю, що кожний чоловік має в своїй душі, в своїй внутрі особний, йому вроджений світ, котрий наразі назву світом ідеальним. Розуміється, що світ той «є може состояти із самих предметів матеріальних, но із понять. Заходить тут тільки тоє розлічіє межі тими поняттями а поняттями логічними, що коли вторії понимаються сознательно, разумно, – первії не вимагають сознания, но дримають – если так виражуся – в глибині чувства. Світ той внутренний розвивається з розвоєм чоловіка, понятія тії розширяються рівнобіжно з розвоєм понятій логічеських. У кожного чоловіка той світ ідеальний іний: життя, воспитания, щоденнії занятія, налоги, страсті вліяють на тоє, якіи предмети внішного світу будять найскорше отгомін і одблеск в його світі внутреннім, ідеальнім. На підставі тої гіпотези можем об'яснити, для чого одним подобається тоє, другому іное, для чого один й той сам предмет подобається одному більше, другому менше.

Світ ідеальний одного єсть ширший, другого – вузший, у одного розвинений більше в однім направленію, у другого – в інім. Если який предмет зближається більше от другого того роду до одповідного понятія в нашій душі, будить в чувстві тоє понятіє і тим самим нам подобається. Все затим подобається нам, що отповідає нашому ідеальному світові в сучаснім стадіум його розвою. На тій підставі можем також об'яснити, що один і той же сам предмет тепер подобається нам менше, а пізніше, коли об'єм нашого ідеального світу розшириться, подобається нам більше. Тепер розберіть ближче: що єсть той ідеальний світ в нашій внутрі? Ми сказали, що приносим зарод його з собою на світ. Заким збудилось єще наше сознание, – уже він стає в нас замітний. То не єсть разум, то не єсть ісключно чувство. То єсть іскра божества, котрою наділений дух людський. Життя може її розвити, може розпалити її в ясний полонінь, котрий падає в людськім серці, яко: чувство хорошого, чувство величавого, чувство любви, патріотизму і самопожертвування. Життя, однако ж, може її і притьмити, придавити, а навіть зовсім загасити

в нашій душі, і тут доперва єсть границя, поза котру не сміє переступити поезія. Переступивши її, вона перестає бути поезією, – перестає бути святиною божества.

Питання до тексту:

1. Як автор тлумачить поняття «ідеальний світ»?

Франко І. Поезія і її становисько в наших временах. URL: <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1876/PoezijaIjjiStanovysko.html>

Грушевський М. «Хто такі українці і чого вони хочуть»

Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним - щоб народ сам собою правив. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його.

Питання до тексту:

1. Яку форму правління і політичний режим автор вибудовує для українського суспільства?

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Наук. ред. О. М. Мироненко; Відп. ред.: С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. С. 131.

Лапан Т., Пачковський Ю., Калиняк О.

Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституціоналізації до історико-соціологічного синтезу

М. Грушевський одним із перших звернув увагу на значення для аналізу суспільних процесів соціологічного знання, яке набувало сили і розквіту, передусім, у той час у європейських країнах. Основоположник академічної соціології французький філософ-позитивіст О. Конт (1798–1857), надаючи ваги соціології для дослідження тогочасних проблем суспільства, розглядав нову науку як галузь знань, що увібрала в себе найновіші досягнення людства на науковій основі, позбавленого метафізики, упереджень, стереотипів, бездоказовості тощо. В історичній перспективі – це означало міждисциплінарний синтез, в якому особливе місце посідав істо-

ричний метод дослідження суспільства з його принципами розвитку суспільних явищ від минулого до майбутнього. У сучасному соціологічному дискурсі – це свого роду реконструкція минулого з урахуванням повсякденності, що в подальшому закладає підстави для розробки соціальних програм чи проектів, скерованих у майбутнє, зокрема в напрямку державотворення. Саме М. Грушевський одним із перших проголосив значення соціологічної науки для дослідження історичної ретроспективи та перспективи тогочасного українського суспільства. Проте, реалії засвідчували суперечливий шлях для історико-соціологічних підходів, адже спроби національно-культурного відродження постійно придушувалися і заборонялися. Для прикладу, українська соціологія від моменту зародження на теренах Росії відчувала подвійний спротив. По-перше, соціологія не визнавалася офіційними колами, міністерством освіти; царські чиновники вважали, що нова наука спрямована проти самодержавства і наповнена небезпечними ліберальними ідеями. По-друге, українські науковці, які працювали у дослідницькому полі соціології переслідувалися саме як носії української ідентичності.

Питання до тексту:

1. Роль М. Грушевського у становленні української соціології.
2. Розкрити фактори, які негативно впливали на розвиток соціологічної науки.

Лапан Т., Пачковський Ю., Калиняк О. Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституціоналізації до історико-соціологічного синтезу. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 777.

Література

Основна:

1. Батаєва К., Бурлачук В., Захарченко М., Іваненко О., Каневська І., Кресіна І., Матяш І., Молчанов М., Рибщун О., Степаненко В. Історія української соціології. Навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.
2. Даниленко О. А., Ковальова І. Д. Мусієздов О. О. Історія соціології : Навчально-методичний посібник. Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2004. 330 с.
3. Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень [Текст] : навч.-метод. посібник / Донецький держ. ун-т управління. Кафедра соціології управління ; уклад. В. В. Білецький. 2. вид. Донецьк : Дон-ДДУ : УКЦентр ; Донецьк : НТШ-Донецьк, 2007. 136 с.

4. Історія української соціології. XIX-XXI: навчальний посібник / за редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с. URL : https://vo.uu.edu.ua/pluginfile.php/939356/mod_resource/content/1/%21%D0%A3%D0%BA%D1%80_%D0%A1%D0%BE%D1%86_final_2023.pdf

5. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Руценка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161792211.pdf>

6. Історія соціології : навч.- метод. посіб. / О. Гнатчук ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2013. 213 с.

7. Соціологія XIX – початку XX століття : Хрестоматія: Навч. посіб. для вузів / Уклад.: В. Г. Городяненко, О. В. Гилюн, За ред. В. Г. Городяненка. Донецьк : Вид-во ДНУ, 2008. 628 с.

8. Соціологічна думка України : навчальний посібник / М. В. Захарченко; Міжнародний фонд «Відродження». Трансформація гуманітарної освіти в Україні. Київ : Заповіт, 1996. 424 с.

9. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці XIX- початку XX століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?) : [Навч. посібник] / Е. А. Гансова ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2000. 64 с.

10. Сулько В. С. Українська соціологічна думка в пошуках істини. Навчальний посібник для викладачів і студентів. Київ, 2002. 360 с.

11. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 486 с.

12. Ярошенко А. О. Історія соціології: курс лекцій. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. 213 с.

Додаткова:

1. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) : монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.

2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Наук. ред. О. М. Мироненко; Відп. ред.: С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/5-7770-0060-6/5-7770-0060-6.pdf>

3. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми. *Хроніка-2000. Україна: філософський спадок століть*. 2000. № 39-40. С. 671-688.

4. Кучерук С. С. Витоки української соціології. Хмельницький: НВП Евріка ТОВ, 2001. 38 с.

5. Лапан Т. Д. Формування академічної української соціології в кінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 5. Львів, 2011. С. 126-136.

6. Лапан Т., Пачковський Ю., Калиняк О. Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституціоналізації до історико-соціологічного синтезу. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск*. 2019. С. 777–785. URL : <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/9894-19025-1-PB.pdf>

7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ. Філадельфія : Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995.

8. «Пакти і Конституції» Української козацької держави : до 300-річчя укладення / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; [відп. ред. В. А. Смолій ; упоряд.: М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб]. Вид. факс. Львів: Світ, 2011. 440 с.

9. Романцова Н. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії XX ст. *Економіка. Історія*, № 4 (130) липень-серпень, 2014.

10. Сворак С. Концепція народовладдя козацької держави у політикоправових поглядах М. Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59.

11. Судин Д. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія соціологічна*. Вип. 7. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013.

12. Судин Д. Точки відліку української соціології. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*, 2016. URL : <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/day-ofsociology>

13. Степаненко В., Рибщун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп.* 2009. № 2. С. 23-46.

14. Франко І. Свобода і автономія / Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка; упоряд. Д. Павличко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.

15. Карпенко Ю. Потебня О. – зачинатель українського народознавства. *Філософія і соціологічна думка*. 1995. № 2. С. 23-29.

16. Танчер В. Соціологічна думка в Україні на тлі світової соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2.

17. Шульга М. Українська соціологія в пошуках само ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 170-177.

18. Уляновський В. І. Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7.

19. Юренко О. Микита Шаповал: світоглядні засади соціологічної теорії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 145-155. URL : <http://surl.li/iunqhq>

Змістовий модуль 2.

Семінарське заняття № 5-6: Суспільство як система.

Соціологічний аналіз суспільства (4 год.)

Мета: розкрити зміст та системні ознаки суспільства . Висвітлити сутність, структуру, типи соціального зв'язку. Проаналізувати історичні типи соціальної стратифікації та види соціальної мобільності.

ПЛАН

Заняття 5.

1. Поняття системних об'єктів у соціології. Суспільство як система: системні ознаки суспільства.
2. Поняття соціального зв'язку, його структура, типи та види. М. Вебер про соціальний зв'язок.
3. Соціальна структура суспільства: поняття та типи.

Ключові поняття: суспільство, народ, соціальна структура, соціальна група, соціальний зв'язок, соціальна єдність, еволюція, революція, модернізація, мала соціальна група.

Питання для самостійного вивчення:

1. Наведіть приклади еволюційних і революційних змін у різні періоди розвитку українського суспільства? Визначте їх наслідки?
2. Що слід розуміти під терміном «модернізація суспільства»?
3. Які соціальні зміни відбуваються в сучасній Україні?

Теми рефератів:

1. Суспільство як цілісність. Ознаки суспільства.
2. Структурна композиція суспільства.
3. Типологія суспільств.

1. Практичне застосування системного аналізу у соціології дає змогу логічніше та раціонально формулювати правильні відповіді на більшість важковирішуваних питань соціального, політичного, економічного та соціокультурного життя сучасного соціуму. Сус-

пільство – сукупність людей, об'єднаних історично складними формами взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення своїх потреб, яка характеризується цілісністю, самовідтворенням, самодостатністю, спільністю території, саморегулюванням і субкультурою. Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему. Студентам під час відповіді на питання слід розкрити системоутворюючі ознаки суспільства.

2. Соціальна дія – поняття соціології, яке розкриває форму або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, в основу яких покладено зіткнення інтересів і потреб основних соціальних сил певного суспільства. У широкому розумінні до соціальної дії належить будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом, для забезпечення своїх інтересів і потреб у певній соціокультурній ситуації. Соціальний зв'язок – це взаємодія індивідів (суб'єктів, діячів, акторів) у формі обміну соціальними діями. З огляду на характер регуляції взаємодій розрізняють типи і види соціальних зв'язків. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати типи і види соціальних зв'язків.

3. Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності. Кожний з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язку з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. Суспільство як цілісна система має свою внутрішню структуру, складається з певних підсистем, які взаємодіють одна з одною, це, зокрема: правова, демографічна, економічна – відносини в процесі матеріального виробництва; соціальна – взаємодія класів, соціальних груп, верств; політична – діяльність державних організацій, політичних інститутів, партій та об'єднань; духовна – розвиток і взаємодія суспільної свідомості, науки, мистецтва, освіти, релігії тощо. Кожна підсистема складається в свою чергу, із своїх власних блоків і елементів, які виконують свої функції цілісного соціального організму. При відповіді на питання студентам необхідно розкрити зміст поняття «соціальна структура суспільства», охарактеризувати типи соціальних структур.

ПЛАН

Заняття 6.

1. Соціальний інститут: поняття та функції. Характеристика дисфункції.

2. Соціальна стратифікація, її історичні типи.
3. Соціальна мобільність, її причини та види.

Ключові поняття: страта, клас, верства, соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, канали соціальної мобільності.

Питання для самостійного вивчення:

1. Студентська молодь як соціально-професійна група: джерела формування та роль у сучасному українському суспільстві.
2. Критерії соціальної стратифікації.

Теми рефератів:

1. Концепція М. Вебера про сутність, джерела і тенденції розвитку соціальної нерівності.
2. П. Сорокін про форми соціальної стратифікації.
3. Проблеми формування середнього класу в Україні.

1. Соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально значимі функції, які забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконаних членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити поняття «соціальний інститут», розкрити його функції.

2. Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний історичний проміжок часу. Таку ієрархічно побудовану структуру соціальної нерівності можна уявити як розподіл суспільства на страти. Таким чином, соціальна стратифікація – з одного боку, процес соціального розшарування, який полягає у нерівному доступі до дефіцитних благ і ресурсів, а з другого – це результат розшарування, тобто ієрархічне, вертикальне розміщення членів суспільства відповідно до міри володіння і розпорядження певними благами. При відповіді на питання студенти повинні розкрити підходи, ознаки, які беруться за основу поділу суспільства.

3. В суспільстві постійно відбуваються певні соціальні рухи, зміни. Ці соціальні переміщення призводять до змін у соціальній структурі суспільства, а також зміни соціальної стратифікації суспільства. Такі соціальні переміщення в соціології називають соціальною мобільністю. При відповіді на питання студентам необхідно проаналізувати причини та види соціальної мобільності.

Тестові завдання

1. Певні способи дій, поведінки індивіда і групи відповідно до прийнятих у суспільстві норм і соціальних статусів виступають в якості:

- а) соціальних інститутів;
- б) соціальних функцій;
- в) соціальних ролей.

2. Становище індивіда в малій соціальній групі слугує виразом його:

- а) особистого статусу;
- б) соціального статусу.

3. В сучасній західній соціології панівними у поглядах на структуру суспільства є:

- а) теорії соціально-класової структури суспільства;
- б) теорії соціальної стратифікації.

4. Категорія «соціальна стратифікація» відображає:

- а) ієрархічно організовану систему соціальної нерівності;
- б) процес переміщення соціальних груп чи окремих індивідів з однієї страти в іншу;
- в) набір соціальних статусів особистості.

5. Соціальними стратами в суспільстві сучасного типу вважаються:

- а) касти;
- б) соціальні стани;
- в) соціальні класи.

6. Соціальна стратифікація відображає відносини:

- а) соціальної рівності;
- б) соціальної нерівності.

7. Індивіди, які володіють власністю і доходами, що забезпечує їм західні стандарти споживання і мають високий рівень домагань на легальне підвищення свого соціального статусу, в Україні належать до:

- а) регіональних та корпоративних еліт;
- б) українського «верхнього середнього класу»;
- в) українського «динамічного середнього класу»;
- г) криміналітету.

8. Соціальну стратифікацію як природну, необхідну, неминучу розглядає підхід:

- а) конфліктологічний;

- б) функціоналістський;
- в) еволюційний.

9. Який з історичних типів соціальної стратифікації відповідає індустріальному суспільству?

- а) рабство;
- б) стани;
- в) класи.

10. Міжгрупову або просторову рухливість населення, його здатність до соціальних переміщень ілюструє поняття:

- а) соціальна аномія;
- б) соціальна мобільність;
- в) соціальна девіація.

11. Процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших, називається:

- а) соціальна система;
- б) соціальний зв'язок;
- в) соціальні відносини;
- г) соціальна взаємодія.

12. Який механізм саморегуляції суспільства є зайвим?

- а) інтегрувати соціальні новоутворення;
- б) адміністративне керівництво поведінкою людей на певній території;
- в) підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення;
- г) цілісність.

13. Достатньо стійкі та самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві, а відтак і беруть неоднакову участь у його економічному, політичному, духовному житті, а також розрізняються між собою способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання, це:

- а) соціальна взаємодія;
- б) соціальні відносини;
- в) соціальний зв'язок;
- г) соціальна система.

14. Термін «суспільство» використовується головним чином для позначення:

- а) форм соціальної колективності;
- б) логіки поведінки основної маси населення;
- в) форм соціального розвитку;

г) численних соціальних взаємодій.

15. Що таке соціальна стратифікація ?

- а) це розташування індивідів і груп згори вниз горизонтальними пластами;
- б) поділяє суспільство по географічній ознаці;
- в) поділ суспільства на соціальні класи та верстви населення;
- г) поділяє суспільство по етно-національній ознаці.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Веблен Т. Про соціальні інститути і функції «класу неробів»

«Життя людини в суспільстві так само, як життя інших видів, – це боротьба за існування, а отже, це процес відбору і пристосування. Еволюція суспільного устрою стала процесом природного відбору соціальних інститутів. Триваючий розвиток інститутів людського суспільства і природи людини, як і досягнутий в цьому плані прогрес, можна в загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу мислення та процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється з розвитком суспільства і соціальних інститутів, в умовах яких протікає людське життя.

Соціальні інститути не тільки самі є результатом процесу відбору і пристосування, що формує переважаючі або домінуючі типи відносин і духовну позицію; вони в той же час є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, в свою чергу, виступають дієвим фактором відбору. Так що зміна інститутів приводить, у свою чергу, до подальшого відбору індивідів з найбільш пристосованим складом характеру і до пристосування звичок і темпераменту окремих людей до змінюваного внаслідок утворення нових інститутів оточення. Сили, під дією яких відбувається формування соціального устрою і розвиток людського суспільства, в кінцевому рахунку, безумовно, зводяться до взаємодії живого організму з навколишнім середовищем, але безпосередньо для даного розгляду ці сили найкраще можуть бути пояснені умовами навколишнього середовища, частково суспільного, частково природного, і самою людиною з її більш-менш визначеним фізичним і духовним складом. Як правило, в сукупності своїх рис така людина не залишається незмінною, в основному, звичайно, під дією принципу збереження при відборі окремих сприятливих змін. Відбором сприятливих змін є, можливо, значною мірою збереження окремих етнічних типів.

В історії розвитку будь-якого суспільства, де населення є сумішшю різних етнічних елементів, в будь-який даний момент часу той чи інший, з декількох розповсюджених і відносно стабільних типів конституції і темпераменту, стає домінуючим. Така ситуація, що включає в себе діючі в даний час соціальні інститути, сприятиме виживанню і пануванню того, а не іншого типу характеру; і тип людини, яка пройшла такий відбір, для того щоб далі розвивати і продовжувати успадковані від минулого інститути, буде в певній істотній мірі формувати ці інститути за своїм власним образом і подобою. Однак, крім такого відбору, який має місце серед досить стійких рис характеру і способу мислення, одночасно з ним, звичайно, триває процес відбору і пристосування способу мислення в межах загальної сфери схильностей, характерних для домінуючого етнічного типу або типів. Відбір серед відносно стійких типів може вносити зміни в основні властивості характеру будь-якого населення, але існує також мінливість через пристосування всередині етнічного типу і завдяки відбору, що відбувається серед конкретних, звичних поглядів стосовно будь-яких соціальних відносин або групи відносин [...].

Інститути мають змінюватися при зміні обставин, оскільки за своєю природою вони є звичними способами реагування на стимули, які створюються цими змінними обставинами. Розвиток інститутів є розвиток суспільства. Інститути – це, по суті справи, поширений спосіб мислення в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю і окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яка складається із сукупності діючих в певний час або в будь-який момент розвитку якого завгодно суспільства, з психологічного боку може бути охарактеризована в загальних рисах як переважаюча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві. Що стосується її загальної для людей властивості, ця духовна позиція, або теорія способу життя, зводиться, в кінцевому рахунку, до широко розповсюдженого типу характеру. Сьогоднішня обстановка формує інститути завтрашнього дня внаслідок процесу примусового відбору, діючи на звичні погляди людей на речі і таким чином змінюючи або зміцнюючи точку зору або духовну позицію, успадковану від минулого.

Інститути, іншими словами, звичний спосіб мислення, керуючись яким живуть люди, успадковуючи, таким чином, від минулого часу, часу більш чи менш віддаленого, але як би там не було, вони

вироблені в минулому і успадковані від нього. Інститути – це результат процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, отже, не перебувають у повній згоді з вимогами теперішнього часу. Такий процес відбору і пристосування в силу його природи ніколи не наздожене поступально мінливу обстановку, в якій в будь-який час знаходиться суспільство, бо оточення, обстановка, потреби суспільного життя, під дією яких відбувається пристосування і проводиться відбір, змінюються день у день, і кожен наступний стан суспільства, ледве встигнувши встановитися, вже виявляє тенденцію до старіння. Коли суспільство робить крок вперед у своєму розвитку, сам цей крок є зміною ситуації, що вимагає нового пристосування, він стає відправним моментом для нового кроку в пристосуванні, і так далі до нескінченності. Слід зазначити також, хоча, можливо, це буде нудною банальністю, що існуючі в наші дні інститути – прийнята в даний час система суспільного життя – не зовсім підходять до сьогоденної ситуації. У той же час звичний образ мислення людей має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго, крім тих випадків, коли до його зміни змушують обставини. Ці, таким чином успадковані інститути, цей спосіб мислення, точки зору, настрої і здатності розуму, та й багато іншого є, отже, найбільш консервативним фактором. Це фактор соціальної інерції, психологічної інерції, консервативності. Структура суспільства змінюється, розвивається, пристосовується до мінливих обставин лише внаслідок зміни в способі мислення деяких соціальних груп, або, в кінцевому рахунку, через зміни, що відбуваються в звичній громадській думці складаючих спільність особистостей. Еволюція суспільства є по суті процесом адаптації, що відбувається під тиском обставин в мисленні окремих людей, які вже більше не терплять звичного способу мислення, сформованого в минулому при іншому збігові обставин і йому відповідаючого.

Питання до тексту:

1. Дайте визначення соціальних інститутів (як вони трактуються в книзі Т. Веблена).
2. Які фактори вплинули на становлення основних соціальних інститутів?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 222-225. URL: <http://surl.li/pccadw>

Зіммель Г. Соціальна диференціація

«Поняття суспільства має сенс, очевидно, лише в тому випадку, якщо воно так чи інакше протиставляється простій сумі окремих людей. Оскільки, якби воно співпадало з останньою, то, мабуть, воно могло б бути об'єктом науки тільки в тому сенсі, в якому, наприклад, «зоряне небо» може бути об'єктом астрономії; але, насправді, це лише збірна назва, і астрономія встановлює тільки рух окремих зірок і закони, які ними управляють. Якщо суспільство – це таке об'єднання окремих людей, яке є тільки результатом нашого способу вивчення, а справжніми реальностями є ці окремі люди, то вони і їхні стосунки утворюють справжній об'єкт науки, і поняття суспільства узагальнюється. І, насправді це, мабуть, так. Адже чуттєво можуть існувати тільки окремі люди і їх стан і рух: тому завдання може полягати тільки в тому, щоб зрозуміти їх, тоді як виникла лише в результаті ідеального синтезу, до кінця неосмислена істота суспільства не може бути предметом осмислення, спрямованого на дослідження дійсності».

Питання до тексту:

1. Що дослідник розуміє під поняттям «суспільство»? Чи погоджуєтеся Ви з позицією автора? Відповідь обґрунтуйте.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 229. URL: <http://surl.li/pccadw>

Сорокін П. Соціальна стратифікація і мобільність.

«Суспільство в соціологічному сенсі означає, перш за все, сукупність людей, що знаходяться в процесі спілкування, і далі – сукупність взаємодіючих вищих організмів. Дійсно, придивляючись до світу людського співжиття, ми бачимо людей, що живуть спільно один з одним; між ними щомиті виникають тисячі процесів взаємодії, що носять психічний характер: обмін ідеями (релігійними, науковими, буденними, художніми образами і ін.), обмін вольовими імпульсами (суспільства і кооперації, в які люди об'єднуються для досягнення цілей комерційних, благодійних, господарських, моральних, наукових і т. д.), обмін почуттями (на ґрунті любові, співчуття, ненависті, при спогляданні драми, при релігійному обряді і т. д.). Життя кожного з нас представляє безперервний процес психічної взаємодії між нами і іншими людьми. Тільки вночі, під час сну, цей процес дещо послаблюється. Людське суспільство з цієї точки зору схоже на бурхливе море, в якому окремі люди, як хвилі,

оточені собі подібними, постійно стикаються один з одним, виникають, ростуть і зникають, а море – суспільство – вічно вирує, хвилюється і не замовкає ... все сказане про суспільство людей певною мірою застосовні і до вищим тваринам, які живуть товариствами, стадами, групами. Таке в коротких рисах суспільство як предмет вивчення соціології. Таким чином, область явищ, досліджуваних останньою, обмежується світом людей і вищих тварин, що живуть в суспільстві собі подібних і знаходяться в процесі взаємодії».

Питання до тексту:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора, щодо сутності суспільства? Обґрунтуйте свою позицію.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 66-67. URL: <http://surl.li/pccadw>

Сорокін П. Соціальна і культурна мобільність Соціальна стратифікація

1. Поняття і визначення

Соціальна стратифікація – це диференціація деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираження в існуванні вищих і нижчих пластів. Її основа і сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливів серед членів того чи іншого співтовариства. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів певного суспільства неоднаковий, якщо серед них є як заможні, так і незаможні, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування незалежно від того, чи організоване воно на комуністичних чи капіталістичних принципах, чи визначене воно конституційно як «суспільство рівних» чи ні. Ніякі етикетки, вівіски, усні висловлювання не в змозі змінити чи затушувати реальність факту економічної нерівності, яке виражається в розходженні доходів, рівня життя, в існуванні багатих і бідних верств населення. Якщо в межах якоїсь групи існують ієрархічно різні ранги в змісті авторитетів і престижу, звань і нагород, якщо існують керуючі і керовані, тоді незалежно від термінів (монархи, бюрократи, хазяїни, начальники) це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала у своїй конституції чи декларації. Якщо члени

якогось суспільства розділені на різні групи за родом їх діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними у порівнянні з іншими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників різного рангу і на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, обираються чи призначаються начальники, чи дістаються їм їх керівні посади в спадщину чи 461 завдяки їхнім особистісним якостям.

2. Основні форми соціальної стратифікації і взаємодія між ними.

Конкретні іпостасі соціальної стратифікації багаточисельні. Однак все їхнє розмаїття може бути зведене до трьох основних форм: економічна, політична і професійна стратифікація. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до вищого прошарку в якомусь одному відношенні, зазвичай належать до цього прошарку й за інших параметрами; і навпаки. Представники вищих економічних верств одночасно відносяться до вищих політичних і професійних прошарків. Незаможні ж, як правило, позбавлені громадянських прав і знаходяться в нижчих щаблях професійної ієрархії. Таке загальне правило, хоча існує і чимало виключень. Так, наприклад, найбагатші далеко не завжди знаходяться на вершині політичної або професійної піраміди, так само і не у всіх випадках бідняки займають найнижчі місця в політичній і професійній ієрархії. А це означає, що взаємозалежність трьох форм соціальної стратифікації далеко від досконалості, тому що різні шари кожної з форм не цілком збігаються один з одним. Вірніше, вони збігаються один з одним, але лише частково, тобто до певної міри. Цей факт не дозволяє нам проаналізувати всі три основні форми соціальної стратифікації одночасно. Для більшої точності слід проаналізувати кожну з форм зокрема. З цієї причини я не вживаю термін «соціальний клас» в його широкому сенсі, а волію говорити про економічні, політичні та професійні страти і класи. Найкраща з можливих дефініцій соціального класу наступна: спільність людей, які мають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів. Цілком прийнятне для широкого користування, це визначення стає незадовільним при дослідженнях соціальної стратифікації, особливо для виявлення виключних випадків. Всі інші трактування соціального класу суть не що інше, як гіпертрофоване підкреслення тієї чи іншої форми соціальної стратифікації під вивіскою «соціальний клас» [...]

Соціальна мобільність, її форми і флуктуації.

3. Концепція соціальної мобільності; її форми.

Під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу. Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Під горизонтальною соціальною мобільністю або переміщенням, розуміється перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Переміщення якогось індивіда з баптистської в методистську релігійну групу, з одного громадянства в інше, з однієї сім'ї (як чоловіка, так і дружини) в іншу при розлученні або при повторному шлюбі, з однієї фабрики на іншу, при збереженні при цьому свого професійного статусу, - все це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Ними ж є переміщення соціальних об'єктів (радіо, автомобіля, моди, ідеї комунізму, теорії Дарвіна) в рамках одного соціального пласта, подібно переміщенню з Айови до Каліфорнії або з якогось місця до будь-якого іншого. У всіх цих випадках «переміщення» може відбуватися без будь-яких помітних змін соціального стану індивіда або соціального об'єкта у вертикальному напрямку. Під вертикальною соціальною мобільністю розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку в іншій. Залежно від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск. Згідно з природою стратифікації є нисхідна і висхідна течії економічної, політичної і професійної мобільності, не кажучи вже про інші менш важливі типи. Висхідні течії існують у двох основних формах: проникнення індивіда з нижнього пласта в існуючий більш високий пласт; або створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий пласт на рівень з уже існуючими групами цього пласта. Відповідно і нисхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він раніше належав, інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на тлі інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності. У першому випадку «падіння» нагадує нам людину, що впала з корабля, в другому – занурення у воду самого судна з усіма пасажирами на борту або аварії корабля, коли він розбивається вщент ...

Питання до тексту:

1. В чому полягають відмінності між поняттями «геометричний простір» і «соціальний простір» за П. Сорокіним?

2. Як автор розуміє поняття «соціальна стратифікація»? Назвіть основні форми стратифікації.

3. Поясніть авторську концепцію соціальної мобільності. Чому саме П. Сорокіна вважають родоначальником теорії соціальної мобільності?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 460-463. URL: <http://surl.li/pccadw>

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б., Фляшнікова А. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2012. 192 с. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/197232306.pdf>

2. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 16-31.

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності) : навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 784 с. URL : <http://surl.li/pccadw>

4. Козирев М. П. Соціологія : підручник. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с. URL : <http://surl.li/efvizg>

5. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл. : І. І. Мачуліна. Кам'янське : ДДТУ, 2019. 61 с. URL : <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

6. Петінова О. Б. Соціологія : навчальний посібник. Одеса : «Магістр», 2019. 260 с. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

7. Соціологія : навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко та ін. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL : https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

8. Соціологія : підручник. 5-те вид. / за ред. В. М. Пічі. Львів, 2023. 296 с.

9. Соціологія/ за ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2015. 251 с. URL : http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/716/Sociologiya_Gorodyanenko.pdf

10. Соціологія: теорії середнього рівня : навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського ; [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL : <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiologhiiia-Teorii-serednoho-rivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

11. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. Львів, 2019. 261 с. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

12. Черниш Н. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с..

Додаткова:

1. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і ви-дова різноманітність. *Економіка і суспільство*. Випуск № 7. 2016. С. 646-651.

2. Буткалюк В. Нерівність за умов економічної глобалізації: ем-піричний соціологічний вимір. *Соціологія: теорія, методи, марке-тинг*. 2020. № 1. С. 66-85.

3. Кузьмук О. Соціальна стратифікація суспільства: теоретич-на та емпірична інтерпретація поняття. *Соціологічні студії*, 1(12). 2018. С. 27-31.

4. Половець В. М. Питирим Сорокін: концепція соціальної стра-тифікації. *Вісник Чернігівського національного педагогічного універ-ситету. Серія : Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 214-217. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_49

5. Трансформація соціальних інститутів в інформаційному су-спільстві. *V Конгрес соціологічної асоціації України. Тези допові-дей. Харків 28-29 жовтня 2021 року*. URL: <https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/tezy-iv-kongresu-sau.pdf>

6. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах. *Еврис-тичний потенціал класового аналізу*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2018. 416 с.

7. Сенюра О. В. Соціологічний аналіз процесів соціальної мобіль-ності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Випуск № 14 ; Львівський університет бізнесу та права. Львів. 2015. URL: <http://surl.li/gsuymz>

8. Стігліц Д. Ціна нерівності. Київ : Темпора. 2017. 584 с.

9. Чіжова Н. В., Білоніжка І. С. Мобільність особистості: вимоги

сьогодення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / [редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін.].* Вип. 75. Т. 3. Запоріжжя : КПУ, 2021. 182 с.

10. Юрченко Ю., Кутуєв П., Єнін М. та ін. Класовий поділ і соціальна нерівність у незалежній Україні. *Нариси новітньої історії України, 1991–2021.* Київ : Laurus, 2021. 344 с.

Семінарське заняття № 7: Соціологія особистості (2 год.)

Мета: розкрити основні соціологічні теорії особистості. Висвітлити соціологічну структуру особистості, сутність, агентів, етапи соціалізація особистості. Проаналізувати нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

ПЛАН

1. Поняття особи в соціології. Основні соціологічні теорії особистості.
2. Соціологічна структура особистості.
3. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.
4. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
5. Соціальні регулятори діяльності та проблеми девіантної поведінки.
6. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

Ключові поняття: людина, індивід, особистість, соціалізація, агенти соціалізації соціальний статус, аскриптивний статус, соціальна роль, статусно-рольовий набір, еліта, маргінали, девіантна поведінка, андерклас.

Питання для самостійного вивчення:

1. У чому виявляються особливості соціологічного вивчення людини?
2. Як співвідносяться індивідуальне і соціальне в людині?
3. Що таке соціальна адаптація?
4. Різновиди девіантної поведінки.
5. Розкрийте соціологічний зміст понять «десоціалізація» та «ресоціалізація».

Темі рефератів:

1. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».

2. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.
3. Соціалізація – стрижень соціального життя.
4. Проблема ідентифікації особистості в соціології.
5. Референтна група та її місце у житті сучасної моделі.

1. Соціологічні концепції особистості об'єднують цілий ряд різних теорій: рольова теорія (Ральф Лінтон, Толкотт Парсонс, Роберт Мертон та ін.); символічний інтеракціонізм (Чарльз Кулі, Джордж Герберт Мід, Герберт Блумер, Манфорд Кун та ін.); марксистська теорія особистості (Володимир Ядов, Ігор Кон та ін.); теорії соціального обміну (Джордж Хоманс, Пітер Блау). Всі вони визнають особу як специфічне утворення, сформоване під впливом тих або інших соціальних чинників. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати зазначені теорії.

2. Під структурою в соціології розуміють побудову чогось, окремі елементи якого складають єдине ціле. Під соціальною структурою особистості розуміється сукупність стійких соціальних якостей індивіда, що формуються в процесі діяльності, спілкування, включеного в ті чи інші соціальні спільності, групи, соціальні зв'язки і відносини суспільства. У науковій літературі можна натрапити на різні підходи до трактування структури особистості, саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

3. Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за рівнем багатства й доходів, обсягом владних повноважень і доступом до політичної влади, за рівнем освіченості і престижністю професії, і завдяки цьому – вони займають неоднакове місце у соціальній ієрархії.

Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі, людина безпосередньо включається у життєдіяльність різноманітних соціальних груп.

При відповіді на питання студенти повинні розкрити ознаки, за якими вибудовується статус людини, проаналізувати загальноприйняті заходи на основі яких відбуваються «рольові дії» у суспільстві.

4. Соціалізація це процес засвоєння особистістю зразків поведінки групи і суспільства, цінностей, норм, установок; це процес

формування особистості, її життєвої позиції на основі впливу на людину системи навчання і виховання, включаючи сім'ю, ЗМІ, літературу, мистецтво. Соціалізація не обмежується періодом становлення особистості, а продовжується все життя, охоплюючи діяльність людини в трудових колективах, політичних організаціях, неформальних об'єднаннях, тому що впродовж життя кожна людина засвоює не одну, а багато різноманітних соціальних ролей. Студентам, під час відповіді на питання, слід розкрити етапи та «роль агентів соціалізації» в процесі становлення особистості.

5. Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер. Проте, унаслідок різноманітних причин духовного, економічного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. Відповідаючи на п'яте питання, слід зупинитися на проблемах і видах девіантної поведінки.

6. Умови розвитку сучасного світу створюють образ людини, існування якої неможливе без різноманітних взаємозв'язків із суспільством. Глобалізаційні процеси диктують необхідність розгляду всезагальних закономірностей розвитку нового формату моделі людини у взаємодії із суспільством. Відтак, більшість дослідників вважають стан сучасного суспільства кризовим, а взаємодію між суспільством та особистістю – проблемною. При відповіді на питання студенти повинні розкрити основні проблеми, проаналізувати напрями розвитку взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

Тестові завдання

1. Галузь соціології, яка вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин крізь призму суспільно-історичного прогресу, ціннісних суспільних систем, взаємозв'язків особи і соціальних спільнот:

- а) соціологія людини;
- б) соціологія особистості;
- в) соціологія індивіда;
- г) соціологія громадянина.

2. Предметом дослідження соціології особистості виступає:

- а) соціальний суб'єкт;
- б) галузь соціології;
- в) соціальна сутність людини;
- г) соціальні відносини.

3. Виберіть правильну відповідь:

- а) новонароджене немовля – це особистість;
- б) соціалізація властива тільки людині;
- в) соціалізація закінчується у зрілому віці;
- г) соціалізація насамперед залежить від вроджених якостей, характеристик людини.

4. Соціалізація людини завершується:

- а) з закінченням навчання;
- б) з того моменту, як людина починає сама себе забезпечувати;
- в) з виходом на пенсію;
- г) зі смертю людини.

5. Які з перерахованих нижче потреб А. Маслоу вважає потребами самого високого рівня:

- а) саморозвиток, творча самореалізація;
- б) службове зростання;
- в) прагнення отримати визнання, високу оцінку оточуючих;
- г) потребу у самозбереженні.

6. З яким твердженням соціолог не може погодитися:

- а) особистості зустрічаються у сучасному суспільстві досить рідко;
- б) особистістю не народжуються, особистістю стають;
- в) індивід виступає в якості вихідного пункту розвитку особистості, особистість – результат розвитку індивіда;
- г) особистість відображає соціально значущі риси суспільства, його культури.

7. Хто є автором «рольової теорії» особистості:

- а) Джалал Але Ахмад;
- б) Генрі Томас Бокль;
- в) Роберт Мертон;
- г) Едвард Тириак'ян.

8. Яку назву має процес засвоєння особистістю цінностей, соціальних норм, їх включення у свій внутрішній світ:

- а) інтеріоризація;
- б) індикація;
- в) адаптація;

г) інтеракція.

9. Очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, називається:

- а) соціальна роль людини;
- б) соціальна позиція людини;
- в) соціальна поведінка людини;
- г) престиж людини.

10. Соціалізація індивіда – це ..:

- а) процес виховання особистості;
- б) процес спілкування з людьми;
- в) процес засвоєння особистістю норм і цінностей суспільства;
- г) розшарування суспільства на групи, які мають нерівний доступ до основних ресурсів.

11. Головною ознакою соціального статусу є:

- а) сукупність прав та обов'язків;
- б) професійна приналежність;
- в) значимість для кожної конкретної людини;
- г) здатність до зміни.

12. Соціальна роль – це...:

- а) поведінка особи в ситуації, коли актуальним є контроль з боку оточення;
- б) манера поведінки людей у побуті, соціальній сфері;
- в) система прав та обов'язків, які вказують на місце людини в соціальному просторі;
- г) деіндивідуалізовані моделі (стандарти) поведінки, які відповідають соціальним очікуванням щодо певних соціальних позицій (статусів).

13. Девіантна поведінка – це...:

- а) спадкові генетичні хвороби, які проявляються в дорослому віці як «неправильна» поведінка;
- б) масові і індивідуальні форми поведінки, що відхиляються від соціальної норми;
- в) злочинні дії, які завдають суспільству значної шкоди;
- г) прояви таланту, обдарованість, яка є не зрозумілою пересічним громадянам.

14. Які підходи використовуються для аналізу соціальних ролей особистості:

- а) функціоналістський, конфліктологічний, символічний інтракціонізм;

- б) експериментальний, клінічний, лабораторний;
- в) біографічний, психологічний, філософський;
- г) медичний, технічний, інженерний.

15. За Р. Мертоном девіантна поведінка є наслідком:

- а) неузгодженості між запровадженими культурою цілями та соціально схвалюваними засобами їх досягнення;
- б) соціальної дезорганізації;
- в) відсутності чіткої моральної регуляції поведінки індивідів;
- г) існуванням низки субкультур, носії яких мешкають разом.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Андрєєва Г. М. Соціальна психологія

Глава 16. Соціалізація

Поняття соціалізації. Термін «соціалізація», незважаючи на його широку поширеність, не має однозначного тлумачення серед різних представників психологічної науки. В системі вітчизняної психології вживаються ще два терміни, які іноді пропонують розглядати як синоніми слова «соціалізація»: «розвиток особистості» та «виховання». Не даючи поки точної дефініції поняття соціалізації, скажімо, що інтуїтивно вгадуваний зміст цього поняття полягає в тому, що це процес «входження індивіда в соціальне середовище», «засвоєння ним соціальних впливів», «залучення його до системи соціальних зв'язків» і ін. Процес соціалізації являє собою сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює певну систему норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості члена суспільства.

Одне із заперечень і будується зазвичай на основі такого розуміння та полягає в наступному. Якщо особистості немає поза системою соціальних зв'язків, якщо вона спочатку соціально детермінована, то який сенс говорити про входження її в систему соціальних зв'язків? Сумнів викликає й можливість точного розведення поняття соціалізації з іншими поняттями, які широко використовуються у вітчизняній психологічній і педагогічній літературі («розвиток особистості» та «виховання»). Це заперечення має велике значення і заслуговує на те, щоб бути обговореним спеціально.

Ідея розвитку особистості – одна з ключових ідей вітчизняної психології. Більш того, визнання особистості суб'єктом соціальної діяльності надає особливого значення ідеї розвитку особистості: дитина, розвиваючись, стає таким суб'єктом, тобто процес її розвитку немислимий поза її соціальним розвитком, а значить, і поза

засвоєнням нею системи соціальних зв'язків, відносин, поза включенням в них. За обсягом поняття «розвиток особистості» та «соціалізація» в цьому випадку начебто збігаються, а акцент на активність особистості здається, значно більш чітко представленим саме в ідеї розвитку, а не соціалізації: тут він якось применшений, якщо в центрі уваги – соціальне середовище і підкреслюється напрям його впливу на особистість.

Разом з тим якщо розуміти процес розвитку особистості в її активній взаємодії з соціальним середовищем, то кожен з елементів цієї взаємодії має право на розгляд без побоювання, що переважна увага до однієї зі сторін взаємодії обов'язково має обернутися її абсолютизацією, недооцінкою іншого компонента. Справді науковий розгляд питання про соціалізацію в жодній мірі не знімає проблеми розвитку особистості, а, навпаки, передбачає, що особистість розуміється як активний соціальний суб'єкт.

Дещо складніше питання про співвідношення понять «соціалізація» та «виховання». Як відомо, термін «виховання» вживається в нашій літературі в двох значеннях – у вузькому і широкому сенсі слова. У вузькому сенсі слова термін «виховання» означає процес цілеспрямованого впливу на людину з боку суб'єкта виховного процесу з метою передачі, прищеплення їй певної системи уявлень, понять, норм і ін. Наголос тут ставиться на цілеспрямованість, планомірність процесу впливу. В якості суб'єкта впливу розуміється спеціальний інститут, людина, поставлена для здійснення названої мети. В широкому сенсі слова під вихованням розуміється вплив на людину всієї системи суспільних зв'язків з метою засвоєння нею соціального досвіду і ін. Суб'єктом виховного процесу в цьому випадку може виступати і все суспільство, і, як часто вживають у повсякденній мові, «все життя». Якщо вживати термін «виховання» у вузькому сенсі слова, то соціалізація відрізняється за своїм значенням від процесу, що описується терміном «виховання». Якщо ж це поняття вживати в широкому сенсі слова, то відмінність ліквідується.

Зробивши це уточнення, можна так визначити сутність соціалізації: соціалізація – це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку (часто недостатньо підкреслюється в дослідженнях), процес активного відтворення індивідом системи соціальних

зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище [...].

Питання ставиться саме так, що людина не просто засвоює соціальний досвід, а й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації. Цей момент перетворення соціального досвіду фіксує не просто пасивне його прийняття, а й припускає активність індивіда в застосуванні такого перетвореного досвіду, тобто певну віддачу, коли результатом її є не просто доповнення до вже існуючого соціального досвіду, але його відтворення, тобто просування його на новий щабель. Цим пояснюється наступність у розвитку не тільки людини, а й суспільства.

Перша сторона процесу соціалізації – засвоєння соціального досвіду – це характеристика того, як середовище впливає на людину, *друга його сторона* характеризує момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності. Активність позиції особистості передбачається тут тому, що всякий вплив на систему соціальних зв'язків і відносин вимагає прийняття певного рішення і, отже, включає в себе процеси перетворення, мобілізації суб'єкта, побудови певної стратегії діяльності. Таким чином, процес соціалізації в цьому його розумінні жодною мірою не протистоїть процесу розвитку особистості, а просто дозволяє позначити різні кути зору на проблему. Якщо для вікової психології найбільш цікавий погляд на цю проблему «з боку особистості», то для соціальної психології – «зі сторони взаємодії особистості і середовища».

Питання до тексту:

1. Порівняйте зміст понять «соціалізація», «виховання», «розвиток особистості».

2. Розкрийте сутність процесу соціалізації, поясніть її сторони і сфери.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 584-598. URL: <http://surl.li/pccadw>

Томас В., Знанецький Ф.-В. Три типи особистості

Розглядаючи процес тривалої інтеракції між індивідом і його оточенням, ми не можемо стверджувати ні того, що індивід є продуктом цього середовища, ні того, що він сам створює це середовище. Швидше ми можемо стверджувати і те, і інше. Дійсно, індивід може розвиватися тільки під впливом оточення, але, з іншого боку, в процесі розвитку він змінює оточення шляхом визначення ситу-

ацій і шляхом їх вирішення відповідно до своїх бажань і прагнень. Вплив індивіда на соціальне оточення може бути ледь помітним, може мати дуже малу значимість для інших, але він важливий для нього самого, оскільки ... світ, в якому він живе, не є світом, яким його уявляє суспільство або вчений, а є тим, яким сам індивід його представляє.

У різних випадках ми виявляємо різний ступінь залежності індивіда від оточення, що обумовлено первинними якостями індивіда і типом соціальної організації. Індивід у своїй еволюції відносно залежний від суспільства, якщо він розвиває, в основному, тільки такі установки, які ведуть до залежності. Тому їх виникнення зумовлюється як диспозиціями темпераменту індивіда, так і тією обставиною, що організація суспільства така, що вона за допомогою різних засобів посилює індивідуальну залежність. З іншого боку, індивід відносно незалежний, якщо в процесі еволюції він розвиває установки, що ведуть до незалежності, що знову-таки виникає з певних початкових тенденцій, витікаючих з соціальної організації, яка заохочує спонтанність індивідуальної поведінки.

Таким чином, як залежність, так і незалежність є продуктами поступової еволюції, першопочатковою причиною якої є зворотна інтеракція (reciprocal interaction). Індивід не може стати повністю залежним від суспільства без участі своїх власних установок. Так само він не може стати незалежним від суспільства без допомоги соціальних впливів. Фундаментальні принципи особистісної еволюції лежать, таким чином, як у власній природі індивіда, так і в його соціальному середовищі.

Питання до тексту:

1. Що, на думку автора, повинен враховувати індивід, щоб управляти соціальною реальністю заради задоволення власних потреб?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 654. URL: <http://surl.li/pccadw>

Маршалл А. Бажання в їх відношенні до видів діяльності

Кількість людських потреб і бажань незлічення, і види їх вельми різноманітні. Людина, яка не пройшла крізь горнило цивілізації, по суті, небагато чим відрізняється від тварини, проте кожен її крок по шляху цивілізації призводить до зростання потреб і розширення набору способів їх задоволення. Оскільки як тварина, так і первісна людина задовольняються випадковим шматком, проблема вибору

як такого перед ними не стоїть. Однак чим більш розвиненою стає людина і її мозок, чим більше його тварині пристрасті виявляються пов'язаними зі свідомою діяльністю, тим більш витонченими і різноманітними стають її потреби. Задовго до того, як вона свідомо скинула з себе ярмо звичок, людина навіть в найдрібніших деталях свого життя бажала змін заради змін. Першим рішучим кроком у цьому напрямку стало мистецтво добування вогню: поступово людина привчалась до їжі і напоїв, приготовлених різними способами. Одноманітність починає дратувати її, і вона сприймає як трагедію ситуацію, коли доводиться їсти одну або дві страви протягом тривалого часу.

Коли у людини з'являється статок, її їжа і напої стають більш різноманітними і дорогими, але апетит її далеко не безмежний. Тому, якщо вона і витрачає на їжу надмірно багато грошей, то це пояснюється найчастіше міркуваннями гостинності, ніж бажанням задовольнити почуття голоду.

Все це змушує нас приєднатися до виразу Сеніора: «Якою б сильною не була жага розмаїття, вона все ж слабша від бажання відрізнятись від інших – пристрасті, до якої, якщо взяти до уваги її універсальність і сталість, схильні люди в усі часи. Вона з'являється у нас з колиски і переслідує до смертного одра, і тому може бути названа найсильнішою з людських пристрастей». Ця велика напівправа добре простежується на прикладі порівняння прагнення до розмаїття в їжі і одязі.

Питання до тексту:

1. Що, на думку А.Маршалла, є першоджерелом формування потреб?

2. Поясніть, як потреби пов'язані з діяльністю? Що є первинним?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 676-777. URL: <http://surl.li/pccadw>

Турен А. Повернення людини діючої

Соціологія виникла як особлива форма аналізу суспільного життя. Вона представила суспільну систему в русі від традицій до сучасності, від вірувань до розуму, від відтворення до виробництва, або, якщо вжити найбільш амбітне формулювання Тьонніса, від суспільства до суспільства. В результаті суспільство виявилось виразно ототожненим з сучасністю. З цієї точки зору, діючі особи історії оцінювалися або як агенти прогресу, або як його противники.

Капіталісти, ці головні діючі особи економічні зміни, вважалися нерідко жорстокими, але надзвичайно енергійними творцями триумфу таких реалій, як розум, ринок, розподіл праці, вигода. У зв'язку з цим і робітничий рух поставав захисником праці проти ірраціонального прибутку, продуктивних сил проти марнотратства криз.

Якщо поставити питання в політичному плані, то демократія, відповідно, цінувалася не сама по собі, а як втілення волі до руйнування олігархії, привілей і старих порядків. В області виховання також школі приписувалось завдання звільнити дітей від тих місцевих особливостей, які вони сприйняли в результаті народження, під впливом сім'ї, сімейного середовища. Все це складає сильний, навіть захоплюючий образ суспільства, яке визначається не своєю природою або ще менше традиціями, а зусиллями діючих осіб, які, як і все суспільство, звільняються від оболонки минулих партикуляризмів в русі до універсального майбутнього. В такому надзвичайно плідному способі аналізу суспільного життя абсолютно відповідають одне одному знання системи та розуміння її діючих осіб. Ролі і почуття останніх при цьому визначаються у власне соціальних і навіть політичних або, краще сказати, республіканських термінах. Діюча особа суспільства виявляється тоді, перш за все, громадянином, її особистий розвиток невіддільний від суспільного прогресу. Нерозривними здаються свобода індивіда і його участь у громадському житті.

Питання до тексту:

1. У чому, за А. Туреном проявляється діюча особа суспільства у традиційній соціології?

2. В чому полягає криза традиційного уявлення про суспільне життя?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 702-708. URL: <http://surl.li/pccadw>

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б. Фляшнікова. А. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2012. 192 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197232306.pdf>

2. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 16-31.

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://surl.li/pccadw>

4. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл. : Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

5. Мейжис І. А. Соціологія особистості : навч. посібник для студентів факультетів соціології університетів. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 204 с. URL: <http://surl.li/hxlxhv>

6. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <http://surl.li/vuntuw>

7. Соціологія: підручник / М. П. Козирєв; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с. URL: <http://surl.li/nprmih>

8. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

9. Соціологія. Підручник. 5-те вид. / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2014. 296 с.

10. Соціологія: навчальний посібник / О. Б. Петінова. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

11. СОЦІОЛОГІЯ: ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ. Навчальний словник-довідник / За загальної редакцією В. М. Пічі [Н. В. Ковалісько, Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк та ін.]. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 658 с.

12. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Власова О. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 2 (10). С. 55-64.

2. Кухта М. П. Життєві перспективи особистості в структурі соціального потенціалу: проблемно-подієвий підхід. *Український соціум*, 2018, № 2 (65). С. 83-95.

3. Лисенко С. О. Становлення і розвиток парадигми самоактуалізації особистості та її переосмислення у контексті сучасності. *«Humanities Studies» Філософія. Збірних наукових праць.* №8 (85). 2021. С. 20-26. URL: <http://humstudies.com.ua/article/view/243382/241261>

4. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія».* Сер.: Соціологія. Випуск 213. Том 225. С. 27-30. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/08/Npchdusoc_2013_225_213_7.pdf

5. Москаленко В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 540 с. URL: <http://surl.li/sxfayc>

6. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості. *Політичний менеджмент.* 2003. № 2. С. 50-57.

7. Сукенніков О. В. Соціально-культурний феномен особистості. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал.* Випуск 27. Видавничий дім «Гельветика» 2020. С. 53-58. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/27_2020/27_2020.pdf

8. Циба В. Параметри особистості. *Соціальна психологія.* 2005. № 3 (11). С. 3-8.

9. Циба В. Системна теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма. *Соціальна психологія.* 2005. № 6 (14). С. 18-31.

10. Шульга Р. Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг,* 2023 (1). С. 121-139. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2023-1/10.pdf>

Семінарське заняття № 8: Соціологія сім'ї (2 год.)

Мета: розкрити об'єкт і предмет соціології сім'ї. Висвітлити історичні форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку. Проаналізувати особливості сім'ї як соціального інституту і малої групи.

ПЛАН

1. Соціологія сім'ї, її розвиток, завдання та основні поняття.
2. Сутність сім'ї та шлюбу. Історичні форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку. Типологія сучасної сім'ї.
3. Соціальні функції сім'ї. Особливості сім'ї як соціального інституту і малої групи.
4. Криза сім'ї як соціального інституту. Шляхи зміцнення сім'ї.

Ключові поняття: сім'я, шлюб, соціологія сім'ї, моногамія, полігамія, груповий шлюб, проміскуїтет, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, сімейна політика, вільний час, дозвілля.

Питання для самостійного вивчення:

1. Н. Смелзер про основні соціологічні теорії сім'ї.
2. Сімейні відносини і демографічна політика.
3. Тенденції розвитку сучасної української сім'ї.
4. Молода сім'я: фактори формування та зміцнення.

Теми рефератів:

1. Е. Гіденс про зміни в моделях сім'ї та альтернативи.
2. Студентська сім'я та її проблеми.
3. Шляхи подолання напруженості. Конфліктності в сім'ї.

1. Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах. Першими в історії соціології фундаментальними дослідженнями сім'ї були дослідження французького вченого Ле Пле (1806-1887). На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї розвивалась в останні роки досить успішно. Студентам під час відповіді на питання слід розкрити об'єкт, предмет, завдання соціології сім'ї.

2. Сім'я є клітиною суспільства дуже близькою до суспільства, в якому вона функціонує. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, обумовлюються ступенем розвитку з одного боку праці, а з другого – сім'ї. Через сім'ю змінюються покоління людей, в ній людина народжується, через неї продовжується рід. Сім'я виникла на ранніх стадіях розвитку людського суспільства. За всю історію суспільства сім'я перетерпіла і перетерплює істотні зміни, як за формою, так і за виконанням визначених функцій. Ці зміни тісно пов'язані зі змінами самого суспільства, його матеріальних умов. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати історію та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку.

3. Під соціальними функціями сім'ї розуміють спосіб виявлення активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. Сім'я відіграє ключову роль у практичному розв'язанні соціально-економічних та духовно-моральних питань життєдіяльності суспільства. У сім'ї відображаються всі суспільні процеси, вона випробовує на собі вплив усіх суспільних диспропорцій, суперечностей. Успішне виконання

сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, а й соціальним здоров'ям суспільства. Відповідно сім'я одночасно виступає у двох проявах: вона є малою контактною соціальною групою, певною формою взаємодії людей, з одного боку, і особливим соціальним інститутом, який регулює відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм, – з другого. Зі сказаного виходить, що основними соціологічними підходами дослідження сім'ї є сім'я як соціальний інститут і сім'я як мала соціальна група.

Студентам, під час відповіді на третє питання, слід розкрити специфіку соціальних функцій сім'ї, проаналізувати роль сім'ї як соціального інституту та соціальної групи.

4. Діяльність соціального інституту сім'ї вважається функціональною, коли вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства. Коли ж діяльність інституту працює не на збереження, а на руйнування, вона може розцінюватись як дисфункціональна. Нарощування дисфункцій в діяльності соціального інституту сім'ї може привести до інституціональної кризи, а потім і до соціальної дезорганізації сімейної сфери суспільства.

При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати причини кризи в механізмі функціонування інституту сім'ї, розкрити підходи науковців до вирішення проблеми.

Тестові завдання

1. Сім'я як мала соціальна група – це ...

- а) група людей, які люблять один одного;
- б) група людей, які мають спільних предків і проживають разом;
- в) заснована на шлюбі або/та кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою, моральною і правовою відповідальністю;
- г) група людей, що мають спільні цілі.

2. Який вид відносин є умовою для створення більшості сімей:

- а) шлюбні відносини;
- б) відносини, що виникають між батьками і дітьми;
- в) кровно-родинні відносини;
- г) господарсько-економічні відносини.

3. Шлюб однієї людини з декількома представниками протилежної статі має назву:

- а) матріархат;
- б) полігамія;

- в) гетерогамія;
- г) егалітарний.

4. Сім'я, у якій влада належить батьку, називається:

- а) Патріархальна;
- б) Гомогенна;
- в) Матріархальна;
- г) Нуклеарна.

5. Моногамія – це:

- а) вид полігамії;
- б) поліандрія;
- в) груповий шлюб;
- г) усі відповіді неправильні.

6. Соціологія сім'ї вивчає::

- а) особливості укладу життя і побуту сімей з різними етнічними характеристиками;
- б) всю сукупність важливих проблем, пов'язаних із сім'єю;
- в) роль сім'ї і сімейної структури у відтворенні населення;
- г) виховну функцію сім'ї.

7. Сім'я, яка здійснює соціалізацію нових членів суспільства, виступає в якості:

- а) соціального інституту;
- б) малої соціальної групи.

8. Нуклеаризація сім'ї, егалітаризація сімейних взаємин – це процеси, характерні для:

- а) традиційного суспільства;
- б) індустріального суспільства.

9. Розширена сім'я – це сім'я, яка:

- а) складається з трьох і більше поколінь, об'єднаних єдиним домогосподарством;
- б) сім'я, яка має 3-х і більше дітей;
- в) має можливість жити окремо від батьків, у власному будинку;
- г) сім'я представників середнього класу.

10. Всю сукупність видів життєдіяльності сім'ї або її окремих членів в інтересах сімейного колективу окреслюють як:

- а) спосіб життя сім'ї;
- б) умови життя сім'ї;
- в) життєвий цикл сім'ї.

11. Коли виникли перші парні (первісно-егалітарні) шлюби:

- а) 2 тис. років тому;

- б) 25–24 тис. років тому;
- в) 5–7 тис. років тому;
- г) 1 млн. років тому.

12. Молодіжна сім'я – це сім'я, яка ...:

- а) складається з чоловіка та дружини, вік яких до 30 років;
- б) складається з молодих чоловіка та жінки, що навчаються;
- в) сім'я, що має маленьку дитину;
- г) сім'я, що створена недавно (менше ніж три роки тому).

13. Котра з перелічених характеристик ілюструє тенденції розвитку сучасної сім'ї:

- а) ранній час вступу в шлюб;
- б) зростання кількості неповних сімей;
- в) зростання середньої тривалості шлюбу.

14. В Україні дедалі більшого розповсюдження набуває:

- а) одностаттєва модель сім'ї;
- б) середньостаттєва модель сім'ї;
- в) багатовітаттєва модель сім'ї.

15. Як називається шлюб між близькими кровними родичами:

- а) інцест;
- б) свінгерство;
- в) інбридинг.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Гідденс Е. Спорідненість, шлюб і сім'я

Вивчення сім'ї та шлюбу є одним з найважливіших завдань, що стоять перед соціологією. У суспільстві будь-якого типу практично кожен його член виховується в сім'ї, і в будь-якому суспільстві переважна більшість дорослих були одружені або перебувають у шлюбі. Шлюб відноситься до числа соціальних інститутів, які отримали дуже широке розповсюдження. Перш за все, нам необхідно визначити ключові поняття сім'ї, спорідненості та шлюбу. Сім'я – це група людей, пов'язаних прямими родинними відносинами, дорослі члени якої беруть на себе зобов'язання щодо догляду за дітьми. Спорідненість (родинні зв'язки) – це відносини, які виникають при укладенні шлюбу або є наслідком кровного зв'язку між особами (батьки, матері, діти, бабусі, дідусі і ін.). Шлюб – визнаний і схвалений з боку суспільства сексуальний союз двох дорослих осіб. Індивіди, які вступили в шлюб, стають родичами, але їхні шлюбні обов'язки пов'язують родинними вузами більш широке коло осіб.

При укладанні шлюбу батьки, брати, сестри та інші кровні родичі одного партнера стають родичами другого.

СПОРІДНЕНІСТЬ

У більшості західних країн родинні зв'язки для практичних цілей обмежуються невеликим числом близьких родичів. Наприклад, більшість людей має дуже туманне уявлення про родичів більш далеких, ніж двоюрідні або троюрідні брат або сестра. Однак у багатьох інших культурах, особливо малих, родинні стосунки мають величезне значення в різних сферах життя. У деяких таких суспільствах кожна людина вважається родичем всіх інших або, принаймні, вірить в це. Західні терміни для опису родинних відносин не завжди мають відповідники, що позначають родинні стосунки в інших культурах. [...]

КЛАНИ

У більшості суспільств традиційного типу існують великі родинні групи, зв'язки між членами яких виходять за рамки звичайних прямих сімейних родинних зв'язків. Важливе місце серед груп такого типу займають клани. Клан – група, всі члени якої вважають, що вони походять (по чоловічій або по жіночій лінії) від загального предка, який дав початок клану кілька поколінь тому. Вони розцінюють себе і розцінюються іншими як колектив, наділений специфічними рисами. До таких груп відносились шотландські клани. Існує багато африканських і тихоокеанських суспільств, де ця родова організація зберігає своє значення і сьогодні. Як правило, члени одного і того ж клану мають схожі релігійні вірування, економічні зобов'язання один перед одним і живуть в одній і тій же місцевості. Зазвичай клани досить невеликі за розмірами, але іноді об'єднують сотні і навіть тисячі людей. Членство в клані зазвичай впливає майже на всі сторони життя людини. [...]

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

Серед кола відносин, що пов'язують родичів, перш за все, виділяється сімейна спорідненість. Практично у всіх суспільствах ми можемо виділити те, що соціологи і антропологи називають нуклеарною сім'єю, що складається з двох дорослих, які живуть разом, ведуть своє домашнє господарство і мають власних або прийомних дітей. У більшості суспільств традиційного типу, навіть при відсутності кланів, нуклеарні сім'ї є тільки частиною великої мережі родинних відносин. Коли родичі, які не є подружньою парою з дітьми, живуть разом або знаходяться в близькому контакті, ми говоримо

про розширену сім'ю. Розширену сім'ю можна визначити як групу осіб, що складається з трьох або більше поколінь, які живуть або в одному і тому ж приміщенні, або дуже близько один від одного. Вона може включати бабусь, дідусів, братів і їхніх дружин, сестер і їхніх чоловіків, тіток, дядьків, племінників і племінниць. Сім'ї, як нуклеарні, так і складні, по відношенню до певного індивіда можуть поділятися на батьківські і репродуктивні сім'ї. До першого типу відноситься сім'я, в якій людина народжується, до другого – сім'я, яку людина утворює, ставши дорослим, і всередині якої виховується нове покоління дітей. Ще одна важлива відмінність пов'язана з місцем проживання. [...] Коли подружня пара переїжджає до батьків дружини, сім'я називається матрилокальною, в разі переїзду до батьків чоловіка – патрилокальною.

МОНОГАМІЯ І ПОЛІГАМІЯ

У суспільствах західного типу шлюб і, отже, сім'я асоціюються з моногамією. Вважається незаконним бути одруженим більш ніж з однією жінкою або одним чоловіком одночасно. У світовому масштабі моногамія, загалом, не є найпоширенішою формою шлюбу. Джордж Мердок, який провів порівняльне дослідження 565 різних суспільств, виявив, що полігамія допускається в 80% з них. Термін «полігамія» означає форму шлюбу, при якій чоловік або жінка може мати більше одного партнера. Існують два типи полігамії: полігінія, при якій чоловік може перебувати у шлюбі одночасно більш ніж з однією жінкою, і менш поширена поліандрія, при якій жінка може перебувати одночасно в двох і більше шлюбних союзах з різними чоловіками. [...]

ГЕНЕЗИС СІМ'Ї

Історик Лоуренс Стоун склав схему змін, що призвели до зміни середньовічних форм сімейного життя сучасними. Він розрізняв три основні фази в розвитку сім'ї протягом трьохсот років: з XVI по XIX ст. Панівною формою сім'ї на початку цього періоду і протягом багатьох років була, за визначенням Стоуна, відкрита родова сім'я. Вона представляла собою нуклеарну сім'ю, яка вела власне домашнє господарство порівняно малих розмірів, але тісно пов'язане з місцевою громадою, в тому числі зі своїми родичами. Згідно зі Стоуном (хоча інші історики заперечують його твердження), в цей час родина не була для своїх членів центром, в якому були зосереджені довіра або прив'язаність. Люди не досягали і не намагалися досягти того рівня емоційної близькості, який ми пов'язу-

емо з сучасної сімейним життям. Секс розглядався не як джерело задоволення, а як необхідність для отримання потомства. Індивідуальна свобода вибору при укладанні шлюбу та інші аспекти сімейного життя були підпорядковані інтересам батьків, родичів або громади. За межами аристократичних кіл чуттєве або романтичне кохання розглядалось моралістами і богословами як щось огидне. За словами Стоуна, сім'я протягом цього періоду «була відкрита для порад, розпитувань і втручання ззовні, з боку сусідів і родичів. Поняття недоторканності особи було відсутнє. Сім'я, таким чином, була відкритим, легко проникним, безпристрасним, авторитарним інститутом ... Термін її існування був недовготривалим через часті смерті її членів і ранній відхід дітей з рідної домівки ...». На зміну відкритій родовій сім'ї прийшов тип сім'ї, яку Стоун назвав ізольованою патріархальною. Цей тип існував з початку XVI до початку XVII ст., головним чином, у вищих прошарках суспільства, і був перехідним. Проте його поява мала велике значення, оскільки ознаменувало поширення відносин, які незабаром стали всезагальними. Нуклеарна сім'я стала більш відокремленою і втратила свій зв'язок з іншими родичами і місцевою громадою. Ця стадія генезису сім'ї була пов'язана зі зростанням значущості материнської та батьківської любові, хоча і супроводжувалася посиленням авторитарної влади батька. Згідно зі Стоуном, ізольовані патріархальні сім'ї були поступово витіснені замкнутими прив'язаними до домівки нуклеарними сім'ями, для яких були характерні тісні емоційні зв'язки між їх членами, високий рівень відособленості сім'ї і підвищена увага до виховання дітей. Цей тип організації сім'ї зберігся до XX ст. Поява замкнутих прив'язаних до оселі нуклеарних сімей відзначена зростанням емоційного індивідуалізму, тобто укладенням шлюбу на основі особистого вибору, який визначали норми емоційної, романтичної любові. Чуттєва любов зайняла належне місце не тільки у позашлюбних стосунках, але і в шлюбі. Виникнувши серед більш забезпечених верств населення, цей тип сім'ї з приходом індустріалізації став в значній мірі універсальним для західних країн. Вибір чоловіка почав залежати від бажання підтримувати з ним стосунки, засновані на любові і уподобанні. Шлюб і сім'я західного типу отримали той вигляд, який в загальних рисах зберігся до наших днів.

Питання до тексту:

1. Дайте визначення шлюбу і сім'ї за Е. Гідденсом.

2. Які етапи становлення пройшла сучасна сім'я?
3. Охарактеризуйте основні форми сім'ї і шлюбу.
4. Назвіть основні тенденції розвитку сім'ї в другій половині ХХ століття.

5. Чому вивчення сім'ї та шлюбу є одним із найважливіших завдань соціологічної науки?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/pccadw>

Смелзер Н. Сім'я як соціальний інститут

Однією з важливих функцій інститутів є стабілізація діяльності людей шляхом зведення її до більш-менш передбачуваних зразків соціальних ролей. Так, в сім'ї існують ролі чоловіка, дружини, матері, батька, сина, доньки, сестри, двоюрідної сестри, дядька й тітки. Всі ці ролі пов'язані з безліччю прав і обов'язків, що визначають характер інтеракції (взаємодії) людей, які включені в певний інститут: матері – сина, двоюрідної сестри – двоюрідного брата, дядька – племінниці і ін. [...] [...].

Почнемо з аналізу поняття «сім'я», членів якої пов'язує спільність місця проживання. Згідно з даними перепису 1980 р. [...] існує чітка різниця між «стандартними» і «нестандартними» сім'ями. «Стандартна» сім'я складається з двох або декількох осіб, пов'язаних між собою кровною спорідненістю, шлюбними вузами або усиновленням. Найбільш поширений тип сім'ї, що включає подружню пару з дітьми або без дітей. «Нестандартні» сім'ї складаються з двох або декількох осіб будь-якої статі, які не є родичами, а також самотні люди.

Хоча в США все ще переважають традиційні сім'ї, спостерігається розвиток нових форм сімейного життя і, мабуть, інститут сім'ї зазнає зараз радикальних змін. У 1981 р. налічувалося приблизно 73 відсотки «стандартних» і 27 відсотків «нестандартних» сімей, хоча в 1970 р. ці показники становили відповідно 82 і 18 відсотків. Протягом цього періоду чисельність самотніх чоловіків зросла на 105 відсотків, одиноких жінок – на 60 відсотків. Крім того, значно зросла кількість сімей з одним з батьків. У 1981 р. вона досягла 21 відсоток у порівнянні з 10 відсотками в 1970 р. З 1970 р. чисельність сімей з одним з батьків, які ніколи не вступали в шлюб, зросла на 349 відсотків, і це приголомшливий факт! Водночас число сімей з одним з розведених або покинутих батьків збільшилось на 111 відсотків (U.S. Bureau of the Census, 1982) [...].

Ці зміни свідчать про радикальні перетворення сімейної структури, відносин між батьками і дітьми, а також інтимних відносин загалом, що відбуваються в американському суспільстві [...]. Виходячи з відмінних рис, виявлених Бюро перепису населення, ми можемо визначити сім'ю як засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей; члени сім'ї часто живуть в одному будинку. Навіть попередній огляд тенденцій еволюції сім'ї в США показує, що це визначення охоплює різні уклади сімейного життя. Наприклад, в сім'ї з одним батьком зазвичай мати працює поза домом, а діти виконують домашні обов'язки; в сім'ях з двома батьками один з них часто йде на роботу, в той час як інший піклується про дітей [...].

Основні форми сім'ї

Соціологи і антропологи ввели низку параметрів, на підставі яких можна порівнювати різні сімейні структури. Це дає можливість робити узагальнення щодо багатьох суспільств. У цьому розділі ми розглянемо шість параметрів. Термін «спорідненість» означає сукупність соціальних відносин, заснованих на певних факторах. До них відносяться біологічні зв'язки, шлюб і правові норми, правила, що стосуються усиновлення, піклування і ін. В загальній системі родинних відносин існують два основних типи сімейної структури.

Нуклеарна сім'я складається з дорослих батьків і дітей, які від них залежать. Багатьом американцям цей тип сім'ї здається природним.

Розширена сім'я (на відміну від першого типу сімейної структури) включає нуклеарну сім'ю і багатьох родичів, наприклад дідуся і бабусю, онуків, дядька, тітку, двоюрідних братів і сестер. У більшості суспільств нуклеарна сім'я вважається важливим, а можливо, і основним соціальним об'єднанням. Однак спостерігаються істотні відмінності в оцінці ролі розширеної сім'ї як основи розвитку соціальних відносин і гаранта взаємної допомоги і підтримки [...].

Основні теорії сім'ї

У той час як антропологи та соціологи значну увагу приділили порівнянню сімейних структур в різних суспільствах, більшість робіт в області соціології сім'ї присвячено аналізу сім'ї в країнах Заходу: її сутності, місця в суспільстві і змін, які відбуваються в ній з часом. Дана тема, як і інші розділи соціології, розглядається, в основному, на основі функціоналізму і теорії конфлікту.

Функціоналізм

[...] Прихильники функціоналізму зазвичай аналізують суспільство з точки зору впливу окремих його частин на функціонування єдиного цілого. Сім'я як одна з частин суспільства розглядалася в плані її функцій або соціальних потреб, які вона задовольняє [...].

Економічні функції

У будь-якому суспільстві сім'я відіграє основну економічну роль. У селянському сільському господарстві і ремісничому виробництві сім'я є спільним кооперативним трудовим об'єднанням. Обов'язки розподіляються відповідно до віку і статі членів сім'ї. В процесі грандіозних змін, викликаних виникненням промислового виробництва, кооперативна система виробництва занепала. Робітники почали працювати за межами домівки, і економічна роль сім'ї звелася лише до витрат грошей, зароблених годувальником сім'ї. Хоча дружина іноді працювала, її основний обов'язок полягав у вихованні дітей.

Передача статусу

В індустріальному суспільстві існували різні звичаї і закони, які автоматично закріплювали статус сімей з різних верств суспільства. Спадкова монархія – яскравий приклад такого звичаю. Аристократи, які володіли землею і титулами, могли передавати свій високий статус дітям. Серед представників нижчого класу існували системи гільдій і навчання ремеслам; таким чином професії могли передаватися від одного покоління до наступного.

Революції XIX і XX ст. здійснювалися з метою ліквідації привілеїв певних груп. Серед цих привілеїв було і право передачі титулу, статусу і багатства наступному поколінню. У деяких країнах, в тому числі і в США, спадкування аристократичних титулів оголошено поза законом. Прогресивні податки, а також податки зі страхування і в разі смерті теж обмежують можливість збереження багатства і передачі його у спадок. Однак багаті високопоставлені сім'ї все ще мають переваги, коли постає питання про передачу багатства і статусу дітям. Але це здійснюється скоріше не на основі наслідування, а в формі підготовки дітей до отримання такої освіти і такої роботи, які забезпечують високий статус. Члени вищого класу мають можливість оплачувати елітарну освіту і підтримувати «знайомства», що сприяють високому статусу [...].

Соціалізація

Сім'я є головним агентом соціалізації в усіх суспільствах. Саме так діти засвоюють основні знання, необхідні для виконання ролей

дорослих. Але індустріалізація й пов'язані з нею соціальні зміни в певній мірі позбавили сім'ю цієї функції. Найважливішою тенденцією стало введення системи масової середньої освіти. Вже у віці 4 або 5 років діти виховувалися не тільки вдома, глибокий вплив здійснював на них учитель. Розвиток системи дошкільних установ і добровільних асоціацій для дітей (наприклад, загонів скаутів і літніх таборів) збільшив число агентів соціалізації, які виконують цю функцію поряд з сім'єю.

Соціальний добробут

У традиційних селянських і ремісничих суспільствах сім'я виконує безліч функцій з підтримки «добробуту» людей, наприклад турботу про хворих і літніх членів сім'ї. Але ці функції докорінно змінилися в процесі виникнення і розвитку промислового суспільства і держави загального добробуту. Лікарі та медичні установи майже повністю замінили родину щодо турботи про здоров'я людей, хоча члени сім'ї, як і раніше вирішують, чи існує необхідність звернутися за медичною допомогою. Страхування життя, допомога з безробіття та фонди з соціального забезпечення позбавили сім'ю необхідності повністю брати на себе допомогу її членам в періоди економічних труднощів. Так само соціальна допомога, лікарні і будинки для пенсіонерів полегшили для сім'ї тягар турботи про людей похилого віку [...].

Огборн і Німкофф (1955), вважають, що такого роду зміни призводять до руйнування сім'ї. Вони говорять про соціальні вади, наприклад, про зростання злочинності серед молоді, збільшення числа розлучень, ослаблення влади батьків, що свідчить про розпад сім'ї як соціальної сили. Інші дослідники, зокрема Парсонс і Бейлз (1955), стверджують, що сім'я, частково втратила властиві їй функції і стала спеціалізованим інститутом, який здійснює соціалізацію дітей передовсім в ранньому дитинстві і забезпечує їх емоційне задоволення, відіграє ефективнішу, ніж раніше, роль в підготовці дітей до виконання в майбутньому ролей дорослих в сучасному індустріальному суспільстві.

Теорія конфлікту

[...] Теорія конфлікту підходить до пояснення сімейної структури на різних рівнях. Одні дослідники зупиняються на аналізі порядку розподілу влади всередині сім'ї, надаючи особливого значення механізму прийняття рішень. Як правило, члени сім'ї, які в більшій мірі володіють матеріальними засобами, користуються в

сім'ї великою владою. Сафіліос-Ротшильд (1976) стверджує, що любов впливає на розподіл влади між подружжям. На його думку, більш люблячий чоловік має меншу владу, оскільки знаходиться в більшій психологічній залежності. Партнери, які в однаковій мірі люблять один одного, зазвичай мають однакову владу в родині [...].

Відповідно до іншої точки зору, зосередженої переважно на конфлікті, сім'я розглядається як мікрокосм конфлікту в «великому» суспільстві. У минулому цю ідею висловили Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Вони стверджували, що промислова революція сприяла перетворенню сім'ї в сукупність грошових відносин. Наприклад, в результаті використання дитячої праці діти з сімей робітничого класу стали товаром і знаряддям праці. У сім'ях середнього класу з жінками поводитися як з домашніми рабинями. Жінки з робітничого класу, щоб заробити гроші, необхідні для виживання сім'ї, змушені були працювати поза домівкою. Але оскільки вони отримували зарплату, їхнє становище в більшій мірі наближалось до статусу чоловіків, ніж становище жінок із середнього класу. Хартманн (1981) запропонувала сучасний варіант теорії сімейного конфлікту. Вона назвала його «марксистсько-феміністським». На її думку, справжнє розуміння сутності сім'ї не пов'язане з аналізом емоційних або родинних відносин між її членами; сім'я - «місце боротьби». У сім'ї відбувається економічне виробництво і перерозподіл матеріальних благ, при цьому інтереси кожного її члена вступають в конфлікт з інтересами інших членів і суспільства в цілому [...].

Американська сім'я

Американська сім'я є нуклеарною, моногамною, частково патріархальною, частково егалітарною, нормою для неї вважаються неолокальне місце проживання і двостороння спорідненість. Ці терміни характеризують сім'ю, але не дають повного уявлення про справжнє сімейне життя в США. Для більшості подружніх пар процес утворення нової сім'ї починається з романтичного кохання.

Питання до тексту:

1. Назвіть основні ознаки сім'ї як соціального інституту.
2. Які форми сім'ї виділяє Н. Смелзер?
3. Доведіть, що сім'я є первинним агентом соціалізації.
4. Охарактеризуйте основні теорії сім'ї.
5. Назвіть особливості американської родини, виділені Н. Смелзером.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/pccadw>

Література

Основна:

1. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 16-31. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>

2. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/pccadw>

3. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 186 с. URL : <http://surl.li/tlhct>

4. Ляшенко Н. О. Соціологія сім'ї : конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія» у 2-х частинах. Ч. I. Сім'я як соціальний інститут. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 96 с.

5. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї: навч.-метод. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 195 с.

6. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <http://surl.li/jjkntt>

7. Соціологія: підручник / М. П. Козирев. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL : <http://surl.li/aaуухq>

8. Соціологія: підручник. 5-те вид., випр. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2016. 296 с.

9. Соціологія сім'ї та особистості : навч.-метод. посібник для вивч. дисципліни здобувачам першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти ден. та заоч. форм навчання, спец. 054 Соціологія / ДБТУ; каф. ЮНЕСКО Філософія людського спілкування та соціально-гуманітарних дисциплін / авт.-уклад.: І. С. Нечитайло, Н. Г. Грабар. Харків : [б. в.], 2023. 72 с.

10. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ: ВД «Дакор», 2020. 210 с. URL : https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292

11. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Білоцерківець І. П. Виховання сімейних цінностей у нових соціокультурних умовах. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 рік*. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. Вип. 3. С. 298-301.

2. Марінова Г. М., Гуленко М. С. Молодіжна сімейна політика як складова державної соціальної політики. *Вісник Приазовського державного технічного університету: зб. наук. праць*. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2018. Вип. 1. С. 101–105.

3. Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення : збірник тез доповідей учасників круглого столу (29 жовтня 2021 року) / Упорядник: В. О. Кучер. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 127 с. URL : https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/561/540

4. Медіна Т. В. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації. *Релігія та соціум*. 2013. № 3–4. С. 189–194.

5. Пелих Н. С., Левус Н. І. Особливості статево-рольової соціалізації підлітків з повних та неповних сімей. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 445–457.

6. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

7. Римаренко І. В. Зміна шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Науковий огляд*. 2019. Т. 6. № 59. С. 28–44.

8. Харчев А. Г. Социальная революция и семья. *Социс*. 1991. № 5.

9. Солоненко Ю. В. Сімейний бізнес, сім'я, бізнес-сім'я: окреслення сутностей у площині наукових досліджень. *Економіка і організація управління*. Донецьк, 2021. С. 115-131.

10. Уманець Н. А. Трансформація рольової структури сучасної сім'ї крізь призму її інституціональних змін. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2(104)-2022. URL : https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/view/561/540

11. Фомін Ф. В. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій досліджень. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1'2012. С. 59-64. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86813/10Fomin.pdf?sequence=1>

12. Шумейко О. Основні підходи до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2011, № 1, С. 135–144.

Семінарське заняття № 9: Соціологія молоді (2 год.)

Мета: розкрити специфіку молодіжної свідомості та поведінки. Висвітлити проблеми економічного самовизначення, неформальних об'єднань, девіантної поведінки, дозвілля молоді. Проаналізувати молодіжну проблематику у вітчизняній соціології.

ПЛАН

1. Поняття молодь. Молодь як соціальна спільність.
2. Специфіка молодіжної свідомості та поведінки.
3. Проблеми економічного самовизначення, неформальних об'єднань, девіантної поведінки, дозвілля молоді.
4. Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології.

Ключові поняття: молодь, неформальні об'єднання, дозвілля молоді, ювенологія, соціологія молоді, молодь, юність, тінейджер, соціальна зрілість, молодіжна субкультура, дозвілля, інфантилізація, акселерація, конкубатні стосунки, Інтернет-залежність, авторитет, репутація.

Питання для самостійного вивчення:

1. Участь молоді у формуванні суспільних структур.
2. Соціальна активність та зрілість молоді.
3. Професійне самовизначення молоді.
4. Проблема інтеграції молоді.

Темі рефератів:

1. Молодь: поняття та основні напрями дослідження.
2. Молодь у сфері праці й зайнятості.
3. Девіантна поведінка молоді як об'єкт соціологічного дослідження.

1. Соціологія молоді – це галузь соціології, яка досліджує соціальну демографічну спільність суспільства, що перебуває у процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та поза сімейної. Соціологізація, інтерналізація норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати підходи до трактування поняття «молодь».

Принциповим питанням при розгляді ролі молоді у суспільстві є питання про молодь як суб'єкта і об'єкта суспільних перетворень. Вступаючи у життя молода людина є об'єктом впливу соціальних умов, сім'ї, інститутів освіти, а пізніше в процесі дорослішання і переходу у більш зрілі фази розвитку починає сама суттєво впливати на суспільство. Тобто, молодь виступає суб'єктом, коли впливає на

суспільство, віддаючи свій потенціал, разом з тим вона є об'єктом, оскільки на неї спрямований суспільний вплив з метою її розвитку. Молодь виступає об'єктом і до суспільства і до самої себе. Іншими словами доцільно показати цей взаємозв'язок.

2. Соціолог І. С. Кон визначає молодь, як «соціально-демографічну групу, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення і обумовлених тим чи іншим складом соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації». При відповіді на друге питання студентам слід розкрити специфіку молодіжної свідомості та поведінки.

3. Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства. Для того щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її проблеми. Молоде покоління здебільшого виявилось без надійних соціальних орієнтирів. Руйнація традиційних форм соціалізації, заснованої на соціальній обумовленості життєвого шляху, з одного боку, підвищило особисту відповідальність молодих людей за свою долю, поставивши їх перед необхідністю вибору, з іншого боку – виявило неготовність більшості з них включитися в нові суспільні відносини. Вибір життєвого шляху став визначатися не здібностями й інтересами молодої людини, а конкретними обставинами. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати проблеми молодіжного середовища.

4. Вітчизняна соціологія молоді, як і світова, розглядає молодь як компонент соціальної структури суспільства, зосереджується на вивченні особливостей її інтеграції у професійну структуру, умов здобуття освіти, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку праці. Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

Тестові завдання:

1. Об'єктом вивчення соціології молоді є:

- а) молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин;
- б) молодь як феномен соціальних відносин та суб'єкт соціального життя;

в) молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин з іншими.

2. Соціологія молоді – це:

а) галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації;

б) галузь соціології, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури;

в) галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.

3. Молодь – це:

а) соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними і психологічними ознаками;

б) соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними, психологічними, фізичними та розумовими ознаками;

в) соціально-демографічна група, зі специфічними соціальними, психологічними та фізичними ознаками.

4. Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є:

а) систематичні спостереження, інтерв'ювання, анкетування;

б) тестування, аналіз особистих щоденників, систематичні спостереження;

в) тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів.

5. За якими ознаками можна проводити класифікацію соціальних проблем молоді:

а) територіальною, ознакою часу, системною ознакою;

б) територіальною, ознакою ідентичності, соціальною ознакою ;

в) територіальною, ознакою часу, соціальною ознакою.

6. Автором праці «Від покоління до покоління» є:

а) Ш. Айзенштадт;

- б) Л. Фойєр;
- в) Д. Белл.

7. Які дві соціологічні теорії були обґрунтовані в рамках структурного функціоналізму:

- а) «сексуальної революції» та «конфлікту поколінь»;
- б) «сексуальної революції» та «конфлікту гендерних ролей»;
- в) «сексуальної революції» та «конфлікту молоді».

8. Які три типи культур розрізняє М. Мід є:

- а) постфігуративні, конфігуративні, префігуративні;
- б) постфігуративні, фігуративні, префігуративні;
- в) постфігуративні, конфігуративні, нефігуративні.

9. На які основані віхи розбит життєвий цикл людини:

- а) дитинство, зрілість, старість;
- б) дитина, дорослий, старий;
- в) дошкільний вік, шкільний вік, зрілість.

10. Дайте визначення поняттю «життєвий шлях»:

- а) це індивідуальна біографія окремої людини;
- б) це поняття характеризує відносно замкнуті і якісно відмінні етапи життя окремої людини;
- в) це лінійні, раз і назавжди визначені фази життя людини.

11. Автором праці «Ерос і цивілізація» є:

- а) Г. Маркузе;
- б) Ф. Філіппова;
- в) Л. Фойєр.

12. Соціальний час індивіда – це:

- а) поняття, яке характеризує тільки час його особистого життя;
- б) не лінійні, раз і назавжди визначені фази, а конкретні життєві події;
- в) інтенсивно і змістовно пройдена дистанція життя.

13. Дайте визначення поняттю «Юність»:

- а) це період «бурі і натиску», внутрішніх і зовнішніх конфліктів, які породжуються драматичними, сексуальними і фізіологічними змінами, що відбуваються з підлітком;
- б) це індивідуальний розвиток людини ;
- в) це криза самосвідомості, подолавши яку з'являється відчуття індивідуальності.

14. Ювентизація –це:

- а) поняття для позначення таких соціальних змін і нововведень, які є результатом активної діяльності молоді;

б) надання можливостей успішній соціалізації що виступає найважливішим чинником нормального функціонування і стабільності суспільства, необхідною спадкоємністю в його розвитку;

в) своєрідний процес суспільного омолодження, протидіючий відсталості, інерції, застою.

15. Професія – це:

а) стійкий та відносно широкий вид трудової діяльності, який являється джерелом доходу і передбачає певну сукупність теоретичних знань, практичного досвіду і трудових навиків, і визначається розподілом праці, а також її функціональним змістом;

б) усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, свого місця в суспільстві;

в) вибір індивідом певного виду трудової діяльності в рамках структури потреб в кадрах, які склалися на основі існуючого розподілу праці.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

12.1. Молодь як специфічна соціально-демографічна група

Соціологія молоді як окрема спеціальна соціологічна теорія виникла у 60-х роках ХХ століття. Її поява була обумовлена «молодіжними революціями» у Європі та США, які сприяли підвищенню уваги дослідників до молодіжних проблем, конфліктів між поколіннями, ролі молоді в соціальних змінах. На цій хвилі стали популярними ідеї К. Гросса про молодість як перехідний вік, К. Манхейма про нове покоління як джерело соціального прогресу, Л. Фойера про молодь як джерело конфліктів між поколіннями, М. Мід про типи культурного контакту поколінь на різних етапах історичного розвитку та ін. [].

У 70–80-х роках минулого століття «молодіжні революції», які виступали засобом вираження протесту молоді, поступово втратили соціальну гостроту, оскільки зміни, які відбувалися у суспільстві, актуалізували інші проблеми, пов'язані з вихованням молодого покоління. Західна молодь, в умовах динамічно мінливого суспільства, була простимульована розвитком нових видів економічних відносин, основаних на гнучких формах постіндустріального капіталізму. Соціальний протест молоді поступився місцем інтеграції молодих індивідів у систему суспільних відносин.

У науковій літературі щодо появи молоді як соціально-демографічної групи виділяються дві протилежні точки зору: прихильни-

ки першої стверджують, що молодь існує вже в найдавнішу епоху розвитку людства, представники другої – говорять про те, що до ХХ століття світ не знав молоді. На наш погляд, друга точка зору більш ґрунтовна та доказова.

Дійсно, і до ХХ століття існували люди у віці 14–30 років (молоді люди), їх частка в суспільстві була навіть вищою, ніж у наш час: давалися взнаки висока народжуваність та низька середня тривалість життя (так, у первісному суспільстві вона становила 21 рік, в Античному Римі – 27 років, а в Російській імперії кінця ХІХ століття – 48 років), але чи можна вважати дану вікову категорію молоддю? Сільські та міські (фабричні) хлопці та дівчата з 12–14 років працювали нарівні з дорослими, одружувалися вони теж рано, отже, з дитинства, минаючи молодість, вони відразу переходили в дорослість. Тільки на рубежі ХІХ–ХХ століть у високорозвинених (індустріальних та постіндустріальних) суспільствах формується молодіжний вік, пов'язаний з певним періодом життя людини – молодістю. Завдяки цьому проміжному етапу у житті людини, коли дитинство вже закінчилося, а відповідальна, обтяжена професійними та сімейними турботами дорослість ще не настала, формується особлива соціальна група – молодь, яка має такі специфічні параметри: вікові межі та соціально-психологічні особливості; специфічний соціальний статус, рольові функції; соціокультурну поведінку; бере участь у процесі соціалізації та ін.

Таким чином, молодь як відносно самостійна соціально-демографічна група – явище для суспільства нове, яке історично склалося в другій половині ХІХ століття – першій половині ХХ століття. Таким чином, поступово формується нова галузь соціологічного знання – соціологія молоді, в рамках якої, на основі поєднання теорії та практики, молодь досліджується як соціальна спільність (соціально-демографічна група). Об'єктом вивчення соціології молоді є молоде покоління, яке, як специфічна соціально-демографічна група, характеризується віковими параметрами, специфікою соціально-психологічних властивостей та особливим соціальним статусом [].

Життєвий цикл кожної людини складається з кількох основних вікових періодів: народження, дитинство, молодість, зрілість, старіння та смерть. Молодість – це проміжний етап між дитинством та дорослістю, який у біологічному аспекті характеризується завершенням статевого дозрівання індивіда, а в соціальному – необхід-

ністю його життєвого самовизначення та набуття самостійності. Як етап життєвого циклу, молодість біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус та соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації. Так, не завжди можна чітко пояснити, до якої вікової категорії належить індивід, який досяг, наприклад, 20 років. Об'єктивна реальність свідчить про те, що одні люди вже в 13-14 років працюють, а інші ще в 30 років продовжують процес навчання; одні люди в 13-14 років самостійні, а інші і в 30 років перебувають під опікою батьків. З молодістю, як віковим етапом життєвого циклу людини, співвідноситься молодь, для якої характерна низка парадигмальних положень:

1) молодь можна трактувати як соціальну спільність, як специфічну культурну підсистему (молодіжна субкультура);

2) протягом життя у молодих людей можна виділити загальні життєві ситуації, особливості поведінки та свідомості, пов'язані із впливом суспільства (соціалізацією);

3) слід визнавати диференційованість молодіжного середовища [ ].

Отже, молодь – це соціальна група, яка має певні вікові межі і, у зв'язку з цим, соціально-психологічні особливості; яка характеризується специфікою соціального статусу та рольових функцій; нестандартною соціокультурною поведінкою; особливостями процесу соціалізації, що обумовлений соціальними взаємодіями та суспільними процесами.

Слід зазначити, що до молодих індивідів, для характеристики їхньої спільності, поряд з поняттям «молодь» досить часто використовується термін «молоде покоління». Молоде покоління можна розглядати як соціальну спільність, яка має такі атрибути: єдину функцію, що визначає діяльність спільності; значущість, авторитетність зазначеної функції для всіх членів спільноти; почуття відокремленості, дистанції від інших; єдність ідеалів; солідарність, нормативний початок; значущість статусу, престижу, іміджу своєї групи. Водночас молоде покоління внутрішньо диференційоване, а підставами диференціації виступають вік, субкультура, стратифікація та інші показники, відповідно до яких можна виділити міську та сільську молодь; працюючу, учнівську, непрацюючу молодь; підлітків, юнаків, молодих людей та ін. Спільними рисами молодого покоління зазвичай є: безкорисливість та чуйність; особлива емо-

ційна сприйнятливість; прагнення до ідеалу; прагнення до максимальної самореалізації; почуття нового. Крім того, для молодого покоління характерні ініціативність; антидогматизм; романтичність; готовність долати труднощі; прагнення до самовизначення; прагнення до іншого, в порівнянні зі старшими, стилю життя; впевненість у собі, честолюбство, прагнення до успіху; прагнення до оновлення; орієнтація на майбутнє.

10.5. Розвиток молодіжних субкультур в Україні

В Україні, а до цього – в СРСР розвиток молодіжних субкультур мав свою специфіку. Особливо це було характерним у 1950–1970-х роках, коли становлення та розвиток багатьох субкультур був калькою з європейського та американського зразків. Наслідування вело до того, що розвиток власних субкультур спізнювався на кілька років у порівнянні з оригіналом, і дуже часто основні прояви субкультури були спотворені до невпізнання.

Фактично першою молодіжною субкультурою в Україні були стиляги. Цей рух оформився в середині 1950-х у великих містах. Головною відмінною рисою стиляг було наслідування західного, перш за все, американського стилю одягу, музичного смаку. Слово стиляги було введено в обіг фейлетоністами поряд з таким епітетом, як «цвіль». Самі представники цього руху це слово не любили. Але слово стиль було для них ключовим.

Держава вела боротьбу зі стилягами. У місцях їх скупчення періодично проходили рейди міліції та комсомольських організацій. Їм вистригали жмут волосся та розпорювали штанидудочки. Початком загасання руху стиляг було, як не дивно, тимчасове відкриття «залізної завіси».

Рух хіпі в Радянському Союзі почався наприкінці 1960-х. У вітчизняному середовищі хіпі вважається, що цей рух зародився 1 червня 1967 року, коли перші хіпі вийшли в Москві на Пушкінську площу та закликали відмовитися від насильства.

Рух панків виник наприкінці 1970-х. На відміну від хіпі, у панків СРСР була більш потужна соціальна база – молодь індустриальних центрів.

Сплеск молодіжних субкультур у СРСР (молодь, яка до них належала, тоді називали «неформалами») зараховується до другої половини 1980-х. Тоді почала валитися «залізна завіса», в країну масово проникали західні культурні реалії, зменшився ідеологічний кон-

троль. Однією з провідних субкультур того часу були «металісти» – шанувальники важкого року.

Зовнішній вигляд шанувальників «хеві метал» практично не відрізнявся від американських та західноєвропейських аналогів і висловлювався в наслідуванні і копіюванні атрибутики своїх кумирів, співаків «металевих» рок-команд («Kiss», «AC/DC», «Iron Maiden», «Excerpt», «Metallica» та ін.). Обов'язковими атрибутами металістів були шкіряні куртки і напульсники в заклепках, пов'язки на шию або на плечі, також проклепані або унизані металевими шипами, шкіряні ремені, значки, часто саморобні, з фотографіями кумирів або косою блискавкою. Дуже часто музичний стиль був лише приводом для того, щоб вести відповідний стиль життя або просто сповідувати подібний стиль в одязі. Дослідники наводили такі дані: найчастіше металістами ставали вихідці з робітничого середовища, учні ПТУ. Однак серед них були також учні технікумів та вишів.

У сучасній Україні найбільш масовими молодіжними субкультурами є футбольні фанати, байкери, толкіністи, косплеї, ролевики, рейтери, хіпстери та ін.

Різноманітні форми підтримки улюблених футбольних команд своїми вболівальниками склалися ще в 30-ті роки, коли футбол був аматорським у повному розумінні слова і футболісти працювали в трудових колективах (інакше кажучи, в середовищі своїх вболівальників). Реально про існування фан-руху, який був би носієм певної субкультури, можна говорити починаючи з 70-х років. Територіально фан-рух обмежувався низкою великих міст: Київ, Донецьк, Харків, Львів та ін., а чисельно не перевищував кількох сотень людей. Пізніше, завдяки професіоналізації футболу в Україні, виникла сучасна практика організованих виїздів фанатів провідних футбольних клубів України для підтримки команди на іграх в інших містах.

На простори нинішньої України байкерський рух прийшов у 70-х роках минулого століття, а в 90-х роках виник перший великий, український мотоклуб – Silver Bullets («Срібні Кулі»).

В Україні рух толкіністів помітно поширився з 1992-го року, зокрема у Києві – з 1993–1994-го років. Згодом він почав ділитися на фантастичні ігри з перевдяганням у відповідні убори, описані Толкієном, або уявно відповідні до тих подій, з відомими персонажами (ельфами, гоблінами, лицарями, чарівниками тощо) та історичні

ігри, де за основу брався певний історичний факт, готувався сценарій, який потім і розігрувався учасниками.

Райтери – це самоназва авторів графіті. Графіті – написи або малюнки на стінах будівель та переходів, вагонах поїздів, а також огорожах та інших вертикальних поверхнях. Вважається одним із видів самовираження молоді. Спочатку графіті використовувалося політичними активістами для висловлювання гасел та вуличними бандами для мічення території. Спалах графіті в Україні був у середині 1990-х, графіті команди, які дали нову субкультуру цілій країні, – це Glugk (FRB), Cik One, Mok (DNK), Fleck (SWB), Saint (WSK), Khlor (SR), Mif (FAZ), PSKR, NOK, FAT, СВІКГВ.

Отже, бум молодіжних культур в Україні пов'язаний з низкою демографічних, економічних, політичних та соціокультурних чинників. Розвиток та різноманіття субкультур свідчать про формування суб'єктності молоді в цілому та її окремих груп, її більш чіткої самоідентифікації, позиціонування власних інтересів та пріоритетів – особливо у сферах самовираження та дозвілля. Певною мірою визнання суспільством за молоддю специфічних інтересів та прав на вільне самовираження сприяло зниженню інтенсивності конфлікту поколінь та позначало прагнення значної частини молоді до позиціонування власної унікальності.

Питання до тексту

1. Які, на ваш погляд, існують соціально-економічні, соціально-політичні та соціокультурні передумови виникнення соціології молоді як галузі соціології?

2. Назвіть об'єкт і предмет вивчення, а також мету та завдання соціології молоді.

3. Дайте визначення понять «молодь» та «молоде покоління».

4. Охарактеризуйте основні молодіжні субкультури сучасної української молоді.

Толстов І. В., Даніліян В. О. Соціологія : Навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2018. С. 185-187; 200-202.

Тюріна В. Данченко І. Соціальні відхилення у студентської молоді та їх профілактика

Вельми суттєві зміни, що відбуваються у суспільстві та призводять до ломки або трансформації соціальної структури, ведуть за собою зміни статусу великих груп населення та перетворюють їх соціалізацію на неефективну у нових умовах. У зв'язку з цим вини-

кає поняття «соціальне відхилення», яке означає відступ від існуючих соціальних норм, їх порушення.

В. М. Кудрявцев вважав, що поняття «соціальне відхилення» і «девіантність» мають на увазі одне й те саме – відступ від вимог норми [].

Соціальні відхилення є порушенням суспільних зв'язків, що склалися, дезорганізуючим фактором суспільного життя. У сфері індивідуальної поведінки вони уявляють собою вчинки конкретних людей, що є забороненими нормами права, моралі, правами співжиття.

Соціальне відхилення – це завжди порушення тих чи інших соціальних норм, тобто відхилення завжди є нормативно визначеними.

Під механізмом девіантної поведінки розуміють взаємодію всіх тих внутрішніх і зовнішніх факторів, явищ, процесів, що детермінують виникнення цілей, мотивів і рішучість зробити антигромадський вчинок, сприяють йому, роблять його практично здійсненим.

Будь-яка ситуація спричиняє той чи інший вчинок, лише заломлюючись, відбиваючись у психіці суб'єкта. Жодна ситуація не може викликати девіантної поведінки без взаємодії з певними властивостями особистості.

Специфічні риси механізмів девіантної поведінки в основному стосуються співвідношення трьох основних факторів: особистості, середовища, організму.

Соціально-профілактична робота щодо попередження девіантної поведінки, у широкому розумінні слова, має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин й умов, що викликають різного роду негативні явища: злочини, інші правопорушення, пияцтво, алкоголізм, наркоманію тощо. Вона являє собою систему соціально-політичних, організаційних, правових та виховних заходів, які здійснює держава для того, щоб усунути вказані вище причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Соціально-профілактична робота може бути ефективною тільки тоді, створені умови, необхідні для цього, а саме: по-перше, сформовані чіткі уявлення про природу девіації, її причини; по-друге, у наявності є відповідна матеріально-технічна та організаційна база.

Мета соціальної профілактики – не допустити відхилення від соціальної норми, попередити його.

Профілактика девіантної поведінки студентів (курсантів) призвана запобігти перетворенню їх на жертву несприятливих умов соціалізації, яка у будь-якому суспільстві (в тому числі й у навчальному закладі) відбувається за різних умов. Реальними жертвами несприятливої соціалізації можна вважати підлітків та юнаків з пограничними, суміжними станами і з акцентуаціями характеру; дітей мігрантів з країни в країну, з регіону в регіон, з села у місто й з міста у село; дітей, які народилися у сім'ях з низьким економічним, моральним, освітнім рівнями; метисів і представників інонаціональних груп у місцях компактного проживання іншого етносу.

Дуже часто первинний дефект, відхилення від норми або якась об'єктивна життєва обставина викликають вторинну зміну у розвитку людини, ведуть до перебудови життєвих позицій, формують неадекватне або ущербне ставлення до світу й до себе. Психолого-педагогічна профілактика – це система попереджувальних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, факторів та умов, що спричиняють ті чи інші недоліки у розвитку підлітків та юнаків.

Одним з способів профілактики девіантної поведінки є корекційне виховання. Під корекційним вихованням розуміють створення умов для пристосування для життя у соціумі, подолання чи зменшення недоліків або дефектів розвитку окремих категорій людей у спеціально створених для цього умовах [1].

В основі корекційного виховання лежить принцип психологічної корекції. Психолого-педагогічна корекція – це сукупність спеціальних психолого-педагогічних впливів на особистість педагогічно занедбаної дитини (підлітка, юнака) з метою її відновлення у якості суб'єкта спілкування, діяльності, самосвідомості.

Ефективна педагогічна корекційна робота з профілактики девіантної поведінки здійснюється з урахуванням основних елементів конкретної психологічної ситуації. Ефективність і результативність психолого-педагогічної корекційної роботи значною мірою визначається реалізацією під час корекційних заходів основних корекційних принципів: єдності корекції і діагностики, нормативності розвитку, корекції «зверху вниз», корекції «знизу вверху», системності розвитку психічної діяльності й діяльнісного принципу корекції.

Крім того, реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежується, по-перше, часом проведення заходу і змістом інформації про об'єкт профілактики; по-друге, фізичними, соціальними і психологічними можливостями щодо усунення причин й умов,

що сприяють девіацій; по-третє, правовими і моральними межами допустимого втручання в особисте життя.

Питання до тексту

1. Розкрийте зміст поняття «соціальне відхилення».
2. Охарактеризуйте завдання та мету соціально-профілактичної роботи.
3. Проаналізуйте способи та заходи профілактики девіантної поведінки.

Тюріна В. Данченко І. Соціальні відхилення у студентської молоді та їх профілактика. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2019. С.204-207. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/58.pdf

Література

Основна:

1. Головатий М. Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. Київ : МАУП. 2006. 304 с. URL : https://maup.com.ua/ua/navchannya-u-maup/library/pidruchniki/sociologiya1/sociologiya_molodi.html
2. Богомаз К. Ю. Соціологія молоді: Навчальний посібник. Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 2011. 358 с.
3. Мачуліна І. І. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія молоді та освіти» для студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 054 «Соціологія». Кам'янське, ДДТУ, 2018. 79 с. URL: <https://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/7-15-kl103.pdf>
4. Нестуля О. О. Соціологія: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 272 с. URL : <https://filelibsnu.at.ua/navchalno-metod/social/Sociologia-Nestula.pdf>
5. Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. 4-те видання, виправлене. Львів : «Магнолія 2006». 2009. 293 с. URL: <http://surl.li/qhyuut>
6. Основи соціології: Навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання / Укладачі Щудло С. А., Мірчук І. Л. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. 155 с. <http://surl.li/zqizgy>
7. Штопка Пйотр. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПРО, 2020. 800 с. URL : <http://surl.li/fpujua>
8. Толстов І. В., Даніліян В. О. Соціологія : Навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2018. 284 с.
9. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с. URL : <https://pravo-izdat.com.ua/index>

php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292

10. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 486 с.

Додаткова:

1. Білецька Т. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації сучасної української молоді. *Збірник наукових праць Національної Академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки* / гол. ред. О. Ф. Волобуєва. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2019. № 3(14). С. 32–47.

2. Вербець В. Формування та реалізація духовно-творчого потенціалу студентства. *Соціальна психологія*. 2004. № 3 (5). С. 150-163.

3. Зелена О. Роль освіти у формуванні громадянських якостей молоді. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : зб. наук. праць / ред. С. Щудло. Дрогобич – Легниця : ТзОВ «Трек ЛТД», 2019. Вип. 9. С. 56–64.

4. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 44. С. 254–265. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/44_2012/30.pdf

5. Каретна О. О. Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 287–291. URL : <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/>

6. Пеша І. Участь молоді у прийнятті рішень. *Молодіжна політика та молодіжна робота : матеріали III міжрегіональної наук.-практ. конф., 14 грудня 2018 р., м. Дніпро* / за заг. ред. Є. І. Бородіна. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. 57 с.

7. Ступак О. Ю Молодь як соціально-демографічна група. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 1(100) 2021.

8. Сурвілайте Д. В., НУ «ОЮА». *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48.

9. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самостворення і самозбереження. Монографія / [за ред. О.М. Гомонюк]. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. 460 с. URL : <http://surl.li/qzwlhw>

10. Суїменко Є., Семашко О., Сакада М. Особливості працевлаштування столичної молоді України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003, № 2. С. 160-184.

11. Яковенко А. Вплив суспільних чинників на студентську молодь (мотиваційний аспект). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 1. С. 82-88.

Семінарське заняття № 10: Етносоціологія (2 год.)

Мета: розкрити об'єкт і предмет етносоціології. Висвітлити основні підходи до вивчення етнічних спільнот. Проаналізувати національно-етнічні процеси та відносини.

ПЛАН

1. Етносоціологія та предмет її дослідження. Функції етносоціології.
2. Основні підходи до вивчення етнічних спільнот.
3. Національно-етнічні процеси та відносини.
4. Національне відродження України та роль етносоціології в розбудові українського суспільства.

Ключові поняття: етносоціологія, плем'я, етнічна спільнота, етнос, нація, націогенез, консолідація, націократія, етнічна група, національні інтереси, історичне минуле, мораль, солідарність, гідність, толерантність, менталітет, традиції, інтернаціоналізм.

Питання для самостійного вивчення:

1. У чому полягають основні відмінності етносоціології від етнографії?
2. У чому полягає відмінність між термінами «етнос» і «нація».
3. Державна національна політика в сучасній Україні: зміст та основні напрямки.

Теми рефератів:

1. Міжетнічні конфлікти, їх особливості.
2. Витоки вітчизняної етносоціології.
3. Соціальне і етнічне: проблеми взаємозв'язку та взаємодії.

1. Етносоціологія (від гр. – народ), або соціологія міжнаціональних стосунків, в останні роки перетворилася на один із найпопулярніших напрямів соціологічної науки. Повсюдне пробудження до життя національних ідей диктує потребу посилення уваги до джерел і рушійних сил тих складних і суперечливих процесів, що протікають у сфері міжнаціональних відносин. Етносоціологія намага-

ється розкрити соціальну обумовленість етнічних рис культури і побуту, ціннісних орієнтацій, звичаїв, обрядів, міжособистісних національних взаємин, виявити національні особливості таких явищ і процесів як урбанізація, способи демографічного і соціального відтворення тощо. Тобто, етносоціологія – це наука, яка, головним чином, займається порівняльними дослідженнями етнічних груп, акцентуючи увагу на методах соціології (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент) і систематизуючи різноманітні підходи до етнонаціональної сфери суспільного життя. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити сутність і зміст об'єкта та предмета соціології.

2. Головними рядоутворюючими категоріями етносоціології є етнос і нація. З приводу їх суті, утворення й функціонування існують різноманітні концепції: соціобіологічний, еволюційно-історичний, інструментальний, конструктивістський, психологічний. При відповіді на питання студенти повинні розкрити зміст зазначених підходів.

3. Національні відносини завжди пов'язані з вирішенням певних етнічних проблем, які стосуються умов виживання і розвитку етносів (проблеми території, політичної влади, мови, культури, традицій, збереження самобутності тощо). Об'єктивною передумовою виникнення та розвитку національно-етнічних відносин є існування окремих етнічних спільнот, що відрізняються своїми етнокультурними особливостями (народів, націй). Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

4. Досліджуючи національні відносини, соціолог на відміну від економіста, історика, філософа, політолога повинен завжди брати до уваги як загальні соціально-економічні і соціально-політичні умови в країні, так і специфічні, які характеризують конкретне етнічне середовище, а також умови безпосереднього спілкування людей – у виробничих колективах, в сім'ї, в будь-якому оточенні. Необхідно мати на увазі також різні ситуації здійснення міжнаціональних контактів. Визначальною засадою формування загальноукраїнської ідентичності є консолідація суспільства довкола цінностей українства. Адже для свого політичного, соціального, економічного та, зрештою, і військового становлення українське суспільство потребує колективної пам'яті, колективної моралі, колективних цінностей. У відповіді на питання, необхідно зупинитися на даних складових етносоціології у розбудові українського суспільства.

Тестові завдання:

1. Що не належить до історичних типів етносів?

- а) рід;
- б) держава;
- в) нація;
- г) народність;
- д) плем'я.

2. Що можна віднести до об'єктивно-культурних ознак етносу?

- а) типову зовнішність;
- б) мову;
- в) почуття єдності з певною етнічною групою;
- г) менталітет.

3. Етнічна свідомість народу сучасної України характеризується ... :

- а) відсутністю регіоналізму;
- б) ксенофобією;
- в) високим рівнем антисемітизму;
- г) доброзичливим ставленням до представників усіх націй.

4. Суб'єктивний критерій етнічності – це ... :

- а) спільна релігія як форма колективної свідомості;
- б) міф про походження етносу;
- в) особливості психічного складу (ментальність) народу;
- г) самоідентифікація особи як члена етносу.

5. Нації формуються ... :

- а) при рабовласницькому ладі;
- б) при первіснообщинному ладі;
- в) при капіталізмі;
- г) при соціалізмі.

6. Назвіть історичний тип етносу, який формується на капіталістичній стадії розвитку суспільства:

- а) плем'я;
- б) рід;
- в) народність;
- г) нація.

7. Яку назву носить політика і практика фізичного винищення осіб за певними етнічними або релігійними ознаками?

- а) геноцид;
- б) ксенофобія;
- в) етнічна дискримінація;

г) погром.

8. Етноси – це ... :

а) регіональні спільноти, які мають власні назви відповідно до місцевості;

б) історично сформовані великі соціальні групи, які є носіями загальної культури, члени яких відрізняються від інших груп як за власною думкою, так і з точки зору оточуючих;

в) невеликі за розміром групи, які відрізняються від всього народу говіркою, фольклором, традиціями;

г) племена, народності, які існували до появи сучасних націй.

9. Ксенофобія – це... :

а) зменшення антисемітських настроїв;

б) схильність до східнослов'янського відокремлення;

в) відокремлення, недовіра до чужих етнічних груп;

г) збільшення кількості людей, стурбованих можливістю загострення міжнаціональних відносин.

10. Уніфікація мови, розвиток професійної культури і мистецтва відрізняє такий етап розвитку етносу як ... :

а) народність;

б) плем'я;

в) нація;

г) етногенез.

11. Конфлікти, в яких висуваються вимоги вирівнювання рівня життя між окремими етнічними групами, називаються ... :

а) статусні;

б) соціально-економічні;

в) територіальні;

г) сецесійні.

12. Соціальна спільнота, яка має спільне походження, якій властиві певні ознаки: мова, традиції, фольклор, ментальні риси, самовизначення (самоідентифікація) її членів має назву:

а) поселення;

б) етнос;

в) професійна група;

г) територіальна громада.

13. Конфлікти, пов'язані з боротьбою за права та інтереси етнічних груп мають назву ... :

а) релігійні конфлікти;

б) класові конфлікти;

- в) національно-етнічні конфлікти;
- г) організаційні конфлікти.

14. Серед ознак нації виділяють ... :

- а) закритої системи стратифікації;
- б) єдину мову;
- в) сталу державність;
- г) економіку, що основана на натуральному господарстві.

15. Розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи і чинні міжетнічні відносини – це ... :

- а) етнічна структура суспільства;
- б) етнічний склад населення;
- в) етнічні конфлікти;
- г) етнічні процеси.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Гіденс Е. Етнічність і раса Основні поняття

Сьогодні в різних частинах світу відбуваються битви між різними культурними та расовими групами, причому деякі з них призвели до трагічних наслідків і великого кровопролиття. Криваві війни такого походження відбулися в Боснії-Герцеговині (на теренах колишньої Югославії), в Ефіопії (Африка), у Грузії (що входила до складу колишнього Радянського Союзу).

Водночас у багатьох регіонах земної кулі тягнуться й тягнуться потоки біженців та іммігрантів, що або рятуються від таких конфліктів, або втікають від злиднів у пошуках кращого життя. Прибуваючи до нової країни, вони часто відчують на собі ненависть людей, які лише кілька генерацій тому самі були іммігрантами. В такій ситуації, наприклад, опиняється чимало людей, що прибувають до Сполучених Штатів. США в культурному плані – найрозмаїтіше суспільство у світі. Це суспільство іммігрантів; тубільне населення, американські індіанці сьогодні становлять менш як один відсоток від усього населення Сполучених Штатів. Проте Велика Британія та Європа швидко стають майже такими самими змішаними в культурному плані, як і США. Звичайно ж, саме європейці були першими іммігрантами у Північній Америці, і вони ж таки домінували донедавна в імміграції на територіях, що сьогодні стали Сполученими Штатами та Канадою. Нині вже нові хвилі імміграції, як законної, так і незаконної, напочуються на саму Західну Європу.

Іммігранти прибувають туди зі Східної Європи, з Африки, з Близького Сходу та з Азії. Багато дилем, конфліктів та сутичок, так само як і вигод та можливостей, що стали наслідком напливу іммігрантів у США, сьогодні мають місце й у Європі. Європа стає більш етнічно гетерогенною, ніж будь-коли раніше.

Етнічність

Етнічністю ми називаємо культурні звичаї та світогляд певної спільноти людей, що відрізняють їх від інших. Члени етнічних груп бачать себе культурно відмінними від інших груп у суспільстві, а ті у свою чергу бачать їх такими. Існує чимало ознак, за якими такі етнічні групи відрізняються одна від одної, але головними вважаються мова, історія або походження (справжнє чи уявне), релігія та манера вбиратися чи прикрашати себе. Етнічні відмінності виступають як повністю набуті, що видається самоочевидним, поки ми не згадаємо, як часто на певні групи людей дивились як на «народжених правити» або «ледачих», «недорозвинених» і т. д.

Етнічний антагонізм: історична перспектива

Щоб якнайповніше проаналізувати етнічні взаємовідносини та етнічний антагонізм у сьогоднішньому світі, ми повинні подивитися на них із історичної перспективи. Неможливо осмислити сьогоднішні лінії поділу, не відвівши головну роль тому впливові, який справила на решту світу експансія західного колоніалізму.

Вже з п'ятнадцятого сторіччя європейці почали проникати в доти невідомі їм моря та океани й висаджуватися на невідомі досі материки з дослідницькими та торговельними намірами, але водночас завойовуючи й підкоряючи корінні народи. Мільйони європейців покинули свій континент, щоб оселитися на цих нових землях. Вони також організували великомасштабне переселення людей з Африки до обох Америк у вигляді работоргівлі. Ось які переміщення людських мас відбулися за останні три з половиною сотні років чи близько того:

- з *Європи до Північної Америки*. Починаючи з сімнадцятого сторіччя й донині близько 45 мільйонів людей емігрували з Європи, оселившись на теренах, де тепер розташовані Сполучені Штати і Канада. Сьогодні близько 150 мільйонів людей у Північній Америці ведуть свій родовід від часів цієї еміграції;

- з *Європи до Центральної та Південної Америки*. Близько 20 мільйонів колишніх європейців, переважно з Іспанії, Португалії та Італії, емігрували до Центральної та Південної Америки. Близько

50 мільйонів жителів, що населяють сьогодні ці території, мають європейських предків;

- з *Європи до Африки та Австралії*. Приблизно 17 мільйонів чоловік, що живуть сьогодні на цих континентах, мають європейське походження. В Африці більшість емігрантів оселилися на крайньому півдні, колонізованому переважно британцями та голландцями;

- з *Африки до Америки*. Починаючи з шістнадцятого сторіччя близько п'ятнадцяти мільйонів чорношкірих були, всупереч їхній волі, перевезені на Північно- та Південноамериканський континенти. Майже один мільйон прибули туди в шістнадцятому сторіччі; 1,3 мільйона – в сімнадцятому; 6 мільйонів – у вісімнадцятому; і 2 мільйони – в дев'ятнадцятому сторіччі. Чорних африканців доставляли до Америки у ланцюгах і там використовували як рабів; під час цього було винищено не лише окремі родини, а й цілі племена.

Ці потоки населення сформували основу сьогоденішнього етнічного складу Сполучених Штатів, Канади, країн Центральної та Південної Америки, Південної Африки, Австралії та Нової Зеландії. В усіх цих суспільствах тубільні народи були підпорядковані правлінню європейців і у Північній Америці та Австралії перетворилися на крихітні етнічні меншини. Європейці прибували сюди з різних країн і утворили численні етнічні групи на нових землях. На піку колоніальної ери, в дев'ятнадцятому та на початку двадцятого сторіч, європейці також владарювали над тубільним населенням у багатьох інших регіонах світу: в Індії, Бірмі, Малайзії та частини на Близькому Сході. Протягом значного часу європейської експансії колоністи були в полоні етноцентричних уявлень, вірячи, що вони здійснюють високу цивілізаторську місію щодо решти світу. Навіть ліберально настроєві європейці вважали себе вищими за тубільні племена, з якими їм доводилося зустрічатись. Той факт, що багато з цих племен думали те саме, важив значно менше, оскільки європейці володіли засобами, які давали їм змогу насаджувати свій світогляд підкореним народам силоміць. Ранній період колоніалізму збігся в часі з виникненням расизму, й відтоді расовий поділ та расові конфлікти мали тенденцію посідати чільне місце серед усіх етнічних конфліктів. Зокрема, расистські погляди, що ставили білих вище над чорними, стали визначати світогляд європейців [...].

Імовірні тенденції майбутнього розвитку етнічних відносин

Етнічні конфлікти та поділ мають місце не тільки в тих країнах, про які ми згадували. Після розпаду радянського комунізму в рес-

публіках, які раніше входили до складу Радянського Союзу, включаючи й саму Росію, вибухнули етнічні війни. Етнічні баталії клекотять у деяких регіонах Індії та в Шрі-Ланці. У Руанді, в Африці, етнічні суперечності призвели до спалаху громадянської війни, не менш дикунської та кровожерної, аніж війна в європейській Боснії. Таким чином, залагодження проблем, пов'язаних з етнічним розмаїттям світу, перетворилося на фундаментальне завдання, яке належить розв'язувати глобальному суспільству.

Сполучені Штати Америки – це найрозмаїтіша в етнічному плані країна Заходу, що й створювалася як «суспільство іммігрантів». Опрацьовані тут моделі можливого майбутнього етнічного розвитку мають очевидний стосунок для знаходження шляху для перемін у Європі та деінде. Були запропоновані три моделі, характерні для розвитку етнічних відносин у Сполучених Штатах. Одна з них – це асиміляція, згідно з якою іммігранти відмовляються від свого оригінального побуту та звичаїв, пристосовуючи свою поведінку до цінностей та норм більшості. Не одне покоління іммігрантів відчувало на собі тиск, який приневолював їх «асимілюватися» в такий спосіб, і в результаті багато їхніх дітей стали більш-менш справжніми «американцями».

Друга модель – це модель сплаву. Згідно з нею, традиції іммігрантів не розчиняються на користь тих, які домінували серед попереднього населення, а всі вони сплавляються разом, щоб утворити цілком нові культурні структури. Чимало людей вірили в те, що це найбажаніший результат розвитку етнічного розмаїття. Ця модель до певної міри віддзеркалює деякі головні тенденції американського культурного розвитку. Хоча «англокультура» залишилася домінантною в новій культурі Америки, характер цієї останньої почасти відбиває вплив різних етнічних груп, які нині складають американське населення.

Третя модель – це модель культурного плюралізму. З цього погляду найдоцільніше сприяти розвиткові справді плюралістичного суспільства, в якому визначається рівна цінність численних відмінних субкультур. Сполучені Штати тривалий час зберігали плюралістичний характер свого суспільства, але етнічні відмінності тут здебільшого асоціювалися з нерівністю, аніж рівним і незалежним членством у рамках національної спільноти.

В Європі ми спостерігаємо такі самі лінії напруги й подібні можливості вибору. Більшість офіційних урядових політик, і у Британії, і деінде, прагнуть скерувати людей на першу стежку – асиміляції.

Як і в Сполучених Штатах, результати такої політики можуть виявитися вкрай проблематичними там, де етнічні меншини дуже відрізняються від решти населення фізично, як у випадку вихідців із Вест-Індії та Азії, що оселилися у Британії. Постійна наявність расизму (часто інституалізованого) в Європі перешкоджає можливості більш-менш реалізувати ідею сплаву.

Лідери більшості етнічних меншин постійно наголошують на готовності вийти на стежку плюралізму. Досягнення «відмінного, проте рівного» статусу вимагатиме тривалої й упертої боротьби, і така перспектива поки що уявляється дуже далекою. Багато людей досі дивляться на етнічні меншини як на загрозу: загрозу їхній праці, їхній безпеці та їхній «національній культурі». Перетворення етнічних меншин на «козлів відпущення» є сталою тенденцією. Доки більшість молодих людей у Західній Європі поділятимуть упередження, властиві старшим поколінням, доти етнічні меншини в більшості країн матимуть майбутнє, де пануватиме постійна дискримінація, а соціальний клімат характеризуватиметься напруженістю й тривогою.

В передбачуваному майбутньому, як і в минулому, найперспективнішим уявляється шлях змішування трьох моделей, з більшим наголосом на плюралізмі, аніж дотепер. Проте було б помилкою вважати, що етнічний плюралізм є результатом лише різних культурних цінностей та норм, які «заносяться» в суспільство іззовні. Культурне розмаїття створюється також досвідом етнічних груп в процесі їхнього пристосування до ширшого соціального середовища, в якому вони опиняються.

Резюме

1. Певні прошарки населення утворюють етнічні групи внаслідок того, що поділяють спільні культурні характеристики, які відокремлюють їх від інших представників цього населення. *Етнічність* – це та низка культурних ознак, які відрізняють одну групу від іншої. Головні визначальні ознаки етнічної групи – це мова, історія або походження, релігія, а також манера вбиратися та прикрашати себе. Етнічні ознаки повністю засвоюються в процесі культурного навчання, хоча іноді їх вважають «природними».

2. *Меншина* – це та група, члени якої дискриміновані порівняно з більшістю населення. Членам меншин часто властиве сильне відчуття групової солідарності, що часто виникає з колективного досвіду утискуваних.

3. *Раса* – це набір фізичних ознак, таких як колір шкіри, що вважаються членами суспільства або спільноти за соціально значущі, такі, що сигналізують про відмінні культурні ознаки. Чимало народних уявлень про расу мають міфічну природу. Не існує чітко виражених ознак, за якими можна було б поділити людей на певні раси.

4. *Расизм* – це коли індивідам певного фізичної зовнішності хибно приписують успадковані характеристики особистості або поведінки. *Расист* – це той, хто вірить, що можна біологічно пояснити ознаки меншовартості, які начебто притаманні людям тієї чи іншої фізичної тілобудови.

5. *Зміщення та «козловідпущення»* – це психологічні механізми, що асоціюються з упередженням та дискримінацією. В процесі зміщення почуття ворожнечі спрямовуються проти об'єктів, які не є реальним джерелом цих тривог. Люди переносять свій неспокій та відчуття небезпеки на «козлів відпущення». *Упередження* – це не-об'єктивний погляд на якогось індивіда або групу; *дискримінація* – це поведінка, спрямована на те, щоб позбавити членів якоїсь групи можливостей, доступних для представників інших груп.

6. *Етнічна поведінка* засвоюється дітьми в дуже ранньому віці. Наприклад, вони привчаються думати про білих як про вищі істоти, а про чорношкірих – як про нижчі.

7. Групова замкненість та привілейований доступ до ресурсів є важливою складовою багатьох ситуацій *етнічного антагонізму*. Проте деякі з фундаментальних аспектів сучасних етнічних конфліктів, зокрема расистське ставлення білих до чорношкірих, можна зрозуміти лише під поглядом історії експансії Заходу та колоніалізму.

8. Історичні приклади ілюструють різні способи, якими суспільства намагалися дати раду проблемі етнічних меншин (від рабства та апартеїду до відносної терпимості), і те, як реагували на це меншини.

9. Імміграція призвела до утворення численних етнічних меншин на території Великої Британії, Сполучених Штатів та інших індустріально розвинених країн. Великі етнічні відмінності існують у Сполучених Штатах, передусім між білими й чорними. Відмінності в Сполученому Королівстві та в інших європейських країнах виявлені не так різко, проте етнічні конфлікти стали звичайним явищем.

10. Можна виділити три моделі можливого майбутнього розвитку етнічних відносин: перша наголошує на *асиміляції*, друга – на

сплаві, а третя – на *культурному плюралізмі*. Асиміляція – це коли нові групи іммігрантів засвоюють поведінку та мову домінантної спільноти. Сплав – це коли різні культури та світогляди етнічних груп у суспільстві сплавлюються в одне ціле. Плюралізм – це коли етнічні групи існують нарізно й беруть участь в економічному та політичному житті. В останні роки переважно наголошується на третьому з цих можливих шляхів, коли різні етнічні ідентичності сприймаються як рівноцінні в контексті загальної національної культури.

Питання до тексту

1. Дайте визначення поняття «етнічність»
2. Поясніть явище етнічного антагонізму
3. Назвіть три моделі можливого майбутнього розвитку етнічних відносин
4. Що таке «упередження» і «дискримінація»?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/chhrhg>

Дробіжева Л. Що таке народ, етнос?

Дискусії навколо розуміння етносу. Що таке народ, етнос?

Значення поняття нації обговорювалося, головним чином, в нашій країні, у більшості ж інших країн, особливо англословних, було прийнято якесь одне його значення. Про сенс понять «етнокультурна спільність», «етнонація» йшли суперечки серед світової наукової громадськості. В основному, вони велися більше в академічному плані, але мали виходи і на політику.

Дискусія навколо розуміння етнічності почала розгортатися з початку 70-х рр. Зазвичай її пов'язують із ситуацією в світі – розпадом колоніальної системи, утворенням нових держав, загостренням міжетнічних відносин в самих індустріальних країнах. Проблеми етнічності обговорювалися в рамках пояснювальних моделей в різних теоріях, в тому числі у теоріях соціальних змін, міжгрупових відносин, дискримінації, етнічної ідентичності, асиміляції.

Всі ці теорії зводять, як правило, до трьох підходів до розуміння етнічного феномену – *примордіалістського, інструменталістського, конструктивістського*. В теоріях примордіалістського підходу виділяються два напрями: соціобіологічний і еволюційно-історичний. Прихильники першого розглядають етнічність як об'єктивну даність, початкову (примордіальну, тобто початкову)

характеристику людства. Вони пояснюють етнічність за допомогою еволюційно-генетичних ідей, інтерпретуючи її як «розширену родинну групу», «розширену форму родинного відбору та зв'язку». Викладаючи цю точку зору, Ван ден Берг писав: *«З прогресивним зростанням розміру людських суспільств кордони етносу ставали ширшими, зв'язки спорідненості відповідно розмивалися ... Однак потреба в колективності ширшій, ніж безпосереднє коло родичів на основі біологічного походження, продовжує бути присутнім навіть у сучасних масових індустріальних суспільствах».*

Примордіалісти підкреслюють в етнічності глибоку афективну прихильність людей. Пояснення цьому наука намагається дати тільки останнім часом, коли соціальні психологи почали розробляти *теорію афіліації* (потреби в приналежності до групи). Автори і послідовники іншого – *еволюційно-історичного* – напрямку примордіалістського підходу розглядають етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані з соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з властивими їм рисами – мовою, культурою, ідентичністю, що відрізняють їх від інших груп.

Примордіалістське уявлення про етнос (головним чином, другого напрямку) у 60-70-х рр. ХХ ст. практично домінувало у світовій науці, а у вітчизняній науці було єдиним до початку 90-х років. Найбільшого поширення набули уявлення про етнос, сформульовані Ю. В. Бромлеєм. Згідно з даними уявленнями, етноси характеризуються певними власне етнічними властивостями (мова, культура, етнічна самосвідомість, закріплене в самоназві), але ці властивості формуються лише у відповідних умовах – територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових.

Соціобіологічне розуміння етносу представлено у вітчизняній науці концепцією Л. М. Гумільова, який вважав етнос природним, біологічним феноменом. Джерелом розвитку, за Л. М. Гумільовим, є пасіонарний поштовх. По суті, учений продовжив розвиток ідей, сформульованих на початку ХХ ст. С. М. Широкогоровим, хоча культуру, яка створюється етносом, він розумів як соціальне явище.

Є ще одна концепція розуміння етносу. М. М. Чебоксаров і С. А. Арутюнов розвивали уявлення про етнос як тип спільності, заснований на інформаційних зв'язках. Схожої концепції дотримується і А. А. Сусоколов. У 70-х рр. в США в зв'язку з необхідністю пояснень масових етнічних і расових рухів почали з'являтися нові пояснювальні концепції етнічності. Теорія «плавильного котла», яка

представляла «асиміляторський» напрям в оцінці етнічних взаємодій, почала замінюватися концепцією так званого «салату». Адже в «салаті» при загальній консистенції зберігається кожен інгредієнт (складова). Який же це інгредієнт?

У збірнику статей «Етнічність, теорія і досвід», що вийшов під редакцією Н. Глезера і Д. Мойніхана, етнічна група трактувалася як спільність, що об'єднується інтересами, а етнічність – як засіб для досягнення групових інтересів, мобілізації в політичній боротьбі. Це практично і є соціологічне визначення тієї реальності, яку вивчають і етносоціологи, і етнополітологи. Таке уявлення про етнічність почало називатися інструменталістським. Його прихильники пояснюють збереження етнічних груп потребами людей в подоланні відчуження, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживчих цінностей і прагматизму.

Подібні пояснювальні мотиви виходять з соціально-психологічних теорій особистості, спілкування. Певною мірою вони узгоджуються з теорією афіліації і компенсаторних потреб. Політичний психолог Дж. Девіс, розвиваючи цей підхід, писав про потреби, які спонукають людей до рівності, гідності. Етнічна група здатна підтримати людей в реалізації таких потреб, мобілізувати на їх здійснення.

Етнічну мобілізацію пояснюють також потребою у зміні соціальної стратифікації (прагненням піднятися до найвищих верств суспільства), в поділі ринку, для чого потрібна участь у владі. Тому даний напрямок в поясненні етнічності називають також гедоністичним (мова про нього йтиме при поясненні міжетнічних конфліктів).

Згідно з третім – *конструктивістським* – підходом до розуміння етнічної спільності, що породжується на основі диференціації культур, етнічне почуття і сформоване в його контексті уявлення та «доктрини» є інтелектуальним конструктом письменників, вчених, політиків. Широке розповсюдження освіти і засобів масової інформації дозволило передавати їх ідеї найширшим масам. Ключову роль в мобілізації членів етнічної групи на колективні дії в ім'я політичних або соціальних цілей відіграють лідери, які нерідко переслідують власні цілі і зовсім не завжди виражають волю народів. У підручниках і роботах з соціальної та культурної антропології часто цитують Б. Андерсона, Р. Бурдье, Е. Геллнера, Е. Хобсбаума як виразників ідей конструктивізму. Конструктивісти широко і специ-

фічним чином ілюструють виникнення традицій, зокрема приводять приклад про винахід знаменитої шотландської чоловічої спідниці, яка була придумана англійцем і завдяки діяльності любителів гельської культури почала асоціюватися з гельськими кланами. Багато прикладів подібного конструювання можна привести і з пострадянської дійсності. Так, інгушські лідери обгрунтовують думку про те, що село Ангушт в Приміському районі і є «прабатьківщиною інгушів», а осетинські інтелектуали, наполягають на тезі про те, що алани – предки осетинів, «кістки яких розкидані по всьому Північному Кавказу», називають республіку Північну Осетію Аланією.

З позицій конструктивізму В. А. Тишков формулює розуміння народу (етнічної спільності) як групи людей, члени якої поділяють спільну назву і елементи культури, мають уявлення про спільне походження і історичну пам'ять, володіють почуттям солідарності. Всі ці змінні - «результат особливих зусиль, особливо процесу національної розбудови». Вважаючи етнонацію соціальним конструктом, конструктивісти разом з тим визнають її значимую реальністю, здатною визначати дії людей, їх мобілізацію для досягнення цілей.

Концепція конструктивізму природно викликає чимало запитань і навіть заперечень. Так, В.В. Коротеєва слушно зауважує, що тексти можуть читати всі (додамо: і чути про якісь ідеї, бачити створювані символи - прапори, герби і ін.), але відповідна уява, уявлення виникають не у всіх. «Уява об'єднує лише тих, хто володіє подібним життєвим досвідом і підтверджує існуючий поділ».

Для етносоціолога важливим в підходах до розуміння етнічності були:

- визнання прихильниками всіх підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності для самовиділення групи і для виділення її іншими, так само як і для діяльності людей в етнічній сфері;
- формування ідей інструменталістської концепції, яка дозволяє зробити соціально-психологічні підходи до пояснення етнічності зрозумілими етнологам і іншим суспільствознавцям;
- обгрунтування в конструктивістському підході ролі ідеологій та ідеологів у формуванні етнічної солідарності.

Питання до тексту

1. Якими теоріями розглядалися проблеми етнічності?
2. Назвіть основні три підходи до розуміння етнічного феномену за Л. Дробіжевою.

3. Як тлумачать етнічність прихильники примордіалістського підходу?

4. Хто розробляв соціобіологічне розуміння етносу?

5. В чому полягають пояснювальні концепції етнічності, представлені американськими етнологами?

6. Яким є інструменталістське уявлення про етнічність?

7. Як розуміють етнічну спільність конструктивісти?

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2.* Льві в: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/chhrhg>

Література

Основна:

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: навчальний посібник. Харків : ХНУ, 2002. 66 с.

2. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. З англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 256-289.

3. Етносоціологія: довідник. Нац. пед.ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. 205 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Yevtukh_Volodymyr/Etnosotsiolohiia_dovidnyk.pdf

4. Середя В. Етносоціологія: Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 160 с. URL : <https://uamoderna.com/images/urok-istorii/Sereda/Sereda-manual.pdf>

5. Соціологія: Підручник / За заг. ред. В. П. Андрущенко. Київ, 1999. С. 310-331.

6. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 340-355.

7. Соціологія: Курс лекцій / За заг. ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 140-155.

8. Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Тищенко Ю. Київ. 2006. 332 с.

9. Черниш Н. Етносоціологія і соціологія націй / Соціологія: курс лекцій. Львів, 1998.

10. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2009. 543 с. URL : <http://surl.li/hwugvm>

11. Штомпка Пйотр. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПРО, 2020. 800 с. URL : <http://surl.li/yttyav>

Додаткова:

1. Андріяш В. І. Етнополітичні процеси: аналіз наукової дефініції. *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Вип. 164. Т. 176. С. 83–89.
2. Етнографія України: навчальний посібник / за ред. С. Л. Макарчука. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
3. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави : наукова записка / В. П. Горбатенко (керівник авт. кол.), Ю. С. Шемшученко, І. О. Кресіна, О. М. Стойко. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.
4. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.
5. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз) : монографія. Київ : ДДФА, 2012. 220 с.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
7. Красівський О. Підбережник Н. Етнополітичні виклики національній безпеці України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3-4. С. 35–49.
8. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5 (8). С. 15–23.
9. Поліщук Ю. М. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2. С. 197–213.
10. Утвенко В. В. Етнологія : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 244 с.
11. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
12. Чорний Є. Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин. *Соціальна психологія*. 2003. № 2. С. 74–87.

Семінарське заняття № 10: Соціологія культури (2 год.)

Мета: розкрити об'єкт і предмет соціологія культури. Висвітлити форми вияву культури та їх взаємодія в житті людини. Проаналізувати соціальні функції культури.

ПЛАН

1. Поняття культури в соціології. Види культури. Соціологія культури, її предмет, структура та основні категорії.
2. Форми вияву культури та їх взаємодія в житті людини.
3. Структурні елементи культури та їх характеристика.
4. Соціальні функції культури.

Ключові поняття: культура, матеріальна та духовна культура, мова, символи, цінності, норми, технології, панівна культура, субкультура, контркультура, елітарна культура, народна культура, масова культура, етноцентризм, культурний релятивізм.

Питання для самостійного вивчення:

1. Особливості сучасного культурного процесу.
2. Поняття субкультури. Особливості молодіжних субкультур.
3. Проблеми відродження національної культури в Україні.

Теми рефератів:

1. Параметри культурних структур.
2. Характеристика масової культури та форми її прояву.
3. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості.

1. Культура – сукупність способів і методів матеріальної та духовної людської діяльності, об'єктивно втілених у матеріальних і духовних носіях, які передаються наступним поколінням. Соціологія культури – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві. Сам термін культура («cultura») з'явився у Стародавньому Римі і означав для римлян не що інше як обробку землі, вирощування. Увійшовши в буденну людську мову, в ході частого вживання, це слово втратило свій первісний зміст і стало означати найрізноманітніші аспекти людської поведінки, а також види діяльності. При відповіді на питання студентам необхідно розкрити поняття, види культури. Проаналізувати предмет, структуру та основні категорії соціології культури.

2. Термін «культура» на сучасному етапі трактується і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська

діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто придбаних), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин. Отже, культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу в ході історичного розвитку суспільства.

У цьому питанні необхідно проаналізувати форми вияву культури та їх взаємодію в житті людини.

3. Поняття культури – одне з найважливіших у соціології. Культура визначає, як саме живуть члени суспільства або груп, що складають суспільство. Концептуально поняття «культура» відрізняється від поняття «суспільства», але між цими двома поняттями існують тісні зв'язки. Оскільки жодна культура не може існувати без суспільства. Точно так само і суспільства не можуть існувати без культури, яка організовує суспільне життя.

Основними складовими елементами культури виступають: мова, цінності: життєві цінності (уявлення про щастя, про мету, про сенс життя), вітальні (цінності здоров'я, безпеки, добробуту, сім'ї, цінності освіти, правопорядку та ін.); цінності громадського покликання (соціальне становище); демократичні цінності (свобода переконань, слова, політичного вибору) та ін., норми, складні зразки поведінки: звичаї, традиції, обряди.

При відповіді студентам необхідно охарактеризувати структурні елементи та рівні культури та розкрити їх зміст.

4. Культура, як спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя, припускає можливість найрізноманітніших вирішень людських проблем, пристосування до умов соціального часу і простору. Які ж функції повинна виконувати культура, щоб забезпечити, з одного боку, стабільність суспільного буття людей, а з іншого – нові підходи до мінливого світу? Відповідаючи, студентам необхідно зосередитися на висвітленні даних питань.

Тестові завдання:

1. Поняття і речі, які несуть в собі певний сенс, який зрозумілий і має значення для людей однієї культури, називаються ... :

- а) мова;
- б) цінності;
- в) символи;
- г) норми;

д) традиції.

2. Різновид культури, норми і цінності якої не тільки відрізняються від загальноприйнятих, але і протистоять їм, називається ... :

- а) панівна культура;
- б) масова культура;
- в) субкультура;
- г) контркультура.

3. Пісні, танці і казки, які створювалися людьми в процесі повсякденної взаємодії, належать до ... :

- а) елітарної культури;
- б) контркультури;
- в) народної культури;
- г) масової культури.

4. Зразки і правила поведінки, виконання яких очікується від членів суспільства і підтримується за допомогою санкцій, називаються ... :

- а) норми;
- б) технологія;
- в) цінності;
- г) символи.

5. Позиція, з точки зору якої кожна культура – це унікальне явище, і тому вона повинна розглядатися на основі прийнятих в ній стандартів, отримала назву ... :

- а) етноцентризм;
- б) атеїзм;
- в) культурний релятивізм;
- г) атавізм.

6. Система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільності і відрізняють її від інших, називається ... :

- а) панівною культурою;
- б) субкультурою;
- в) масовою культурою;
- г) контркультурою.

7. Сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керуються більшість членів суспільства, називається ... :

- а) панівна культура;
- б) масова культура;
- в) субкультура;

г) контркультура.

8. Класичні музика, живопис і література належать до ... :

а) елітарної культури;

б) контркультури;

в) народної культури;

г) масової культури.

9. До функцій культури не належить:

а) функція соціального контролю;

б) регулятивна функція;

в) функція соціалізації;

г) репродуктивна функція.

10. Цінності, норми, традиції, переконання, моделі поведінки та матеріальні предмети, які разом формують стиль життя людей, отримали назву:

а) культура;

б) суспільство;

в) держава;

г) країна.

11. Запропонував розглядати культуру як основну передумову розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства:

а) М. Адлер;

б) Б. Маліновський;

в) Т. Парсонс;

г) М. Вебер.

12. Соціальні аспекти функціонування культури в суспільстві виступають в якості:

а) предмету соціології культури;

б) об'єкту соціології культури.

13. Провідною функцією масової культури, що отримала значне поширення на сучасному етапі розвитку людства, вважається:

а) ціннісно-орієнтаційна;

б) інформаційна;

в) нормативно-регулююча;

г) розважально-компенсаторна.

14. Схвалені суспільством масові взірці дій, які рекомендуються виконувати – це:

а) закони;

б) цінності;

- в) звичаї;
- г) моральні норми.

15. Передача культури здійснюється в процесі:

- а) стратифікації;
- б) репродукції;
- в) соціальної мобільності;
- г) соціалізації;
- д) трансформації.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Бакіров В.С., Ручка А.О. Соціологія цінностей сьогодні

Сьогодні у соціологічній теорії цінностей дуже актуальним є питання генези цінностей, їхнього макро- і мікровідтворення, трансмісії наступним поколінням, зміни у часі та впливу на індивідуальне і соціальне життя. Водночас у контексті емпірико-соціологічної аналітики соціологи активно вивчають механізми і наслідки функціонування цінностей у різних суспільних (публічних і приватних) сферах, соціальних групах, верствах, субкультурах, у межах ментальності окремих людей. Важливість вивчення зазначеного у наші часи обумовлюється давно сформульованим очікуванням щодо потенціалу цінностей: вони здатні спрямовувати і стимулювати як розвиток суспільства, його різних сфер, так і ментальність та реальні дії окремих людей або їхніх груп. Однак вивчення реалізації даного потенціалу цінностей наштовхується на певні труднощі теоретико-методологічного штибу. Насамперед це стосується аналітичної та операціональної [...]. Цінності-об'єкти і цінності-норми, зрозуміло, взаємообумовлюють одна одну. При цьому даний зв'язок може набувати наступні форми:

1) цінності-норми можуть бути повністю інтеріоризовані індивідом і перетворитися в цінності-об'єкти на рівні переконань. Тим самим цінності-норми втрачають характер зовнішньої норми, остатання перетворюється у внутрішній імператив особи;

2) цінності-норми можуть бути засвоєні індивідом тільки як інструмент для досягнення інших цінностей. У цьому випадку вони не втрачають свого нормативного характеру, бо не переходять на рівень переваг і не перетворюються в цінності-об'єкти;

3) певні цінності-норми можуть виступати лише у формі знання про те, що вони існують, однак це не супроводжується їх засвоєнням, інтеріоризацією;

4) зміст певних цінностей-норм може бути невідомим для індивідів. Це означає, що для певних цінностей-об'єктів (на рівні переконань) відсутні еквіваленти у світі цінностей-норм.

Отже, між цінностями-об'єктами та цінностями-нормами може бути встановлена як їхня узгодженість, так і неузгодженість. Те, що конкретно цінує окремий індивід або що він бажає здобути, не завжди в соціумі визначається як цінність. І навпаки, те, що визначається соціумом як цінність, не завжди цінується окремим індивідом.

У соціологічній літературі є дуже багато концептуалізацій цінностей. Тут активно репрезентуються їхня ієрархія, типологія, системність. На наш погляд, предметно-суб'єктна і індивідуальна-соціальна концептуалізація цінностей набула сьогодні дуже важливого значення. Вона свідчить скоріше про подвійну природу цінностей суспільства, культури та особистості і орієнтує на використання обох полюсів їх суб'єкт-об'єктного існування і проявів. І це варто враховувати при вивченні спрямованості і змісту сучасної ціннісної зміни [...].

Таким чином, згідно з моделлю Інглгарта, ціннісна зміна сьогодні зводиться до заміни «старих» цінностей (традиційних, матеріалістичних, модерних) на інші, «нові» цінності (ліберальні, постматеріалістичні, постмодерні). У цілому це означає, що в сьогочасних умовах попередні ціннісно-сміслові пріоритети втрачають своє колишнє значення. З'являються нові ціннісно-сміслові пріоритети, які разом із соціально-економічним розвитком суспільства успішно утверджуються в житті людей і повністю усувають (заміняють) «старі» цінності та смисли.

Якщо Інглгарт тлумачить ціннісну зміну, що відбувається в розвинутих країнах, як перехід до більш високої якості людського життя, високого рівня суспільного, політичного і людського розвитку, то відома німецька дослідниця громадської думки Елізабет Ноель-Нойман виступає з попередженням про загрозу з боку спостережуваної ціннісної зміни. Вона вважає, що утвердження цінностей саморозвитку за рахунок традиційних цінностей має своїм наслідком суспільну дезінтеграцію. Звідси сучасна ціннісна зміна є не що інше, як падіння класичних цінностей суспільства. Користуючись моніторинговими даними, Ноель-Нойман наводить приклади такого падіння зазначених цінностей. Про це свідчать, зокрема, ослаблення зв'язків людей із релігією і церквою, зниження

традиційних обмежень щодо індивідуальної свободи, девальвація авторитетів та ієрархії, втрата важливості таких традиційних чеснот, як ввічливість, добрі манери, пунктуальність, акуратність, чистота, бережливість, зміна етики досягнень (професійного успіху) на зростаючу орієнтацію на вільний час і гедонізм, зниження смислу існуючих спільнот і здатності людей до взаємозв'язку. Подібна спрямованість ціннісної зміни, зазначає дослідниця, багато в чому залежить від впливу мас-медіа.

Отже, Ноель-Нойман тлумачить сучасну ціннісну зміну з песимістичних позицій. Вона вбачає в цьому процесі певну загрозу для розвинутого плюралістичного суспільства. Можливість нейтралізації даної загрози німецька дослідниця пов'язує з сильним ціннісно-орієнтованим вихованням молоді (в дусі традиційних чеснот) та зміною громадської думки щодо класичних цінностей

Третя модель ціннісної зміни в розвинутих суспільствах належить німецькому соціологу Гельмуту Клагесу. Згідно з його моделлю ціннісної зміни, остання в умовах сьогочасності полягає у переміщенні акценту з цінностей обов'язку і прийнятності (Pflicht und Akzeptanzwerte) на цінності саморозвою (Selbstentfaltungswerte). Причому в межах даної зміни відбувається не просто одновимірний перехід одних цінностей до інших. Тут спостерігається наявність декількох ціннісних конфігурацій. Клагес виділяє чотири такі конфігурації: 1) *ціннісний консерватизм* (Wertkonservatismus) вирізняється сильним визнанням цінностей обов'язку і прийнятності та водночас низьким рівнем орієнтації на цінності саморозвою; 2) *ціннісний переворот* (Wertumsturz), який демонструє низьке визнання цінностей обов'язку і прийнятності та водночас значне визнання цінностей саморозвою; 3) *ціннісна втрата* (Wertverlust), що означає низьке визнання обох типів зазначених цінностей; 4) *ціннісний синтез* (Wertesyntese), який характеризується визнанням як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей.

Згідно з Клагесом, ціннісний консерватизм притаманний такій типологічній групі суспільства, як *конвенціоналісти*. Саме конвенціоналісти показують сильне визнання цінностей обов'язку і прийнятності та водночас низьке визнання цінностей саморозвою. Як правило, це люди старшого віку, забезпечені, орієнтовані на традицію, сім'ю, порядок. Своєю чергою ціннісний переворот охоплює типологічну групу *нонконформістів-ідеалістів*, які демонструють сильне визнання цінностей саморозвою і незначне – цінностей

обов'язку і прийнятності. У середовищі нонконформістів-ідеалістів панують критицизм щодо існуючих суспільних реалій, орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію. Конвенціоналісти і нонконформісти-ідеалісти є носіями двох «чистих» протилежних ціннісно-смыслових позицій, які протилежним чином заявляють про себе у суспільному житті.

Натомість інша, «змішана» ціннісно-смыслова позиція, яка характеризується значним визнанням як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою, розцінюється в даному контексті корисною і перспективною. У цьому випадку «старі» традиційні цінності (дисциплінованість, любов до порядку, акуратність, слухняність, працьовитість) не відкидаються, а доповнюють «нові» постмодерні цінності (автономія, самоствердження, самозабезпечення, вільний час, розмаїтість тощо). Внаслідок цього виникає своєрідний синтез двох типів цінностей, який репрезентує собою значущий варіант ціннісної зміни в сучасних розвинутих суспільствах [...].

Особливий різновид активних реалістів становлять гедоністичні матеріалісти (Hedonistische Materialisten). Це, як правило, молоді люди, які схильні здійснювати на практиці гедоністичні складові цінностей саморозвою (самоекспресія, самореалізація, розмаїтість, вільний час, задоволеність життям) разом із деякими цінностями обов'язку і прийнятності (добре сімейне життя, довіра партнерам, виконання обов'язку, соціальна справедливість тощо). Клагес вважає, що гедо-матеріалісти є не просто носіями гедоністичного матеріалізму як особливої ціннісної домінанти. Вони представляють перш за все окремий варіант ціннісної зміни, який німецький дослідник називає «малим синтезом» старих і нових цінностей.

Питання до тексту

1. В чому полягає взаємозв'язок між цінностями-об'єктами і цінностями-нормами.
2. Які концепції цінностей представлені у статті?
3. Що таке ціннісна зміна? Як її трактує Елізабет Ноель-Нойман?
4. В чому полягає модель ціннісної зміни німецького соціолога Гельмута Клагеса?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Інглехарт Р. Культурний зсув у зрілому індустріальному суспільстві

Представники різних товариств є носіями різних культур, вони відрізняються один від одного своїм світоглядом, цінностями, навичками і пріоритетами. Зміни, що відбулися в останні десятиліття в економічній, технічній та соціальнополітичній сферах, зумовили серйозні зрушення в культурних засадах сучасного індустріального суспільства. Змінилося все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, які стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає обзаведенню сім'єю і дітьми. Можна піти ще далі і дозволити собі твердження, що за час існування сучасного індустріального суспільства змінилося навіть те, чого люди хочуть від життя.

Всі ці зміни відбуваються поступово, в свою чергу, відображаючи зміни в процесі формування людини, що визначають лице різних поколінь. Так, серед старших членів суспільства, як і раніше широко розповсюджені традиційні цінності і норми, тоді як групи молоді все більше схиляються до нових орієнтацій. У міру того як молодше покоління дорослішає і поступово витісняє старше, відбувається і трансформація світогляду, який переважає в суспільстві.

Але чому культури схильні до змін? Швидше за все, тому, що кожна культура є стратегією адаптації її народу. У довгостроковій перспективі такі стратегії, як правило, є реакцією на перетворення економічного, технічного та політичного характеру і як такі не можуть довго залишатися незмінними. При цьому, хоча зміни в сфері культури є реакцією на розвиток соціально-економічного, політичного та технічного середовища, вони самі, в свою чергу, формують останнє. Серйозні зміни в сфері культури сприяли розквіту промислової революції на Заході, а сама вона породила радикальну зміну західної культури. Культурні рухи і сьогодні змінюють русло розвитку суспільства, в результаті чого економічне зростання перестає виступати в якості домінуючого соціального орієнтира, а значення економічних критеріїв як стандарту раціональної поведінки знижується. На ранніх етапах індустріалізації економічні чинники відігравали настільки важливу роль, що виявилася певною мірою можливою інтерпретація суспільства і культури в цілому на основі моделей економічного детермінізму. Коли ж прийшла пора сучасного суспільства, економічні чинники досягли такої точки, після

якої їх значення почало знижуватися, і сьогодні детерміністські моделі, на кшталт класичного марксистського світогляду, втрачають свою дієвість.

У громадян західних країн почали змінюватися ціннісні орієнтації – переважна увага до матеріального добробуту і фізичної безпеки поступилося місцем турботі про якість життя. Причини і наслідки такого культурного зсуву носять складний характер, однак його основний принцип можна викласти досить дохідливо: людям властиво висловлювати стурбованість у зв'язку з безпосередніми потребами або загрожуючими небезпеками, а не стосовно речей, які здаються далекими або не мають до них безпосереднього відношення. Наприклад, прагнення до краси носить більш-менш універсальний характер, проте голодна людина буде зайнята швидше пошуком їжі, ніж естетичного задоволення. Тим часом безпрецедентно велика частина населення західних країн виросла в умовах виняткової економічної безпеки; в результаті остання як і раніше розглядається як цінність позитивного характеру, однак її відносне значення сьогодні не настільки вагоме, як в минулому.

Неповноцінність ігноруючих культурні фактори моделей стає все більш очевидною. В католицьких країнах, від Латинської Америки до Польщі, церква відіграє дуже важливу роль, незважаючи на те що прихильники економічного детермінізму вже не раз її ховали. В ісламському світі фундаменталізм став таким політичним фактором, який не можуть ігнорувати ні Схід, ні Захід. Регіон Східної Азії, де поширене конфуціанство і який з об'єктивних умов господарства відноситься до найбільш проблемних регіонів світу, за рівнем економічної динаміки сьогодні перевершує всі інші частини планети; без врахування культурних чинників пояснити ці явища неможливо. Навіть в сучасних індустріальних суспільствах релігійна свідомість не тільки переважає роль класової з точки зору впливу на поведінку електорату, а й, судячи з усього, в даний час все збільшується: якщо за останні десятиліття вплив класового чинника на дії виборців різко знизився, то значення релігійного залишається напрочуд стабільним.

Вплив на політичні процеси економічних чинників не викликає сумнівів, проте ними одними справа не обмежується. Різним товариствам в різній мірі характерна специфічна сукупність проявів культурно-політичного світогляду, причому ця культурна своєрідність носить відносно стійкий, але аж ніяк не неперушний харак-

тер. При цьому він може мати серйозні політичні наслідки, один з яких обумовлений їх тісним взаємозв'язком з життєздатністю демократичних інститутів.

При аналізі довгострокових взаємозв'язків між політикою і економікою політична культура виступає в якості найважливішої змінної величини. Стабільна демократія не обов'язково є наслідком високого ступеня економічного розвитку: він може стимулювати, але не здатен гарантувати становлення демократичних інститутів і політичної культури, сприяючої їх розквіту. Слід мати на увазі, що культурні зміни в значній мірі відображають соціалізацію стійких навичок і поглядів. Одного разу встановившись, ці орієнтації мають значний запас міцності і здатні здійснювати самостійний вплив на політику і економіку протягом довгого часу після подій, завдяки яким вони сформувалися. Тому в довгостроковій перспективі взаємозв'язок між економікою і політикою носить комплексний характер; проте можна говорити про яскраво виражений емпіричний зв'язок економічного розвитку з виникненням демократії, коли раціональний вибір і політична культура виступають не як антиподи, а як взаємодоповнюючі фактори.

Культура – це система поглядів, цінностей і знань, широко розповсюджених в суспільстві і передаваних з покоління в покоління. Якщо чимало рис людини мають вроджений і незмінний характер, то культура є предметом засвоєння і в різних суспільствах може бути різною. Найбільш ключові, рано засвоєні її аспекти мало схильні до змін: по-перше, в силу того, що для зміни центральних елементів когнітивної організації дорослої людини необхідний масований вплив, і, по-друге, тому, що найпотаємніші цінності стають для людини самоціллю і зречення від них породжує неусвідомлені страхи і втрату впевненості в собі. Звичайно, в умовах серйозних і постійних зрушень соціетального характеру перетворенням можуть піддатися навіть ключові елементи культури, однак їх зміна буде відбуватися швидше з витісненням одного покоління іншим, ніж шляхом перебудови свідомості дорослих людей, чия соціалізація вже відбулася.

Міжгенералізаційний процес зміни цінностей зумовлює поступову модифікацію політичних і культурних норм сучасного індустріального суспільства. Такий перехід, [який ми називаємо зрушенням] від матеріалістичних ціннісних пріоритетів до постматеріалістичних, виводить на авансцену нові політичні проблеми й багато в чому служить імпульсом для нових політичних рухів. Він

веде до розколу традиційних партій і до появи нових, змінюючи при цьому самі критерії, якими користується людина при оцінці суб'єктивного сприйняття того, що вона вважає добробутом [і соціальним визнанням]. Більше того, становлення постматеріалістичних орієнтації видається окремим аспектом більш широкого процесу культурних змін, у ході яких переосмислюються релігійні орієнтації, уявлення про ролі статей, сексуальні і культурні норми західного суспільства. Такий зсув сам по собі є елементом більш широкої сукупності міжгенераційних культурних змін, у результаті яких зростання уваги до якості життя і самовираження супроводжується меншим акцентом на традиційні політичні, релігійні, моральні та соціальні норми.

Причиною міжгенераційного переходу від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних стала безпрецедентна економічна та фізична безпека, яка характеризувала післявоєнний період. На постматеріалістичних цінностях молодь робить набагато більший акцент, ніж люди старшого покоління, і когортний аналіз свідчить про те, що це набагато більшою мірою є результатом зміни поколінь, ніж простим наслідком дорослішання і старіння людини.

Американці та західноєвропейці зробили важливі кроки в бік постматеріалізму між 1970 і 1988 рр., і є підстави припускати, що цей процес буде продовжуватися. Між тим його темпи, спричинені заміною одного покоління іншим, залишаються відносно повільними, оскільки в сучасних індустріальних суспільствах з їх відносно низьким рівнем смертності міжгенераційне заміщення сповільнене, а зниження рівнів народжуваності, яке спостерігається з середини 60-х рр. ще більше гальмує цю тенденцію. Тим не менш, за нашими розрахунками, всього за 29 років, з кінця 1970 і до початку 2000 р., зміниться майже половина (49,8%) дорослого населення Західної Європи.

З урахуванням поступового характеру заміни одного покоління іншим видається можливим, що навіть до 2000 р. матеріалістів налічуватиметься не менше, аніж постматеріалістів. Загальна частка останніх стане приблизно в два рази більшою, ніж вона була на початку 70-х, коли з десяти західноєвропейців постматеріалістом був тільки один. Однак подібні зрушення роблять співвідношення між матеріалістами та постматеріалістами ключовим фактором порівняльного соціологічного аналізу. В період проведення наших перших обстежень, в 1970-1971 рр., матеріалісти мали переважну

більшість в порівнянні з постматеріалістами: співвідношення між ними становило приблизно 4 до 1. Воно різко змінилося вже до 1988 року, коли на 4 матеріалістів припадало 3 постматеріалісти. Такі показники дещо виходять за межі довгострокових тенденцій, оскільки вони відображають поєднання міжгенераційних змін з періодичними ефектами, які безпосередньо до 1988 р. отримали сприятливий характер. Але навіть без урахування цього останнього показника оцінки, що ґрунтуються тільки на факторі заміни одного покоління іншим, говорять про те, що до 2000 р. число матеріалістів буде лише трохи перевищувати число постматеріалістів. Останнє може послужити поворотним моментом в співвідношенні між двома типами різних ціннісних орієнтацій: постматеріалісти мають більш високий рівень освіти, відрізняються більшою цілеспрямованістю і виявляють більш високу політичну активність, ніж матеріалісти. Тому їх вплив у багатьох питаннях буде, швидше за все, переважувати вплив матеріалістів. Наслідки заміни одного покоління іншим повинні тому надати в майбутньому вагомий вплив на поширені в західному суспільстві цінності [...].

Звісно ж, що становлення постіндустріального суспільства здатне активізувати подальшу еволюцію космологічних уявлень, проте в дещо іншому напрямку, ніж на ранніх етапах індустріалізації. У Сполучених Штатах, Канаді та Західній Європі значна частина співробітників працює сьогодні поза фабричними стінами. Більшість людей вже не живе в механістичному середовищі, а проводить більшість свого виробничого часу в спілкуванні з людьми і символами. Зусилля людини все менше зосереджуються сьогодні на виробництві матеріальних товарів, замість цього акцент робиться на комунікації і на обробці інформації, причому в якості найважливішої продукції виступають інновації та знання.

Нам видається, що такий розвиток подій має сприяти формуванню менш механістичного світогляду, в рамках якого на чільне місце буде зведено розуміння мети і сенсу людського існування. Голокост і Хіросіма з усією очевидністю продемонстрували, що техніка є далеко не однозначним благом, а екологічні проблеми призвели до того, що колишня повага до природи була в певній мірі відновлена. Оскільки постіндустріальне суспільство є аж ніяк не поверненням до аграрного, більш ймовірним, ніж відтворення традиційної релігії, представляється зростання уваги до духовних цінностей.

Питання до тексту

1. Які серйозні зрушення в культурних засадах сучасного індустріального суспільства відбулись в останні десятиліття через зміни в економічній, технічній та соціально-політичній сферах?

2. Чому, на думку автора, культури схильні до змін? Що Ви думаете з приводу йогого?

3. В чому полягають взаємозв'язки між політикою і економікою? Яке значення при цьому має культура?

4. Як відбувається міжгенералізаційний процес зміни цінностей?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

К. Манхейм Соціологічні причини культурної кризи наших днів

I

Поряд з кризою духовного життя людей симптоми розпаду сучасного суспільства і його перетворення проявляються в потрясіннях, до яких схильна наша культура.

Якщо вчений в останню чергу виявляє зв'язки, що з'єднують культурне і суспільне життя, то пояснюється це тим, що в спокійні часи на високому рівні суспільної диференціації, на якій ми знаходимося, обидві ці сфери розвиваються начебто окремо. У кожному складному суспільстві культура завжди створювала не тільки власні органи, а й свій світ, багато в чому володіючий власним континуумом.

Творці культури і публіка відчувають себе настільки захищеними міцністю своїх інститутів, незалежністю своїх традицій, що навіть при потрясінні, яке вони в даний час переживають, схильні пояснювати коливання всієї будови випадковим втручанням так званих громадських сил. Однак неправильно було б вважати, що громадські сили впливають на культуру тільки в прикордонних ситуаціях і що в область культури втручаються тільки катастрофічні порушення порядку. Життя суспільства, завжди присутнє в культурі, виявляється в ній і тоді, коли діє непомітно, і якщо в постановці питання «культура і суспільство» вони відриваються одне від одного і потім впливають одне на одне, то таке питання, по суті, поставлено неправильно. Суспільство саме входить в культуру і щохвилини формує її. Тому невірні бачити в суспільстві лише економіку і

політику (базис) і говорити про соціологію культури тільки в тих випадках, коли ці сфери впливають на культуру.

[...] Відповідно до двох важливих протидіючих принципів – ліберального принципу *laissez-faire* і принципу регулювання – наша культура відчуває загрозу з двох сторін: їй загрожує точно вирахована небезпека, поки демократичне масове суспільство в розумінні лібералізму представлено самому собі. Але значно більша небезпека загрожує їй, якщо в цьому масовому суспільстві форми диктатури витісняють вільні форми. До цих двох умовиводів додамо третій, а саме, що ті ж соціологічні причини, які призводять до розпаду культури в ліберальному суспільстві, прокладають шлях формам диктатури.

Ці три початкові зауваження отримують наукове і практичне значення для діяча в області культурної політики лише в тому випадку, якщо ми говоримо не тільки про небезпеки і занепад культури взагалі, як це робив, наприклад, Шпенглер, а можемо виявити і аналізувати окремі соціальні сили і причинні ряди, які ведуть до розпаду культури. Отже, ми не прагнемо до пророцтв, а шукаємо керівну нитку, яка допоможе нам планомірно розглянути дію найбільш істотних соціальних факторів в області культури.

II

Кожне дослідження соціальних засад культури має базуватися на двох видах вторгнення соціального фактора в сферу культури.

А. В одному випадку соціальний фактор здійснює це в якості *вільного нерегульованого життя суспільства*, яке своїми спонтанними утвореними з'єднаннями бере участь у формуванні духовного життя.

В. Потім це реалізується за допомогою *соціального регулювання і організацій*, які виступають в галузі культури як інститути. Ми маємо тут на увазі вплив на духовне життя за допомогою церкви, шкіл, університетів, дослідницьких установ, преси, радіомовлення і всіх видів пропагандистських організацій [...].

Отже, ми починаємо з соціологічного опису соціальної системи і спробуємо простежити в ній процес зростання культури. Спочатку неорганізоване суспільне життя постає як невіддільний від правил, нерозчленований комплекс. Але якщо придивитися, виявляється, що в позаекономічній соціальній структурі ліберального порядку відбуваються ті ж процеси, які є типовими для вільного ринку, з тією лише різницею, що в області культури ці процеси діють в ін-

шому напрямку і вимірюються іншими масштабами. Соціологічний розгляд культури в ліберальному суспільстві має у всякому разі виходити зі становища виробників культури, тобто з прошарку інтелігенції та її місця в суспільстві.

Проблема соціології інтелігенції знаходиться, незважаючи на безліч підступів до неї, на початковій стадії. З позицій нашої науки, сформулювати відповідне значення культури в різних сферах соціального життя – завдання інтелектуальної еліти. Існують основні типи еліти: еліта в області політики, організації, знання, мистецтва і релігії. Якщо еліта в області політики і організації створює інтеграцію численних вольових імпульсів, то функція еліти в області знання, естетики та релігії – сублімувати духовні енергії, не повністю використані суспільством в щоденній боротьбі за існування. Таким чином, ці типи еліти надають рухові як волю до об'єктивного знання, так і ті тенденції до інтроверсії, споглядання і рефлексії, які, хоча і є умовою існування кожного суспільства, не отримали б на даному рівні належного розвитку без більш-менш свідомого управління. Ми не можемо тут докладно зупинитися на складних психологічних проблемах сублімації, інтроверсії, споглядання і ін. Але ми можемо виходити з того, що шляхи культурної сублімації пов'язані з певними типовими ситуаціями; при цьому відому роль відіграє характер використання людьми свого дозвілля і вибір груп інтелігенції, які характеризуються значним вільним часом і особливим способом життя. Суспільство, яке повністю використовує свої сили для організації, не залишає достатньої можливості для інтроверсії, споглядання і рефлексії. У такому суспільстві переважає еліта в області політики і організації, тоді як еліта в області рефлексії, науки, мистецтва і релігії майже повністю відсутня або, у всякому разі, не може отримати серйозного значення. Суспільство, яке не дозволяє сублімуючому прошарку досягнути розвитку, не може ні управляти культурним процесом, ні збільшити свої творчі сили. Тільки там, де, з одного боку, пересічна людина має в своєму розпорядженні достатньо вільного часу, щоб піддати сублімації надлишок своєї енергії, і де, з іншого боку, в області культури існує група лідерів, здатна скерувати цю сублімацію, виникають відповідаючі один одному прошарки: прошарок, який створює культуру, і прошарок, який цю культуру сприймає [...]. Прикладом цивілізації, в якій політична і військова еліта витісняють інші, може служити Спарта. Сполучені ж Штати характеризувалися досі головним чином тим, що там па-

нуючу ментальність одночасного визначали завдання організації та еліти. У суспільстві масової демократії також культурна сублімація, наприклад в області мистецтва і моди, відбувається тільки в тому випадку, якщо напередодні виникли дрібні групи знавців (*connaisseurs*), що формують смак, звідки зміст і техніка сублімації повільно розповсюджуються на решту суспільства. У всіх областях культурного життя подібні еліти як невеликі групи здійснюють функцію первинного формування духовних і душевних сил, управління колективною екстраверсією і інтроверсією; вони – носії творчої ініціативи і традиції. Якщо ці невеликі групи знищуються, якщо виникає перешкода для їх правильної селекції, то в суспільстві зникає основна умова створення і збереження культури.

Криза культури в ліберальному демократичному суспільстві приводить, перш за все, до того, що фундаментальні соціальні процеси, розвитку яких раніше сприяли створюючі культуру еліти, внаслідок масовізації суспільного життя перейшли у свою пряму протилежність. Ситуація тут складається приблизно так само, як з принципом конкуренції. Можна помітити, що дія і цього принципу веде за певних обставин до оптимальних досягнень індивідів, якісно переважаючих інших, тоді як при інших констеляціях той самий принцип викликає навіть зниження соціального рівня, спонукаючи застосовувати в змаганні недобросовісні засоби.

Аналогічно існують констеляції, при яких нерегульована дія інших соціальних сил може привести до негативних результатів в галузі культури. Вважаю необхідним назвати декілька симптомів деструктивного впливу лібералізму і демократії в галузі культури на стадії масового суспільства і протиставити їх як прояв «негативного лібералізму» і «негативної демократизації» тим процесам, в яких лібералізм і демократизація раніше за допомогою вільного саморегулювання суспільного життя впливали надзвичайно благотворно на розвиток культури. У зв'язку з проблемою формування еліти в ліберальному суспільстві я хочу запропонувати в якості теми для дискусії **чотири такі процеси**, які мають сьогодні першочергове значення:

- зростає число елітарних груп і виникає внаслідок цього ослаблення їхньої сили;
- знищення замкнутості елітарних груп;
- зміна принципу відбору цих еліт;
- зміна внутрішнього складу еліт.

III

Перший вплив ліберального порядку на формування еліти знаходить своє вираження в розростанні елітарних груп. Спочатку це збільшення числа провідних елітарних груп створює плідне розмаїття на відміну від черствості і замкнутості небагатьох груп, які панували у відносно невеликих і легко доступних для огляду суспільства колишніх часів. Однак після того як розмаїття виходить за певні межі, воно перетворюється в дифузію. Чим більше елітарних груп у суспільстві, тим більше кожна з них втрачає провідну функцію і силу впливу, бо вони взаємно нейтралізують одна одну. У демократичному масовому суспільстві вже жодна з цих груп не може настільки утвердитися, щоб накладати свій відбиток на все суспільство [...].

IV

Друга негативна зміна полягає в тому, що принципова відкритість демократичного масового суспільства з ростом його величини і тенденції до публічності веде не тільки до надмірного збільшення числа елітарних груп, а й позбавляє самі ці елітарні групи їх відособленості, необхідної для утворення духовних і душевних імпульсів. Якщо втрачається певна мінімальна міра відособленості, то цілеспрямованість в утворенні смаку, провідного принципу смаку, вже не може бути досягнута. Нові імпульси підхоплюються широкими масами як прості збудники, а не в їх усталеній формі як об'єктивні утворення, і розносяться як один з багатьох подразників, яких в сучасному світі з його великими містами і так достатньо. Постійно зростаюча спрага подразнень замінює творче терпіння і прагнення до досконалості.

У цьому полягає соціологічна причина того симптому, на який вже в кінці минулого століття вказав відомий історик мистецтва Рігль, а саме, що після стилю бідермейер ми не створили, власне, жодного стилю в мистецтві і тепер займаємося тим, що повторюємо в швидкому чергуванні колишні стилі. Така сама розгубленість і відсутність керівництва панують і в інших областях культури, в області філософського тлумачення світу, формування політичної волі і ін. Якщо той, хто спостерігає за подібними змінами, не звик бачити за явищами дії соціального механізму, він легко прийде до висновку, що в такі періоди людська природа змінювалася з дня на день і що тепер люди мають меншу творчу здатність і менш самобутні, ніж раніше. Виступаючи проти таких думок, слід наполегли-

во вказувати на мінливі соціальні сили, в нашому випадку, коли у пізньюліберальному масовому суспільстві відсутнє керівництво, – на негативно функціонуюче формування еліти. Далі слід звернути увагу на те, що виникаюча загальна безпорадність і відсутність керівництва дають диктаторським групам шанс на перемогу. Якщо цим групам вдасться створити будь-яку політичну інтеграцію, вони зможуть, не зустрічаючи істотного опору з боку інших груп, утвердитися у всій сфері суспільного життя. Істотного опору вони не зустрічають тому, що всі елітарні центри, які формують волю, смак, судження, уже раніше знищили один одного.

Загальна тенденція масового суспільства до втрати певного напрямку найбільш яскраво спостерігалася в післявоєнній Німеччині, де, в першу чергу, інфляцією були знищені і атомізовані колишні середні прошарки. Викинуті, таким чином, зі своєї соціальної системи групи були подібні неорганізованій масі, яка лише випадково може проявити схильність до інтеграції. У цій ситуації виникла невідома раніше інтенсивна дратівливість і сприйнятливність по відношенню до нових форм переживання і досвіду, але був загублений всякий шанс довго зберігати певний характер. Англія належить, на відміну від Німеччини, до тих країн, де нові тенденції масового суспільства швидше паралізуються завдяки збереженню старих органічних зв'язків і пов'язаних з ними форм переживань. У Франції також зберігся уклад дрібних міст і провінційності, що служили протидіючою силою механізму, існуючому в масовому суспільстві.

V

Ще одне джерело негативної демократизації полягає *в зміні принципів відбору елітарних груп*. Якщо, з одного боку, вирішальним для утворення елітарних груп в галузі культури є прагнення зберігати відому замкнутість і відособленість, то, з іншого боку, важливо також, щоб приплив людей в ці групи з великого суспільства допускав їх селекцію в певних формах. Правда, замкнуті на зразок каст групи інтелігенції також створюють духовне життя, навіть у вигляді надкультури, – досить згадати про езотеричні жрецькі культури Вавилону і Єгипту – однак саме внаслідок порушення соціального закону вони швидко припиняють свою активність. Тому відносна відкритість цих елітарних груп також служить, поряд із щойно зазначеної відокремленістю, умовою їх справжньої життєвості в області культури. Кожна людина, що приходить з інших сфер життя, привносить нові імпульси, збагачує внутрішню атмосферу елітар-

ної групи. Одночасно він служить посередником, який пов'язує еліту з іншими групами й культурними прошарками, до яких еліті слід звертатися.

Однак і в області відбору проявляються *негативні симптоми масової демократії*. Якщо уявити собі істотні форми відбору елітарних груп, які відомі з історії, можна розрізнити три принципи: відбір по крові, за володінням і за досягнутим успіхом. В аристократичному суспільстві, особливо після того, як воно утвердилося, відбір проводився за принципом крові; буржуазне суспільство поступово ввело в якості доповнення принцип багатства, принцип діючий для освіченої еліти, оскільки освіченість в більшій чи меншій мірі була доступна лише молодому поколінню забезпечених верств. Хоча принцип успіху в поєднанні з двома іншими діяв і раніше, проте важливим нововведенням останньої фази демократичного розвитку було те, що принцип досягнутого успіху все частіше ставав єдиним критерієм суспільного визнання. В цілому сучасна демократія являє собою комбінований апарат відбору. Її елітарні групи – поєднання успішних особистостей, які досягли свого становища за допомогою одного або декількох з трьох згаданих принципів. Як би не ставитися до цієї комбінації з точки зору соціальної справедливості, слід, у всякому разі, визнати, що вона вдалим чином поєднує гальмуючі консервативні і рухаючі вперед принципи відбору. Відбір на основі досягнутого успіху представляє тут динамічний елемент. У нас немає чіткої картини того, який вплив на масове суспільство здійснив би відбір елітарних груп, якби провідну роль в цьому процесі грав тільки відбір за досягнутим успіхом. Можливо, в такому суспільстві чергування різних елітарних груп рухалося б надто швидко і в ньому був би відсутній континуум, який створюється, головним чином, шляхом поступового розвитку провідних груп в суспільстві. Однак справжня загроза культурі нашого масового суспільства полягає зовсім не в тому, що принцип досягнутого успіху раптово приймає занадто загальний характер, а, навпаки, в тому, що останнім часом суспільство перестає вважати цей принцип вирішальним в конкурентній боротьбі за владу і раптово починає застосовувати інші критерії, наприклад принцип крові, покликаний усунути принцип досягнутого успіху. Ми не будемо витрачати зусиль для доказу того, що недавно проголошений расовий підхід зовсім не є, як це не дивно, справжнім принципом відбору по крові. Йдеться вже не про чистоту виплеканої благородної

меншості і її традиції; в цьому відношенні прибічники даної теорії знайшли демократичність і готові відразу ж надати відкритим групам широких мас привілей на підвищення, не пов'язане з успіхом. До сих пір часто викликаюче заздрість домагання на виконання конкретних функцій і на певне становище в суспільстві було привілеєм знаті, заснованим, в першу чергу, на походженні; результат цієї заяви лише в другу чергу пов'язувався з досягнутим успіхом. Тепер найнікчемніша людина має привілей, що дозволяє їй посилатися не на успіх, а на походження. Це може знову служити характерною ознакою процесу, який ми назвали негативною демократизацією: якщо неконтрольований принцип свободи і конкуренції в першій фазі сучасного суспільства вів до проголошення загальної рівності і тотожних їй обов'язків і прав, то в розглянутому тут випадку він перетворюється у свою протилежність. Раптово виникає вимога надати величезним групам людей, і навіть людині з вулиці, привілей чистої раси незалежно від результатів її діяльності. Сьогодні в діючому негативно суперництві політичних принципів питання ставлять вже не про правильність, а про придатність. Тому, характеризуючи цю боротьбу ідеологій, немає сенсу вказувати, що логічно неможливо протягом тривалого часу надавати привілеї кожній людині. Я не збираюся розписувати, як буде виглядати масове суспільство після відмови від принципу успіху; нагадаю лише, що при виникненні цього суспільства воно легітимізувалось саме за допомогою цієї нової норми у відборі і тільки в ній черпало мужність для боротьби з попереднім суспільним принципом традиції.

VI

Подальші соціальні перешкоди у формуванні культури виникають в новітній фазі розвитку як наслідок штучного зсуву в складі елітарних груп; перш за все, насильно змінюється співвідношення корінних і мобільних елементів. Щоб зрозуміти значення цієї зміни, важливо мати на увазі, що західна культурна еліта з самого початку була сплавом локальних носіїв культури з земель і станів з непов'язаними з певною місцевістю інтелектуалами. Оскільки сучасна культура була підготовлена клерикальною освіченістю, вона з моменту її виникнення носила в значній мірі інтернаціональний характер. Адже клерикальна культура була, в першу чергу, виразом міжнародного порядку і лише в другу чергу – відображенням специфічних локальних і національних ситуацій. Слідом за цим християнським гуманізмом виник світський гуманізм, який, в свою

чергу, складався на мирській основі теж як інтернаціональний рух. Правда, у міру демократизації культури в середовищі гуманістів і патрициїв починає діяти тенденція до її локалізації. Однак тільки процвітаюче бюргерство додало пізньому міському мистецтву справжній локальний колорит, створило діяльність і мислення, що відрізнялось за своїм локальним характером. Отже, історична спільнота Заходу аж ніяк не проходила в своєму історичному розвитку, як схильний собі уявляти неспеціаліст, різні ступені, піднімаючись від локальної провінційної культури до національної та інтернаціональної; навпаки, після грандіозної інтернаціональної стадії, правда, обмеженої вузькими елітарними колами інтеграції, в цю інтернаціональну сферу вбудовується спочатку локальна і лише пізніше національна інтеграція. У Північній Європі основу культури закладають осілі там монахи, що додали варварським племенам надлокальну і надродову культуру. Ще довгий час ця традиція зберігається в нашому суспільстві серед мандрівних, отже, не пов'язаних з певною місцевістю, індивідів. Лише повільно, поряд з ними, починають набувати свою культурну значимість корінні елементи. З цього моменту в культурі кожної країни йде боротьба двох груп. Одна з них пов'язана з певною місцевістю як своїм зовнішнім існуванням, так і своїм духовним життям і відчуває чуже й іноземне навіть те, що приходить із сусідньої провінції. Поряд з нею діє інша група більш мобільних і не пов'язаних органічно з корінним суспільством індивідів, що вважають за краще діяти в сфері соціальних і духовних зв'язків, які готують утворення культурного співтовариства Європи. У Великій французькій революції знаходить своє вираження налаштованість мобільної міської інтелігенції, а у виниклій за нею контрреволюції і романтиці, навпаки, - налаштованість тих груп, які знаходяться під впливом відокремленого розвитку провінцій і округів. До тих пір поки зберігається органічний розвиток, ці дві групи і ці настрої позитивно впливають один на одного. Тип мобільної людини перешкоджає духовній провінціалізації особи корінного типу, володіння, батьківщина і заздалегідь гарантоване майбутнє якої роблять його більш земельним, але і більш млявим; а він, у свою чергу, змушує абстрактну, ультрамобільну людину з повагою ставитися до конкретних ситуацій і традицій свого безпосереднього середовища і душевно перейматися ними.

Подібно до того як в сучасній економіці при найвищому розвитку техніки і комунікацій народжуються рухи за автаркію, вини-

кають перебої і в культурній сфері. Прихильники локальної духовності прагнуть витіснити зі своїх лав тих, хто відстоює в культурі інтернаціональні зв'язки, і таким чином знищити все те, що ми духовно сприйняли з моменту виникнення гуманістичної освіченості. У період утворення автаркії і всередині ряду розвинених країн відбувається свого роду «деколонізація», про яку говорив М. Ю. Бонн стосовно економіки: споконвічно корінні групи відокремлюються від мобільних елементів і тим самим від всього, що привнесено в нашу культуру розвитком християнства і світської інтернаціональної культури.

Справді, низка супутніх цьому процесу психічних і духовних явищ може бути пояснена лише цим регресом. Якщо до цього часу нормальний відбір підіймав носіїв культури або поступово підвищував культуру прошарків в цьому процесі, то тепер, в ході негативного відбору, тон починають задавати ті, хто відстав за своїм самовладанням і здатністю контролювати свої потяги. Внаслідок їх перемоги пануючими стають їхні цінності; в душі окремого індивіда також виникає внутрішня боротьба мотивів і в кінцевому результаті відбувається негативний відбір такого роду, що люди починають соромитися культури, яку вони поступово сприйняли, оцінюють схильність до неї як прояв слабкості і боягузтва; досконала протягом тривалого часу багатьма поколіннями сублімація поступово розпадається і зовні все більше виступає хаотична і аморфна сторона душі. Так, в кінці кінців негативний відбір еліти в суспільстві перетворюється в негативний відбір панівних переживань і властивостей характеру, здійснюваних в душі індивіда. *Діюче в кожному суспільстві прагнення до витіснення при культурно-позитивному відборі пригнічує асоціальні і початкові імпульси, а при негативному відборі – досягнуто в повільному культурному процесі сублімацію.*

VII

Однак завдання соціології культури не обмежується описом процесів, за допомогою яких створюються і розвиваються еліти; в неї входить і дослідження того, як еліти вбудовані в суспільство. У зв'язку з цим першочергове питання – це питання про їхнє ставлення до «публіки». Для пояснення цього треба зупинитися на процесі утворення публіки. Еліти не звертаються безпосередньо до широких мас. Між елітою і широкими масами знаходяться соціальні структури, які, правда, будучи нестійкими, тим не менше мають

відому внутрішню розчленованість і постійність; їх функція – опосередковане відношення між елітою і масами. І тут можна показати, що перехід від ліберального псевдодемократичного суспільства меншості до дійсної демократії мас руйнує сталість цього утворення, іменованого публікою, і підсилює значення флюїдних мас. В галузі літератури і театру це проявляється в тому, що автор вже не може, як раніше, завоювавши любов публіки, розраховувати на те, що вона, принаймні протягом одного покоління, збереже до нього інтерес. У масовому суспільстві місце постійного суспільства, утвореного зі станів або з подібних станам прошарків, займає реально інтегрована публіка, яка в типових випадках збирається лише для однієї постановки і для якої грає не постійна трупа, а трупа, також зібрана лише для цієї вистави. Така непостійна, змінювана публіка може бути залучена тільки за допомогою все нових сенсацій. Наслідком такої ситуації виявляється для авторів те, що успіх все частіше випадає тільки на прем'єри; адже при другій і третій постановках п'єси того ж автора вже не можна розраховувати на публіку як гарантовану єдність.

Там, де органічна, історично сформована єдність публіки знищена, автори і еліти звертаються безпосередньо до широких мас; тим самим вони більшою мірою підпадають під дію законів масової психології, ніж в тих випадках, коли в якості регулятора відносин між елітою і масою діє такий досить відкритий організм, як публіка. На останній стадії ліберального масового суспільства цій біді намагаються запобігти новим насильницьким рішенням, феноменом організованої публіки. Робочий театр ставить спектаклі для профспілок чи інших організацій. Тим самим у прикордонній ситуації ліберального масового суспільства з'являється рішення, яке, ймовірно, знайде собі застосування і в регульованому плановому суспільстві. У майбутньому виникне, ймовірно, прагнення замінити органічну публіку і публіку атомізовану штучно організованою публікою в якості третього ступеня розвитку.

Показаний тут на прикладі театрального життя феномен формування публіки можна спостерігати і в інших сферах суспільного життя, наприклад, у сфері політики. І тут на стадії демократії меншості між широкими масами і елітою існували структури типу публіки, наприклад, більш-менш постійна підтримка виборців і перебуваючі під впливом преси партії. На стадії розширення демократії і перетворення її в масову демократію роль тих, хто раніше не брав

участі у виборах, і ще не піддався впливу молодого покоління стає більш вирішальним, ніж опора на охарактеризовані вище утворення типу публіки, які зазнали впливу політичних структур. Тому в суспільстві ліберальної масової демократії, партії прагнуть до ключової ролі, перш за все, звертаються до цих ще не організованих мас і намагаються, спираючись на закони соціальної психології, впливати на них за допомогою ірраціональних способів. Однак і тут, як і в випадку з театральною публікою, диктатура, як тільки вона приходить до влади, відразу ж перетворює існуючу раніше інтеграцію добровільних прихильників в організовану партію.

VIII

Подальша проблема, суть якої зводиться до з'ясування того, як елітарні групи вбудовані в суспільство, пов'язана з їх становищем у суспільстві, з їх ставленням до соціальних верств. Для долі елітарних груп, а тому і для пануючої в суспільстві духовності, не байдуже, чи складають носії культури частину хорошого суспільства, чи залежать вони від окремих меценатів, від вільно інтегрованої публіки чи від організацій. Перший наслідок сучасної демократизації освіти – це пролетаризація інтелігенції. На ринку праці інтелігенції з'являється більше людей, ніж потрібно суспільству для виконання його інтелектуальних функцій.

Справжнє значення цього надлишку складається не тільки в знеціненні духовних професій, а й в знеціненні в громадській думці самого духу. Неінтелігентна людина вважає, що дух завжди цінують лише заради нього самого. Тим часом існує соціологічний закон, згідно з яким соціальна цінність духу залежить від соціальної значущості його творців і носіїв. Щоб дух як такий отримав в якості цінності загальне визнання, потрібен був не тільки його тривалий розвиток; вирішальне значення в цьому процесі завжди мало соціальне становище його творців. Аристократія духу лише повільно завойовувала свої позиції поруч із прошарком військової знаті, аристократією по крові. З історії ми знаємо кумедні приклади, коли цінність університетського викладача визначалася тим, скільки аристократичних юнаків сидить біля його ніг. З історії Греції ми знаємо, що образотворче мистецтво довгий час цінувалося менше тому, що спочатку художники походили із стану рабів. Навпаки, для суспільного розвитку духу було надзвичайно істотним, що абсолютним володарям князівств раптово знадобилися освічені посадові особи, в результаті чого знизилася цінність придворної

теології і низки інших наук і підвищилася значимість юридичної освіти. В даний час ми є свідками зворотного руху. Перевищення пропозиції над попитом знижує цінність інтелектуалів і самого духу. Та обставина, що в попередній період розвитку демократичного суспільства подібного перевищення пропозиції над попитом в цій області не відбувалося, пов'язане з тим, що ця стадія була демократією меншості. У культурний шар суспільства, поряд з аристократичними сім'ями, проникала шляхом відбору така кількість представників заможних верств, що майно і освіченість стали складати замкнуту єдність. Тим самим інтелігенція стала частиною «хорошого суспільства». Можна, правда, сказати, що у вісімнадцятому столітті вчені були переважно вихідцями з нижчих верств, але їх шлях був тернистим і покірність панівним верствам гарантувалася залежністю від них. Перехід в наші дні від буржуазної демократії забезпечених верств до масової демократії, в якій культура вже не належить тільки небагатьом, мав спочатку сприятливі наслідки. Занадто тісно пов'язана з «хорошим суспільством» інтелігенція сприймала освіту в сенсі станової конвенціональності і надавала їй, в значній мірі, становий і престижний характер. Звільнення інтелігенції від «хорошого суспільства» і перетворення її в перебуваючу, певним чином, між соціальними верствами, делеговану з усіх класів духовність призвело на перших порах до дивовижного розквіту вільного духовного життя. Освіченість в особі інтелігенції царської Росії, а також в більшій чи меншій мірі всієї Європи останніх років була загальнолюдським надбанням в кращому сенсі цього слова, в значній мірі незалежним від станових забобонів, які раніше завжди приєднувались до освіченості.

Негативну спрямованість цей все більш широкий відбір отримав тоді, коли разом зі зростанням пропозиції і самі прошарки, з яких проводився відбір, ставали все менш сприятливим ґрунтом для культурного творення.

Найменш придатними для духовного життя зовсім не обов'язково є найбідніші верстви, ними можуть бути і ті, становище яких в сучасному виробничому процесі є безнадійним; тому виникаючі в цих колах імпульси часто створюють типи, обмежені за своєю людською сутністю. Якщо в суспільстві, яке може надати соціальним верствам вельми різні життєвий рівень і дозвілля і відповідно забезпечити різне духовний і душевний розвиток, якщо в такому суспільстві доступ в сферу духовного лідерства буде відкритий для

все більшої кількості людей, то середня ментальність обійдених долею груп неминуче отримає репрезентативне значення. Якщо в аристократичному суспільстві з культурою меншості низький середній рівень освіти, властивий пригнобленим верствам, обмежувався їх життєвої сферою, то тепер укорінена обмеженість людей середнього культурного рівня отримує завдяки їх масовому піднесенню значимість і вагу в суспільстві і відразу стає зразком для всіх. Повільний приплив нижчих прошарків може бути асимільований вищими прошарками, як це сьогодні здебільшого ще відбувається в Англії. Але там, де приплив мас стає лавиноподібним, старі прошарки інтелігенції втрачають свою здатність асимілювання і витіснення.

У зв'язку з цим можна запитати, чому справжня масовізація культури не відбулася вже тоді, коли пролетаріат вперше виступив зі своїми домаганнями на освіту і став впливовим в демократичній культурі. Чому негативні симптоми занепаду культури стали очевидними лише тоді, коли демократизація культури вийшла за межі пролетаріату і поширилася на інші верстви? Для пояснення цього треба, перш за все, запитати, які, власне кажучи, соціальні верстви все більше захоплюють в наші дні політичне і культурне лідерство. Відповідь говорить: ті верстви, які зазвичай називають «новим середнім станом» на відміну від старого середнього стану. До нього відносяться дрібні службовці, нижчі чиновники, ремісники, дрібні комерсанти, дрібні селяни і збіднілі рантьє. Можна припустити, що сам по собі цей прошарок міг би не гірше будь-якого іншого висувати носіїв культури і що відбір еліти, яка охопила б і ці групи, мав би мати сприятливі наслідки. В принципі, можливо, і так. Однак більш глибокий аналіз виявляє причини того, чому саме залучення цих верств призводить до зміни якості культури. З часу Маркса, Макса Вебера і інших ми знаємо, що суспільні верстви дуже різняться в духовному відношенні і що основну структуру ментальності кожного прошарку можна, в значній мірі, вивести з його становища в суспільному виробничому процесі. При цьому вирішальною в сучасному суспільстві є зацікавленість групи в подальшому розвитку індустріалізації і раціональної технічної організації. Життя певних верств і груп пов'язана з ростом індустріалізації і великого підприємництва. Саме їхнє становище породжує симпатію до технічного прогресу і подальшого розвитку раціональних і духовних можливостей людей. Повністю зрозуміло, що пролетаріатові, існування

якого пов'язане з індустріалізацією, з технічними досягненнями великих підприємств і надорганізацією суспільства, властива підсвідома схильність розвивати суспільство і далі в цьому напрямку...

Зовсім іншу позицію займають по відношенню до зростаючої індустріалізації і раціоналізації індивідуально господарюючі дрібні соціальні групи, такі, як дрібні торговці або ремісники, які бачать в технічних винаходах і великих промислових підприємствах ворога. Для того щоб відчувати себе самостійними, їм треба було б розгромити великі концерни, фабрики, універсальні магазини. Якби це було в їхній владі, вони відразу зупинили б технічну раціоналізацію. Однак той, хто хоч в якійсь мірі здатний мислити соціологічно, знає, що процес раціоналізації в певній галузі людського життя не можна повернути назад без того, щоб це не призвело до подібного ж регресу всієї духовної і душевної конституції людини. Кожен, хто хоче повернення до докапіталістичної структури господарства і до докапіталістичної організації суспільства, повинен перетворити і всю основу освіти в таку, якою вона була для людини докапіталістичного суспільства. Отже, щоб врятуватися, він повинен штучно загальмувати весь процес розвитку суспільства, який під дією технічної раціоналізації все більше рухається в бік подальшої індустріалізації і надорганізації. Подібно до того як промисловий пролетаріат прагне за допомогою економічних засобів досягти соціального перетворення, так би мовити, загальної пролетаризації, новий середній стан намагається врятуватися, використовуючи всі політичні засоби, щоб повернути назад промисловий розвиток, загальмувати процес раціональної освіти і, спираючись на свої гуманістичні ідеали, повернути в зворотний бік становлення сучасного раціонального типу.

З попереднього викладу зрозуміло, що таке перетворення суспільства відповідно до того, як цього хоче та чи інша група або прошарок, саме по собі статися не може і відбувається лише за допомогою насильства. Якщо комусь потрібні тільки пролетаріат, промисловість, раціональність і просвітництво, то, зауважимо, людина і лад такого роду так само не можуть виникнути з представленого самому собі суспільного процесу, як і інший тип людини, тип людини докапіталістичного суспільства, не може безперешкодно виникнути на нинішньому щаблі розвитку суспільства і повинен бути цілеспрямовано виплеканий за допомогою насильства або, у всякому разі, за допомогою постійного соціального і духовного

впливу. Таким чином, і в цьому випадку неорганізоване зростання демократичного суспільства веде до диктатури. А тим самим в сфері культури виникає небезпека явищ, пов'язаних з надмірною інституціоналізацією.

ІХ

Демократичному і ліберальному устрою масового суспільства можна пред'явити низку звинувачень – і наша критика достатньо це показала. Однак необхідно визнати одну його перевагу – те, що при всій неправильності його розвитку воно залишає відкритою можливість для спонтанного утворення протилежних течій і корекцій. Велика перевага ліберальної структури – навіть на стадії масового суспільства – неймовірна гнучкість. Було б абсолютно неправильно розуміти нашу точку зору таким чином, ніби ми хочемо, як це в наш час властиво розповсюдженому снобізму, уявити масове суспільство як саме по собі гідне презирства. Ми твердо впевнені в тому, що сучасне суспільство так само зможе рано чи пізно створити свої суспільні форми для утворення культури, як це було в тій чи іншій мірі здійснено в різних суспільних структурах на попередніх стадіях суспільного розвитку. Основне зло сучасного суспільства полягає не в великій кількості людей, а в тому, що ліберальному строю до сих пір не вдалося створити необхідне органічне членування для великого суспільства. Сучасною психологією і соціологією встановлено, як ми вже згадували, що велика кількість людей, організована або розділена на групи, реагує в психічному відношенні зовсім по-іншому, ніж ті ж люди, коли вони виступають як неорганізована маса. Багаторазово згадувану нестійку поведінку слід пояснювати нерозчленованістю маси, а неправильний розвиток ліберального механізму відображає, мабуть, перехідний характер стадії, на якій передбачаючий вузькі рамки відбір і пов'язані з ним інститути виявляються під раптовим натиском мас.

Але навіть якщо розглядати згаданий неправильний розвиток ліберального механізму тільки як вираз перехідної ситуації, це аж ніяк не означає, що він не може привести до загибелі суспільства і культури. Однак тут слід з усією визначеністю підкреслити, що диктатура аж ніяк не є по відношенню до цих перегинів і цього негативного розвитку лібералізму полярною формою соціальної організації, тобто вона не служить протилежністю ліберально-демократичному ладу, а тому сама по собі і не може бути засобом, здатним виправити все те, що там було зіпсовано. Сама диктатура

виростає передовсім з негативно діючих сил масової демократії і виявляється не чим іншим, як насильницькою спробою розвивати випадкову стадію ліберального суспільства з усіма його недоліками в односторонніх інтересах певної групи, а потім зміцнити його.

Х

Ми не можемо тут у всіх деталях характеризувати весь механізм суспільства, керованого диктатурою, в його впливі на культуру. Для цього слід було б розглядати окремі впливи диктатури на культуру принаймні так само детально, як ми розглядали це на прикладі вільного суспільства. Ми відмовляємося від такого аналізу, з одного боку, тому, що вплив диктатури, якщо можна так сказати, очевидний, з іншого – тому, що ми до цих пір не маємо у своєму розпорядженні достатньої кількості детально вивчених прикладів плідного планування в культурній сфері. Однак всі спостереження в цьому напрямку повинні бути засновані на декількох зовсім простих фактах.

Перш за все: диктатура не є просто плануванням. Можливо, що для певної міри планування – саме цю міру необхідно з усією ясністю визначити в подальшому дослідженні і на практиці, – необхідні диктаторські повноваження. Але спробу вилікувати суспільство, яке знаходиться в кризі, лише встановленням в ньому диктатури можна уподібнити поведінку лікаря, який вважає, що він врятує дитину, заборонивши їй плакати. Ми лише на одному прикладі покажемо, що диктатура ще не є планування. Правильне планування культури, яке організувало б все в тому сенсі, як це розуміє тоталітарна держава, мало б надати місце і критиці. У ньому необхідно було б створити центр, де може бути зібраний і продемонстрований матеріал плідної самокритики, а саме досвід тих, хто зайнятий плануванням. Довільна критика, безвідповідальні, публічні тиради можуть розкладати людей, але повне знищення критики несе в собі тільки зло. Навіть найбільш переконаний представник лібералізму змушений визнати деструктивний вплив критики, позбавленої почуття відповідальності, нападкам якої при здійсненні певних завдань піддаються дії зайнятих в їх виконанні груп; причому відбувається така критика лише з однією метою – служити власним інтересам без відчуття будь-якої обов'язку запропонувати заходи щодо поліпшення становища. Тут перед нами знову повернений в негативність лібералізм, який на стадії панування мас дозволяє безперешкодно використовувати на шкоду собі закладені в ньому

свободи і допускає, щоб його противники зловживали створеним ним самим соціальним механізмом. [...]

Питання до тексту

1. В чому полягає взаємозв'язок культури і суспільства?

2. Назвіть і поясніть три умовиводи, які впливають з двох важливих протиборчих принципів – ліберального принципу *laissez-faire* і принципу регулювання.

3. Які, на думку автора, існують два види вторгнення соціального фактора в сферу культури?

4. Назвіть основні типи еліти за К.Мангеймом. Чим вони відрізняються?

5. Прокоментуйте чотири процеси, пов'язані з проблемою формування еліти в ліберальному суспільстві.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Судаков В.І. Ціннісна детермінація формування та розвитку новітніх субкультур

В межах даної доповіді ми вважаємо доцільним зробити акцент на концептуальній гіпотезі, зміст якої відображує наступне визначення субкультури як категорії соціологічної теорії: субкультура – це специфічний поліфункціональний феномен суспільного життя, який стабільно відтворюється у суспільстві як наслідок процесу диференціації культурних практик індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя.

Таке концептуальне розуміння в пізнавальному та евристичному аспектах, на наш погляд, дозволяє зосередити дослідницьку увагу на ідентифікації та характеристиці трьох специфічних культурних феноменів, які безпосередньо відображають процеси ціннісної детермінації культурних практик і пояснюють причини стабільного відтворюється у будь-якому суспільстві різноманітних субкультур.

1. Конфлікт культурних ідеалів – феномен, який відображує суперечності у практиках діяльності соціальних суб'єктів, котрі намагаються орієнтувати свою діяльність на різні культурні ідеали. Зазначимо що конструктивна спроба дослідження конфлікту культурних ідеалів була здійснена Г. Зімелем у праці «Конфлікт сучасної культури». Нагадаємо, що згідно позиції Зімеля, *культурний ідеал* – це певна редукована максима культурного багатоманіття,

яка може бути презентована у різноманітних формах – у формі ідеалу справедливості, демократичного ідеалу, національної ідеї тощо. Вочевидь, що далеко не завжди формулювання культурного ідеалу може бути здійснено на основі соціального консенсусу. Тому, наприклад, численні спроби українських політиків та науковців сформулювати та виразити у формі культурного ідеалу зміст української національної ідеї досі не увінчались успіхом. Проте, приймаючи до уваги сам зміст даних спроб, доцільно зробити висновок, що ці спроби є специфічним відображенням реального існування в українському соціумі певних конфліктуючих та конкуруючих субкультур.

2. Культурна криза – феномен, який являє собою ситуацію обмеження для соціальних суб'єктів бути активними агентами культурних інновацій. Зазначимо, що феномен культурної кризи досліджувався у працях багатьох соціологів ХХ століття. Незважаючи на наявність різних теоретичних підходів щодо розуміння специфіка даного феномену, ми вважаємо доцільним зауважити, що переважна більшість дослідників сходяться на думці, що наукове дослідження культурної кризи повинно здійснюватись в контексті проблеми відтворення культури. Зазначимо, що такі відомі дослідники феномену культурної кризи, як П. Сорокін, К. Мангейм та Й. Гейзінга загалом схилялись до думки, що культурні кризи у будьякому суспільстві виникають як наслідок невиправданого посилення утилітарних та прагматичних рис культури, які витісняють на периферію емоційного та інтелектуального життя людей її духовну сутність. Тому культурні практики певних соціальних суб'єктів, які відображують їх намагання та спроби подолати культурну кризу, можна вважати важливою онтологічною підставою виникнення та утвердження різних субкультур.

3. Культурна дифузія – явище, яке відображує поширення та утвердження у певній культурі цінностей та культурних зразків (патернів) інших культур. Важливо зазначити, що більшість сучасних соціологів (З. Бауман, У. Бек, Е. Гіденс, Дж. Рітцер, Р. Робертсон, А. Ручка, П. Штомпка та ін.) доводять важливість розуміння специфіки культурної дифузії в контексті дослідження проблеми культурної глобалізації. На наш погляд, саме в концептуальних межах цієї стратегії власне і актуалізується важливе для соціологів питання щодо визначення онтологічних підстав процесу формування та утвердження нової глобальної культури, а також і цілої

низки проблем, пов'язаних зі з'ясуванням ідентичності різних типів субкультур. Водночас варто зауважити, що зростаючий вплив нової глобальної культури, ще не означає того, саме дана культура є домінуючою в конкретному соціумі. Тому, як ми вважаємо, при дослідженні процесу культурної дифузії є важливим врахування вже набутого історичного досвіду, який засвідчує про можливість, принаймні, трьох різних типологічних ситуацій міжкультурного взаємовпливу та міжкультурних взаємодій.

А) Ситуація підкорення слабого суспільства більш сильним, культура сильного суспільства постає як домінуюча, тому її утвердження приводить, а може призвести до знищення культури слабого суспільства (колонізація Росією території багатьох північних народів Сибіру, що призвело до їх культурного занепаду та втрати власної культурної ідентичності).

Б) Ситуація змішування культур, на базі консенсусного сприйняття певних загальнолюдських цінностей (феномен американського «плавильного тиглю» як певного культурного сплаву, який формувався на основі масового сприйняття цінностей лібералізму та демократії).

В) Ситуація міжкультурних взаємодій, яка загалом не супроводжується завоюваннями або фізичними контактами представників різних культур. Така ситуація спричинюється, як вважає Дж. Рітцер технологічним впливом процесу глобалізації як «макдональдизації». Даний процес породжує протилежні культурні наслідки: а) відбувається *уніфікація культурного життя* через поширення стандартизованих технологій і відповідних до них стилів життя (стимул утвердження нової глобальної культури); б) *підрив престижу і витіснення на периферію локальних культур* (стимул формування та утвердження різних субкультур та контркультур).

Приймаючи до уваги зазначене, важливо також враховувати ту важливу обставину, що сучасні вчені намагаються розвинути нові теоретичні підходи, які б давали можливість уникати прямого протиставлення культури її субкультурним варіаціям. Так Дж. Александер, розвиваючи функціоналістську стратегію аналізу культури Т. Парсонса, підкреслює, що відтворення культури як певного смислового порядку здійснюється акторами шляхом інтерналізації різноманітних норм культурної системи. Сам процес такої інтерналізації по суті є основним джерелом реальної та можливої субкультурної варіативності, оскільки він є процесом «більш загальним,

ніж набір соціальних інтеракцій (соціальна система), які є важливою складовою даного процесу».

Відома британська дослідниця С.Торнтон також підкреслює важливість вивчення процесу інтерналізації культурних норм, яким, на її думку, визначається креативний потенціал різних субкультур. Вона пропонує ввести у науковий обіг поняття «субкультурний капітал» та аргументує перспективну наукову значущість дослідження його «соціологіки».

Розвиваючи дану позицію, інший британський соціолог Д.Хебдідж у монографії «Субкультура: розуміння стилю (нові акценти)» вказує, що у будь-якій культурі класового суспільства певним чином втілюється ідеал «естетичної досконалості». Різноманітні практичні способи онтологізації даного ідеалу породжують різні субкультурні життєві стилі, які можуть мати виразні як функціональні, так і дисфункціональні прояви. Примітно, що функціональність субкультурних стилів вчений визнає як важливу атрибутивну рису суспільного життя. Тому, на його думку, різноманітні контркультури (counter cultures) зараз взагалі недоцільно розглядати як субкультури в силу соціальної локальності самих контркультур (як ціннісного виклику невеликої частини молоді середнього класу).

Вочевидь, що наукова аргументація та визнання функціональної значущості субкультурних стилів життя індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів слугує важливою концептуальною підставою для наукової розробки каузальноемпіричної типології ціннісних детермінант формування та розвитку новітніх субкультур, зміст якої в узагальненому вигляді доцільно представити наступним чином:

Каузально-емпірична типологія ціннісних детермінант формування та розвитку новітніх субкультур.

1. Деконструкція цінності праці.

- Субкультура неповної зайнятості.
- Субкультура випадкової зайнятості (free lance).

2. Трансформація цінності дозвілля в Інтернет-комунікаціях.

- Субкультура самопрезентації (блогосфера).
- Субкультура індивідуальної та соціальної атракції в соціальних Інтернет-мережах.

3. Актуалізація цінностей нових мобільностей.

- Субкультура дауншіфтингу .
- Субкультура сервісної мобільності (інтелектуальне та тру-

дове заробітчанство). Каузальну основу запропонованої типології, на наш погляд, доволі виразно формують три групи цінностей, які відображають: 1) деконструкцію цінності праці; 2) трансформацію цінності дозвілля в Інтернет-комунікаціях; 3) актуалізацію цінностей нових мобільностей. Дослідницька увага до спеціалізованого вивчення означених цінностей, як ми вважаємо, сприяє ідентифікації певних типів новітніх субкультур та подальшому їх емпіричному аналізу.

Висновки.

1. Подальша розробка системи наукових уявлень стосовно розуміння специфіки соціокультурної детермінації сучасного соціологічного пізнання передбачає з'ясування гносеологічних особливостей категорій «культура»и та «субкультура» як пізнавальних засобів забезпечення технологічної орієнтації дослідницьких практик в соціології.

2. Традиційні тлумачення категорії «субкультура» як «підкультури» відносно домінуючої (панівної) культури, або як «культури меншості» є застарілими, оскільки вони не сприяють конкретизації наукових уявлень стосовно стимулів сучасної культурної диференціації та культурної глобалізації.

3. Категорія «субкультура» є важливим пізнавальним засобом теоретичного відображення онтологічних властивостей специфічного поліфункціонального соціального явища, яке стабільно відтворюється у будь-якому суспільстві як наслідок процесу диференціації культурних практик та життєвих стилів індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя.

4. Визнання функціональної значущості субкультурних стилів життя актуалізує питання наукової розробки каузально-емпіричної типології ціннісних детермінант формування та розвитку новітніх субкультур. Каузальну основу такої типології можливо представити трьома групами цінностей, які відображають: 1) деконструкцію цінності праці; 2) трансформацію цінності дозвілля в Інтернет-комунікаціях; 3) актуалізацію цінностей нових мобільностей.

Питання до тексту

1. Дайте визначення поняття «субкультура».
2. Охарактеризуйте специфічні культурні феномени, які безпосередньо відображають процеси ціннісної детермінації культурних

практик і пояснюють причини стабільного відтворення різноманітних субкультур у будь-якому суспільстві.

3. Опишіть типологічні ситуації міжкультурного взаємовпливу та міжкультурних взаємодій.

4. Охарактеризуйте каузально-емпіричну типологію ціннісних детермінант формування та розвитку новітніх субкультур.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Література

Основна:

1. Болотова В. О. Соціологія культури : конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Харків : НТУ «ХПІ», 2017. 104 с. URL : <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/6997b404-79bb-4153-8a27-cbc8ff140ca4/content>

2. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с.

3. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія культури» для студентів за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія» / укладачі: К. Ю. Богомаз, О. М. Шеломовська. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2015. 121 с. URL : <https://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/7-15-kl67.pdf>

4. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2017. 544 с.

5. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. 2-е вид. Київ : Каравела, 2004. 350 с. URL : https://i-soc.com.ua/assets/files/library/pylypenko_vyshnyak_tancher_specialni_ta_haluzevi_sociolohii_k_2004.pdf

6. Покулита І. К. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія» : навч. посіб. Київ : Арістей, 2011. 136 с.

7. Сорока Ю. Г. Соціологія культури : навч.-метод. посіб. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 135 с.

8. Сорока Ю. Соціологія культури: навчально-методичний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 136 с.

9. Соціологія: терміни, поняття. Персоналії. Навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. Київ, 2002. С. 184-188.

10. Черниш Н. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с

Юрій М. Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. 302 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-180.html>

Додаткова:

1. Волкова Г. В. Феноменологічність ритуалу у вибудові культурних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. Київ : ІДЕЯ-ПРИНТ, 2019. № 3. С. 144-150.

2. Головей В. Міф та міфологічні нарації в сучасній медіакulturі: семіотичний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного ун-ту імені Лесі Українки*. Філософські науки. 2018. № 10 (383). С. 23-28.

3. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Київ : Знання України, 2013. 580 с.

4. Зернецька О. В. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації. *Політика і час*. 2003. № 11. С. 83-88.

5. Мінливості культури : соціологічні проєкції [наук. моногр.] / за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 440 с.

6. Петрова І. В. Особливості функціонування сфери дозвілля як соціально-культурного явища у другій половині ХХ ст. *Культура і сучасність*. 2011. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2011_2/12.pdf

7. Ручка А. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності. *Смислова морфологія соціуму*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С.91-123.

8. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць*. Вип.45. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. С. 206-214.

9. Танчер В. Колізія культурних ідентичностей у полікультурному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 106-117.

10. Черниш Н., Ровенчак О. Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках: обмін смислами. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 92-103.

Семінарське заняття № 12:

Соціологія політики як галузь соціологічного знання (2 год)

Мета: розкрити специфіку соціології політики. Висвітлити основні напрями наукових досліджень соціології політики, її понятійний апарат. Проаналізувати найбільш актуальні проблеми політичної діяльності і політичних відносин, які вивчає соціологія політики.

ПЛАН

1. Специфіка соціології політики як галузі соціологічного знання, її структура та дослідницькі завдання.
2. Політика як царина відносин між соціальними суб'єктами відносно здійснення політичної влади.
3. Основні напрями наукових досліджень соціології політики, її понятійний апарат.
4. Найбільш актуальні проблеми політичної діяльності і політичних відносин, які вивчає соціологія політики.

Ключові поняття: політика, влада, легітимність, легальність, політична система, громадянське суспільство, держава, вибори, виборча система, виборче право, референдум, плебісцит, маніпуляція, пропаганда, агітація, інформаційний тероризм, популізм.

Питання для самостійного вивчення:

1. Статус соціології політики в системі соціологічних наук.
2. Вплив соціальних дій на характер політичних реалій.
3. Характер суспільства та зміст політичного життя як похідні від особливостей соціальних дій індивідів.

Теми рефератів:

1. Співвідношення соціології політики з іншими політичними науками.
2. Соціально-філософські та соціокультурні витоки, етапи становлення і розвитку політичної соціології.
3. Внесок М. Вебера у розвиток соціології політики.

1. Соціологія політики – одна з важливих галузей (функціональна підсистема) соціології, яка пояснює такі явища, як боротьба за владу і здійснення влади, оскільки саме ці явища є сутністю політики. Але водночас соціологія політики – галузь політології, тому що головну увагу вона приділяє взаємозв'язку проблем політичної влади зі структурою і розвитком суспільства як єдиного цілого. Студентам, при відповіді на питання, необхідно розкрити специфіку соціології політики, її структуру та завдання.

2. Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і що характеризується, насамперед механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання. Існування в сучасному суспільстві суперечливих соціальних, економічних, політичних інтересів потребує як їх узгодження, так і загалом створення атмосфери довіри між їх виразниками. Важлива роль у цьому процесі належить діалогу між владою та громадянами, їх об'єднаннями, забезпечення комунікативного зв'язку між учасниками політичних відносин. Налагодження партнерських відносин між суб'єктами політичного життя актуалізує дослідження проблеми політичної комунікації. У даному питанні необхідно проаналізувати роль соціальних суб'єктів відносно здійснення політичної влади.

3. Соціологи розглядають політику через призму аналізу соціальної структури і неформальних соціальних інститутів, громадської думки і поведінки, через дослідження особистості й малих груп. Вони звертають увагу на необхідність вивчення конфліктів і змін, а не тільки миру і стабільності; бюрократизму і процедури прийняття рішень, а не тільки органів управління та їх апарату; усіх громадських організацій і рухів, неформальних об'єднань, а не тільки політичних партій і профспілок; різноманітних засобів залучення мас до політики, а не тільки їх участь у виборах; політичних лідерів різних рівнів, а не тільки керівників держав; політичної культури і традицій, а не тільки політичної ідеології; політичних систем і політичних режимів, а не тільки держав та їх форм. Соціологи внесли в дослідження політики такі поняття, як роль, статус, позиція, цінність, очікування, орієнтація, інституціоналізація, соціалізація і т.ін. В процесі відповіді студенти мають визначити основні напрями наукових досліджень соціології політики, розкрити основні категорії курсу.

4. Вивченням проблем політики займається низка наукових дисциплін, зокрема: політологія, політична філософія, політична історія, політична географія тощо. Серед них важливе місце займає соціологія політики, основним предметом вивчення якої виступають політична свідомість та політична поведінка людей, від яких головним чином залежать специфіка політичної системи суспільства, політичні процеси, що в ньому відбуваються.

При відповіді потрібно розкрити дану проблематику соціології політики.

Тестові завдання:

1. Соціологія політики – це:

а) галузь соціологічного знання, що вивчає генезис, сутність функції, спільні закономірності розвитку етносів, міжетнічні відносини й виробляє основні принципи їх дослідження;

б) галузь соціологічного знання, що вивчає політику як комплекс політичних інститутів і процесів у їх соціальному контексті;

в) це система ідей, поглядів, уявлень, що містить у собі теоретичне осмислення політичного буття з погляду інтересів, потреб, цілей, ідеалів соціальних груп та верств, національних утворень.

2. Соціологія політики вивчає:

а) шляхи і методи досягнення політичними партіями влади та завоювання домінуючого становища в суспільстві;

б) яким чином політичні феномени впливають на інші аспекти суспільства і якому впливу з їх боку піддаються самі;

в) відповідність політичної діяльності принципам і нормам права та моралі.

3. Політика – це:

а) система ідей, поглядів, уявлень що містить у собі теоретичне осмислення політичного буття з погляду інтересів, потреб, цілей, ідеалів соціальних груп і верств, національних утворень;

б) цілісна підсистема суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей;

в) галузь цілеспрямованих відносин між соціальними групами з приводу використання влади та її розподілу для реалізації своїх докорінних інтересів.

4. Що не відноситься до структурних елементів політики?

а) політична свідомість;

б) політичні відносини;

в) політична організація;

д) політична етика.

5. Політична свідомість – це:

а) погляди, потреби, інтереси, переконання щодо суспільних процесів і явищ, власного соціально-економічного становища, про види занять, трудової діяльності, її винагороду, ставлення до професії, про можливість соціального переміщення тощо;

б) сукупність знань, оцінок соціального суб'єкта щодо політичного середовища, політики, політичної влади;

в) цілісна підсистема суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

6. Політичні відносини – це:

а) внутрішньонаціональні взаємодії соціальних сил, які зачіпають сферу національних інтересів і національної політики;

б) система складних механізмів, яка виражає і забезпечує соціальну взаємодію, в тому числі панівне становище одних соціальних груп, форми опору інших;

в) взаємодія суб'єктів політики та влади, при якому відбувається їх об'єднання та розділення, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами, передача вольових пробуджень від активного суб'єкта до пасивного.

7. Політичні рухи – це:

а) нові суспільні рухи, які протиставляють підходам традиційних організацій (державі, політичним партіям, профспілкам) свої рішення глобальних і місцевих проблем;

б) динамічні співтовариства великих груп людей, які усвідомили єдність своїх соціальних, економічних і духовних інтересів, відмінність від інтересів інших класових верств і груп населення і відстоюють їх перед державою;

в) взаємодія суб'єктів політики та влади, при якому відбувається їх об'єднання та розділення, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами, передача вольових пробуджень від активного суб'єкта до пасивного.

8. Політична діяльність – це:

а) форма суспільного життя, яка являє собою сукупність духовного та практично-предметних проявів політичного буття людини і суспільства, спрямована на вироблення політичних зв'язків і відносин між людьми та організаціями;

б) політичний феномен, що являє собою сукупність ролей і статусів, спрямованих на задоволення певних соціальних потреб;

в) одна з форм соціальної активності, індивідуальна чи колективна, участь у політичному житті, яка прямо чи опосередковано переслідує політичні інтереси великих суспільних груп.

9. Політичне життя – це:

а) форма суспільного життя, яка являє собою сукупність духовного та практично-предметних проявів політичного буття людини і суспільства, спрямована на вироблення політичних зв'язків і відносин між людьми та організаціями;

б) політичний феномен, що являє собою сукупність ролей і статусів, спрямованих на задоволення певних соціальних потреб;

в) одна з форм соціальної активності, індивідуальна чи колективна, участь у політичному житті, яка прямо чи опосередковано переслідує політичні інтереси великих суспільних груп.

10. Політичний інститут – це:

а) форма суспільного життя, яка являє собою сукупність духовного та практично-предметних проявів політичного буття людини та суспільства, спрямована на вироблення політичних зв'язків і відносин між людьми й організаціями;

б) політичний феномен, що являє собою сукупність ролей і статусів, спрямованих на задоволення певних соціальних потреб;

в) одна з форм соціальної активності, індивідуальна чи колективна, участь у політичному житті, яка прямо чи опосередковано переслідує політичні інтереси великих суспільних груп.

11. Політичні інтереси – це:

а) усвідомлення соціальними суб'єктами (особами, групами, класами) об'єктивної можливості та потреби участі у здійсненні політичної влади за допомогою держави, політичних партій, суспільних організацій;

б) політичний феномен, що являє собою сукупність ролей і статусів, спрямованих на задоволення певних соціальних потреб;

в) одна з форм соціальної активності, індивідуальна чи колективна, участь у політичному житті, яка прямо чи опосередковано переслідує політичні інтереси великих суспільних груп.

12. Політична культура – це:

а) усвідомлення соціальними суб'єктами (особами, групами, класами) об'єктивної можливості та потреби участі в здійсненні політичної влади за допомогою держави, політичних партій, суспільних організацій;

б) система відносно стійких політичних знань, оцінок, моделей поведінки, цінностей, традицій норм, що склались історично та регулюють політичні відносини у суспільстві;

в) одна з форм соціальної активності, індивідуальна чи колективна, участь у політичному житті, яка прямо чи опосередковано переслідує політичні інтереси великих суспільних груп.

13. Політична соціалізація – це:

а) процес розвитку, протягом якого діти та підлітки сприймають ідеї, політичні позиції та поведінку, характерні для даної спільноти;

б) посилення впливу політики на сфери суспільного життя, пов'язане з цим підвищення ролі держави в суспільстві та включення рядових громадян у політичний процес;

в) спосіб дії у сфері політики, вид участі (неучасті) в політичному житті суспільства, конкретна повсякденна діяльність індивіда, соціальної групи, що виражається в оцінках, позиціях, певних діях.

14. Соціальна політика – це:

а) цілеспрямована діяльність держави та інших політичних інститутів з метою створення сприятливих умов життя людей і реалізації їх міжособистісних відносин;

б) діяльність держави та інших політичних інститутів, спрямована на врегулювання етнічних відносин і створення умов для розвитку етносів шляхом виявлення, узгодження та задоволення їх інтересів;

в) діяльність держави й інших політичних інститутів, спрямована на регулювання якості та динаміки народонаселення країни.

15. Чим виступає політика з соціологічного погляду?

а) соціальною спільнотою;

б) соціальним законом;

в) соціальним інститутом.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Арістотель. Про сутність держави

Держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання. Перший, хто встановив такий порядок, учинив найбільше благо.

Людина, котра досягла свого вивершення, – найдосконаліша з-поміж живих істот, і навпаки, людина, що живе поза законом і правом, – найгірша за всіх, бо несправедливість, що володіє зброєю, – найбільший тягар. Від природи людині дано в руки зброю – розсудливість і чеснотливість, але ними можна користуватися і протиним чином. Тому нерозсудлива і нечеснотлива людина стає найнечестивішою і дикою істотою, маючи найнищі бажання в їжі і статевих зносинах. Поняття ж справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо вона впорядковує засади політичного об'єднання. А правосуддя є мірилом справедливості.

Про види олігархії

Перший вид – коли нерухома власність, не надто велика, зосереджена в руках більшості (громадян); власники такої нерухомоті завдяки цьому мають можливість брати участь у державному управлінні; оскільки число таких осіб значне, то влада неминуче підлягає законові, а не людям... Другий вид олігархії: осіб, що мають власність, менше порівняно з першим видом, але розміри їхньої власності значніші. Маючи більше засобів, ці власники висувають і більше претензій (на владу). Тому вони з числа решти громадян вибирають правителів держави; через те що цей клас не настільки міцний, аби керувати, обходячи закон, вони видають закони, які влаштовують їх.

Коли така влада посилюється настільки, що число правителів зменшується, а сама власність збільшується в розмірах, утворюється третій вид олігархії, щаблем вище: всі державні посади зосереджуються в руках власників, причому закон велить, аби після їхньої смерті їх заступали сини. Коли ж їхня власність ще збільшиться, і то неабияк, і вони матимуть численних друзів, виникне щось на кшталт династичної монархії, і тоді в державі правитимуть не закони, а люди.

Про зовнішні блага

Спираючись на логічні міркування, можна дійти такого висновку. Зовнішні блага – немовби знаряддя, а всяке знаряддя, придатне для якоїсь певної мети, обмежене у своїх діях: повнота зовнішніх благ неминуче або йде на шкоду власникам (знарядь), або напевне не дає ніякої користі. Будь-яке з духовних благ дає тим більшу користь, що більше воно виявляється, коли взагалі можна припустити, що духовні блага являють собою не тільки прекрасне, але й корисне, взагалі-то, очевидно, вища досконалість об'єктів, які порівнюються між собою з метою пізнання переваги одного з них над іншим, перебуває у прямому відношенні до тієї відмінності між цими об'єктами, яку ми бачимо, досліджуючи кожен з них, взятий окремо.

Таким чином, якщо душа і абсолютно, і відносно для нас, людей, є ціннішим об'єктом, ніж майнова власність і тіло, то, звичайно, і вища досконалість кожного з цих об'єктів перебуває в однаковому співвідношенні (до такої ж досконалості душі). Далі: всі зовнішні блага, природно, бажані для душі, і всі люди із здоровим глуздом повинні їх бажати саме заради душі, а не навпаки, коли душа бажана задля зовнішніх благ.

Про ефективного законодавця

Держава без будь-чєї допомоги, сама по собі, могла б досягти найвищого рвня добробуту в тому випадку, а коли б її система правління була вдлагоджена правильно, – якщо тльки взагалі можна припустити існування десь такої держави, яка, маючи чудові закони, не прагнутиме воєн, не домагатиметься панування над ворогами. Таким чином, звідси впливає, що треба старанно піклуватися про оборону держави, але не слід вважати це найвищою метою, а тльки засобом, завдяки якому підтримується готовність до війни. Заповзятий законодавець повинен ставити перед собою завдання сприяти процвітання держави й поліпшенню рвня життя громадян. Звичайно, ті чи ті із законів, що встановлюються з цією метою, будуть вдмінні за змістом (мж собою); тому від уміння законодавця залежить, яких належних заходів повинна вживати держава щодо сусідніх держав – вдповідно до особливостей кожної з них, і яким чином слід налагоджувати свої стосунки з кожним із сусідів.

Про війну і мир

Все людське життя розпадається на заняття й дозвілля, на війну і мир, а вся діяльність людини спрямована почасти на необхідне й корисне, почасти – на прекрасне заняття. Перевага тут повинна вдаватися так само, як і при вказаних частинах душі та обумовленій ними діяльності: можна вддати перевагу війні заради миру, заняттям – заради дозвілля, необхідному й корисному – заради прекрасного. Усе це повинен брати до уваги політичний діяч, його законодавча робота мусить узгоджуватися і з частинами душі, і з обумовленою ними діяльністю, навіть більше: вона повинна мати на увазі здійснення вищї мети. Достеменно таким чином законодавець мусить діяти і при встановленні вдповідного способу в життя й розпорядку вдповідних занять. Треба, щоб громадяни мали можливість займатися своїми справами і (у випадку необхідності) вести війну, але, що бажаніше, насолоджуватися миром і (правильно) користуватися дозвіллям, чинити все необхідне й корисне, а ще більше – все прекрасне.

Питання до тексту

1. В чому сутність держави за Арістотелем?
2. Які види олігархії виокремлює автор?
3. Яким має бути ефективний законодавець?
4. Зовнішні блага і душа за Арістотелем

5. Що говорить Арістотель про війну і мир?

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2.* Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Арон Р. [Про тоталітаризм]

[...] Що являє собою феномен тоталітаризму? Як і всі соціальні явища, він, в залежності від точки зору спостерігача, може мати багато різних визначень.

Ось якими я бачу п'ять його основних ознак:

1. Тоталітаризм виникає при режимі, який надає якійсь одній партії *монопольне право на політичну діяльність*.

2. Ця партія має на озброєнні (або в якості знамена) *ідеологію, якій вона надає статус єдиного авторитету, а в подальшому – і офіційної державної істини*. Для поширення офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава та її представники керують усіма засобами масової інформації – радіо, телебаченням, засобами масової інформації

3. Більшість видів економічної та професійної діяльності знаходяться в *підпорядкуванні держави і стають його частиною*. Оскільки держава невіддільна від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина.

4. У зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною і підпорядкованою ідеології, будь-який проступок у господарській або професійній сфері відразу ж *перетворюється в проступок ідеологічний*.

5. Результат – політизація, ідеологізація всіх можливих проступків окремої людини і, як заключний акорд, терор, *одночасно поліцейський і ідеологічний*.

Визначаючи тоталітаризм, можна, зрозуміло, вважати головним виключне становище партії, або одержавлення господарської діяльності, або ідеологічний терор. Але саме явище отримує закінчений вигляд тільки тоді, коли всі ці риси об'єднані і повністю виражені.

Всі п'ять перерахованих ознак були взаємопов'язані в 1934-1938 рр.; те саме відбувалось і в 1949-1952 рр. Зрозуміло, яким чином здійснювався взаємозв'язок. У радянському режимі виключне становище партії та ідеології пов'язане з самою суттю більшовизму, його революційною спрямованістю. Централізація коштів силового впливу та засобів переконання пов'язана з ідеєю виключного

становища партії в державі. Одержавлення господарської діяльності є прямим вираженням комуністичного вчення. Зв'язки між перерахованими ознаками легко побачити. Що стосується завершення ідеологічного терору, – він стає логічним якраз завдяки виключному становищу партії, ідеології, засобів переконання і одержавлення видів індивідуальної діяльності.

Було б неправомірним ототожнювати зрозумілість і необхідність такого поєднання. Ці ознаки об'єднані, однак їх зв'язок ще не обов'язково постійний, а режим з партією, яка монополізувала владу, не завжди призводить до крайнього різновиду терору. Слід поставити три основних питання:

1. Наскільки тоталітаризм як історичне явище неповторний?

2. Наскільки радянський тоталітаризм можна порівняти з аналогічними явищами в інших режимах, наприклад в націонал-соціалізмі?

3. Чи приречений однопартійний режим або режим тотального планування на тоталітаризацію? [...].

Однопартійний режим у фашистській Італії ніколи не відрізнявся надмірною ідеологією і тоталітарністю, котрі могли б зрівнятися з великими чистками в СРСР і крайнощами гітлеризму останніх років. Коли стосовно обох випадків говорять про тоталітаризм, то головним явищем, першопричиною виявляється, на мій погляд, сама революційна партія. Режими стали тоталітарними не в силу якогось поступового розвитку, а на основі початкового прагнення *докорінно перетворити існуючий порядок у відповідності зі своєю ідеологією*. У революційних партій є спільні риси, які призводять до тоталітаризму, – масштабність цілей, радикальність позиції і вибір крайніх засобів. [...] З історичної точки зору народження гітлерівського режиму визначилося волею, відмінною від комуністичної. Режим виник з прагнення відродити моральну єдність Німеччини і, в більш широкому плані, прагнення розширити територію, відкрити для німецького народу, а значить, – вести війну і завоювання. Тут немає нічого оригінального: в ХХ столітті відбувається повернення до планів і ілюзій цезарів.

Після захоплення влади німецьке життя поступово «гітлеризується», а основна хвиля терору припадає тільки на останні роки війни. Може виникнути спокуса сказати, що терор пояснюється самою війною, але навряд чи історія відповідає такому поясненню. Символом гітлерівського терору можна вважати винищення шести міль-

йонів євреїв в розпал війни, між 1941 і 1944 роками. Рішення про це було прийнято через одного чоловіка, за порадою ще одного-двох. Це винищення в порівнянні з цілями війни так само ірраціональне, як велика чистка – в порівнянні з цілями радянського режиму. У той час як Німеччина вела війну на два фронти, лідери держави вирішили кинути значні матеріальні ресурси і транспортні засоби на систематичне умиртвіння мільйонів.

Цей акт терору не має рівних в сучасній історії і практично неможливо порівняти ні з чим в історії взагалі. Не можна сказати, що в минулому не було масових вбивств. Але ніколи в ході сучасної історії один державний діяч не приймав холоднокрівно рішення про конвеєрне винищення шести мільйонів чоловік. Гітлер витратив ресурси, необхідні для ведення війни, на задоволення власної ненависті, щоб ті, кого він ненавидів, не могли вціліти, як би не скінчилася війна.

Мета націонал-соціалістичної партії полягала в тому, щоб *перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи, названі нижчими*, і забезпечити перемогу народу, який вважав себе вищим. То був час терору, і передбачити його було ще важче, ніж терор, що обрушився на радянських громадян, цілі якого – і це особливо важливо – зовсім інші. **Мета терору в СРСР – створення суспільства, що повністю відповідає певному ідеалу, тоді як для Гітлера винищення було важливо саме по собі.**

Ось чому, переходячи від історії до ідеології, я як і раніше буду наполягати на тому, що ця різниця двох видів терору вирішальна, якими б не були риси подібності. Різниця ця – вирішальна через ідею, яка надихає кожну з систем; в одному випадку завершальним етапом виявляється трудовий табір, в іншому – газова камера. В одному випадку діє воля до побудови нового режиму, а може бути, і створення нової людини, і для досягнення цієї мети годяться будь-які засоби; в іншому – проявляється прямо-таки диявольська воля до знищення якоїсь псевдораси.

Якщо коротко викласти зміст цілей, які ставлять перед собою обидві системи, я міг би запропонувати два формулювання. Говорячи про мету радянської системи, я нагадав би відому думку: «хто хоче уподібнитися ангелові, уподібнюється звіру». З приводу ж гітлерівської системи, сказав би: людині нічого хотіти бути схожим на хижого звіра, аж надто легко у неї це виходить.

Питання до тексту

1. Назвіть ознаки тоталітаризму за Р. Ароном
2. Тоталітаризм яких країн описує автор?
3. Порівняйте тоталітаризм у Німеччині за часів Гітлера і тоталітаризм СРСР в період сталінізму

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності)*. У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Мак'явеллі Н. Державець

Про жорстокість і милосердя, або Що краще – користуватися любов'ю чи викликати страх [...].

Отже, державці, коли справа йде про вірність і єдність їх підданих, не повинні боятися уславитися жорстокими. Вдаючись в окремих випадках до жорстокості, правителі поступають милосердніше, ніж тоді, коли від надлишку поблажливості допускають виникнення заворушень, що ведуть до грабежу і насильства, тому що заворушення становлять лихо для цілого суспільства, а покарання отримують тільки окремі особи. Державцям, які щойно отримують владу у нововиниклих монархіях, буває важче від всіх інших владарів уникнути бути названими жорстокими, так як у нових монархіях їх необлаштованість служить звичайно причиною виникнення безлічі згубних випадковостей [...].

[...] З цієї дуальності, обов'язкової для володаря, впливає питання: що для державця краще – вселяти страх чи любов? Що для нього корисніше – щоб його любили чи боялися?

Я вважаю, що бажано було б, щоб володарі досягали одночасно і того і іншого, але оскільки здійснити це важко і державцям зазвичай доводиться вибирати, то в цілях особистої їх вигоди зауважу, що корисніше тримати підданих у страхі. Люди, загалом, невдячні, непостійні, брехливі, боязкі й жадібні; якщо державці обсипають їх благодійністю, вони виявляють прихильність до них аж до самовідданості і, як я вже вище зазначав, якщо небезпека далека, пропонують їм свою кров, засоби і життя своє, і дітей своїх, але коли настає небезпека – бувають недалеко від зради. Правитель, який занадто довіряє подібним обіцянкам і не застосує ніяких заходів для своєї особистої безпеки, зазвичай гине, бо прихильність підданих, куплена подачками, а не величчю і благородством душі, хоча і легко купується, але володіння нею хитке, і в хвилину необхідності на неї не можна покладатися. Окрім того, люди швидше бувають

готові ображати тих, кого люблять, ніж тих, кого бояться; любов зазвичай тримається на вельми тонкій основі подяки, і люди, загалом злі, користуються першим приводом, щоб заради особистого інтересу зрадити їй; боязнь ж ґрунтується на страхові покарання, який ніколи не покидає людину.

Змушуючи боятися себе, володарі повинні, однак, намагатися не викликати проти себе ненависті. Вселяти страх, не викликаючи ненависті, для них дуже вигідно; досягти ж цього нескладно, якщо тільки володар не буде порушувати майнових та особистих прав своїх підданих і не буде зазіхати на їх честь і на честь їхніх дружин і дочок [...].

Глава XVIII

Яким чином державець повинен тримати своє слово

[...] Існують два способи дії для досягнення цілей: шлях закону і шлях насильства; перший спосіб – спосіб людський, другий – спосіб диких тварин; але оскільки перший спосіб не завжди вдається, то люди вдаються іноді і до другого. Володарі повинні вміти користуватися обома способами. Ця думка висловлена алегорично у багатьох стародавніх письменників [...]. Володар, діючи грубою силою, подібно тваринам, повинен поєднувати в собі якості лева і лисиці. Володіючи якостями тільки лева, він не зуміє бути обережним і уникнути пастки, яку йому поставлять; будучи ж тільки лисицею, він не зуміє захищатися від ворогів, так що, для уникнення сіті і можливості перемоги над ворогами, володарі повинні бути і левами і лисицями. Ті, хто захоче красуватися в одній тільки левовій ролі, виявлять цим тільки свою крайню невмілість [...].

[...] Державцям, насправді немає ніякої потреби мати в дійсності ті хороші якості, які я перерахував, але кожному з них необхідно демонструвати, що він всіма ними володіє. Скажу більше – дійсне володіння цими якостями шкідливе для особистого блага володарів, вдавання ж і личина володіння ними – надзвичайно корисні. Так, для державців дуже важливо вміти показувати себе милосердними, вірними своєму слову, людинолюбними, релігійними та відвертими; бути же такими насправді нешкідливо тільки в тому випадку, якщо державець з подібними якостями зуміє, в разі потреби, заглушити їх і виявити абсолютно протилежні.

Чи хто-небудь буде сумніватися, що державцям, особливо щойно отримавшим владу або керуючим нововиниклими монархіями, буває неможливо узгодити свій спосіб дій з вимогами морально-

сті: досить часто для підтримки порядку в державі вони повинні поступати проти законів совісті, милосердя, людинолюбства і навіть проти релігії. Правитель повинен володіти гнучкою здатністю змінювати свої переконання відповідно до обставин і, як я сказав вище, якщо можливо – не уникати чесного шляху, але в разі потреби вдаватися і до безчесних засобів [...].

Глава XXII

Про сановників державців

Вибір приближених і міністрів – для державця справа величезної важливості. Сановники ці бувають хороші або погані відповідно до ступеня мудрості самого правителя. Здатність або нездатність правителя насамперед визначається оцінкою властивостей його приближених. Якщо міністри вправні і відрізняються вірністю, то роблять висновок, що і сам державець не позбавлений мудрості, так як він зумів вгадати їх таланти і розпізнати їх відданість; але невдалий вибір правителем сановників призводить до цілком протилежного висновку [...].

[...] Якщо правитель помітить, що міністр більше піклується про своє особисте благо, ніж про благо свого повелителя, якщо у всіх його діях проглядається прагнення до наживи, то подібний міністр нікуди не годиться, і володареві довіряти йому – нерозважливо. Людина, в руках якої знаходяться справи держави, не повинна ні хвилини думати про себе, а тільки про свого володаря, і не повинна займати увагу останнього нічим, що прямо не відноситься до його інтересів. Зате і правитель, зі свого боку зобов'язаний піклуватися про хорошого міністра, оточувати його почестями і повагою, обсіпати нагородами і багатством, розділяти з ним всю шану, що оточує його самого, так, щоб міністр був настільки задоволений в своєму честолюбстві, що не бажав би нічого кращого, побоювався б усякої найменшої зміни у своєму становищі і усвідомлював, що не може втриматися на такій висоті власними засобами, без покровительства свого володаря.

Коли державець і його перший міністр такі, якими я їх описав, то вони сміливо і цілком можуть довіритися один одному. В іншому випадку кінець їхніх стосунків буде неодмінно згубний для того або іншого [...].

Питання до тексту

1. Які поради дає Н. Макіавеллі державцеві?
2. Чи актуальні поради Макіавеллі сьогодні?

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>*

Мейтус В. В., Мейтус В. Ю. Політична партія: стратегія і управління

[...] Інтегруючи визначення Р. Арона і М. Вебера, визначимо, що політика – це програма, методи дій і самі дії, здійснювані людиною або групою людей, які прагнуть до формування, управління, збереження або зміни владних відносин.

«Хто займається політикою, той прагне влади: або до влади як засобу, спрямованому на досягнення інших цілей (ідеальних чи егоїстичних), або до влади «заради неї самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає», – зауважив М. Вебер. [...]

Розглядаючи лідерство в політичній партії, увага зосереджується на індивідуальних і психологічних особливостях індивіда, який є лідером. Існує багато теорій, пояснюючих, чому той чи інший лідер прийшов до влади, які його особливості і яка його психологічна характеристика.

Досліджуючи поведінку і особистість політичних лідерів, психологи стверджують, що ця поведінка визначається наступними факторами:

- потреба у владі;
- тісно пов'язана з потребою у владі потреба в контролі подій і людей;
- потреба в досягненнях;
- потреба в афіліації, тобто в приналежності до якоїсь групи і отриманні схвалення.

У свою чергу, потреба у владі іноді зв'язується з необхідністю компенсації травмованої або неадекватної самооцінки політичного лідера.

Історія дає приклади різних політичних лідерів, починаючи з тих, які отримували лідерство в результаті сформованої обстановки, і закінчуючи тими, хто завойовував його силою, йдучи до лідерства і влади по головах своїх колишніх соратників. Іноді разом з лідером і «під нього» трансформувалася і та структура, яку він очолював [...].

Саме поняття політичного лідерства включає в себе політику як боротьбу за владу і лідерство. У свою чергу, лідерство передбачає, по-перше, існування певної спільності, готової до боротьби за вла-

ду, по-друге, організованість цієї спільності, що підсилює її можливості, по-третє, наявність керівника, лідера цієї організації. Такою спільністю є, наприклад, політична партія або рух.

У цьому визначенні лідерство розглядається як керівництво, а лідер – як керівник. Залежно від того, як визначати керівництво, приходимо до різних теоретичних варіантів лідерства, що включає висвітлення поглядів, визначення стратегії, володіння інструментом для досягнення мети, або лідерство, пов'язане з роботою всередині організації: умінням переконувати, мистецтвом досягнення згоди, демонстрацією авторитету, впливу, сили, влади [...].

Серед *якісних характеристик*, які переважають в більшості концепцій політичного лідерства, називаються:

- гострий розум, ерудиція, інтелектуальна непересічність;
- тверда воля і цілеспрямованість;
- енергійність;
- видатні організаторські здібності;
- компетентність, всебічна поінформованість;
- готовність брати на себе відповідальність за прийняті рішення;
- здатність вселяти співгромадянам довіру;
- зовнішня привабливість, фотогенічність.

Відзначимо, що в наведеному списку відзначені тільки позитивні якості індивіда, якими бажано володіти лідерів. У той же час ціла низка якостей, таких як жорстокість, безпринципність, підозрілість, готовність йти на все, здатність до порушення обіцянок і клятв, макіавеллізм – також часто були наявні і присутні зараз в характеристиці лідерів, що легко проілюструвати численними прикладами давньої і сучасної історії [...]. Виконання функцій лідера також зв'язується з особливостями і якостями партійного керівника. Існує багато різних підходів до цієї проблеми. Наприклад, А. Лоутон і Е. Роуз сформулювали наступні якості, необхідні, на їхню думку, керівникові:

1. Далекоглядність – уміння сформулювати вигляд і завдання організації.

2. Уміння визначити пріоритети – здатність розрізняти, що необхідно, а що просто важливе.

3. Стимулювання послідовників вираженням визнання і винагороди за успіхи.

4. Володіння мистецтвом міжособистісних відносин, тобто вміння вислухати, підказати, бути впевненим у своїх діях.

5. «Політичне чуття», здатність розуміти запити свого оточення і осіб, наділених владою. 6. Стійкість – непохитність перед лицем опонента.

7. Харизма або чарівність – те, що не піддається визначенню, однак приваблює людей.

8. Здатність йти на ризик в таких питаннях, як передача частини повноважень послідовникам.

9. Гнучкість – здатність відгукуватися на нові ідеї і досвід.

10. Рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини.

Аналіз наведених якостей дозволяє стверджувати, що вони є скоріше бажаними, ніж необхідними. Багато з наведених характеристик можуть бути досягнуті в процесі роботи управлінської «команди», очолюваної лідером. Якості, сформульовані англійськими вченими, повинні бути притаманні швидше керівникові невеликої фірми або корпорації, яка здійснює безпосереднє керівництво, ніж лідеру політичної партії.

Тому в якості основних вимог, що пред'являються до лідера і забезпечують здійснення функцій лідера в політичній партії і ґрунтуючись на визначенні лідера, пропонуються наступні **п'ять якостей, необхідних партійному керівникові:**

1. Стратегічне мислення.

2. Здатність до створення, керівництва та взаємодії з партійною «командою».

3. Харизма, здатність повести за собою маси.

4. Здатність жертвувати багато чим заради досягнення стратегічних цілей.

5. Уміння оцінити ситуацію і знаходити необхідні ресурси.

Володіючий цими якостями політичний лідер націлений на вирішення стратегічних завдань і досягнення стратегічних цілей. Він тісно пов'язаний з середовищем, в якому існує партія, відстежує її зміни і стан. Варіанти оперативних рішень і сценаріїв розвитку для нього підбирає група фахівців, яка називається командою, якій лідер керує в процесі своєї діяльності. Оцінки, прогнози, передбачення лідер отримує від команди, але за ним залишається вирішальне слово. Можливий варіант, коли лідер самостійно прогнозує майбутню ситуацію, самостійно формулює стратегічні цілі. Але в цьому немає необхідності, якщо існує професійна команда.

Заради досягнення мети лідер здатний відкинути те, що заважає руху партії, включаючи особисті інтереси і зв'язки. За лідером

зберігається право прийняття остаточного рішення. Тому він повинен вміти оцінити ситуацію і в разі необхідності відшукати ресурси, щоб забезпечити вирішення виникаючих проблем. Нарешті, лідер повинен користуватися підтримкою мас, які зазвичай нерозривно з'єднують партію і лідера в своїй свідомості. Наявність харизми у лідера істотно полегшує всю діяльність партії, її контакт з масами, які є потенційним електоратом. Харизма лідера – це потужний потенційний ресурс партії, який не може бути замінений іншими ресурсами і має обов'язково враховуватися в стратегічних побудовах.

Ці якості визначають можливості лідера сьогодні. Вони можуть змінюватися в майбутньому разом з розвитком технічних засобів і інформаційних технологій. Будь-який лідер, який перебуває на вершині ієрархії управління, завжди відчуває тиск з боку тих, хто знаходиться під ним, але дуже хотів би переміститися на одну або кілька сходинок вище [...].

Перейдемо до розгляду **основних функцій**, які зв'язуються з партійним лідерством. Ці функції відносяться до двох основних типів – внутрішніх і зовнішніх функцій. Внутрішні функції пов'язуються з діяльністю лідера всередині партії, а зовнішні – з його діяльністю в суспільстві, у зовнішньому середовищі як головного виразника цілей і інтересів партії.

Стратегічна функція, що реалізується лідером, є однією з основних функцій. Саме стратегічна функція відображає, в першу чергу, здатність бути лідером. Чим глибше стратегічне бачення лідера, його здатність проникнути в ситуацію, оцінити події та тенденції розвитку зовнішнього середовища, тим більше прав на лідерство може пред'явити індивід. Стратегічна функція зачіпає більшою мірою зовнішні ситуації і події, пов'язані з великою різноманітністю можливих варіантів розвитку і зміни. У той же час стратегія зачіпає і внутрішні процеси партійного розвитку.

[...] *Інтегративна функція* лідера має як внутрішній, так і зовнішній компоненти. Внутрішня інтеграційна функція спрямована на узгодження інтересів і думок, позицій і цілей всередині партії в умовах існування численних груп і фракцій. Саме створення партії вимагає мистецтва узгодження взаємних інтересів, не кажучи вже про діяльність партії, коли вона входить у владу. Тому вміння приглушити суперечливі інтереси, посилити тенденції до об'єднання, а іноді і рішуче припинити наростаючі конфлікти, – всі ці дії тісно пов'язані з внутрішньою інтегративною функцією лідера партії.

Зовнішня інтеграційна функція визначається взаємовідносинами партії як цілого з іншими партіями, блоками, фракціями, рухами. Ця функція тісно пов'язана зі стратегічними цілями партії, з її діяльністю у зовнішньому середовищі. Навіть в тих випадках, коли партія отримує повну владу і не виникає необхідності ділити її з іншими партнерами, бажано по можливості об'єднуватися з іншими партіями, щоб висловлювати максимально загальну точку зору на проблеми державного управління. [...]

Комунікативна функція визначається встановленням зв'язків між лідером партії і групами людей в суспільстві. Вона також має внутрішню і зовнішню складові. Внутрішня функція визначається зв'язками між членами партії, місцевими керівниками та загальнопартійним лідером. Саме ця функція дозволяє члену партії стати її лідером, тому що вона забезпечує внутрішню підтримку і, в кінцевому рахунку, легітимацію лідера. В результаті здійснення цієї функції виникає довіра і контакт між членами партії і лідером, формується їхня віра в його можливості досягнення партійних цілей [...].

Зовнішня комунікативна функція визначає зв'язок між широкими масами і лідером партії. Якими б не були відносини між членами партії і її лідером, без підтримки широких мас партія ніколи не завоює владу. Існує раціональна і емоційна комунікація. І якщо раціональна комунікація більше підходить для встановлення зв'язку в невеликих групах фахівців, здатних гідно оцінити запропоновані ним міркування, то емоційна комунікація має безсумнівний пріоритет для встановлення зв'язку з великими колективами людей на зборах і мітингах. Натовп не сприймає розумні аргументи, але легко підкоряється, сприймаючи емоції.

Правильне використання зовнішньої комунікативної функції дозволяє трансформувати лідера партії в лідера мас. Найчастіше саме це є вирішальним фактором перемоги партії на виборах і, отже, головним завданням лідера партії. Як будувати зовнішню функцію, залежить від країни і засобів надання інформації, використовуваної в ній. Раніше це були мітинги, які дозволяли в найбільшій мірою скористатися ефектом натовпу. Зараз існують телевізійні і радіоканали, які, збільшуючи аудиторію, що контактує з лідером, зменшують емоційний фактор, тому що приміщення, в яких слухають радіо або дивляться телевізор, зазвичай невеликі. У них емоційна хвиля, яка потребує певної маси людей, може і не виникнути.

Ідеологічна функція визначає генерування нових думок, ідей, пропозицій, що виходять від лідера. Ця функція також має дві складові – внутрішню і зовнішню.

Внутрішня – це та функція, яка дозволяє лідеру висувати нові ідеї, пов'язані з партією, її членами. За рахунок цих ідей забезпечується розвиток партії, її вдосконалення.

Зовнішня функція спрямована на формування нових шляхів для вирішення суспільних завдань. [...]

Остання функція – це *функція вирішення проблем*. Розглядаючи стратегію, лідер спрямований в майбутнє. Він вибирає ресурси і будує стратегічні плани. Але в процесі своєї безпосередньої діяльності лідер стикається з безліччю проблем і завдань. Суспільство зацікавлене в майбутніх перспективах. Для партії ці зміни також важливі. Але обіцянки майбутніх змін не замінять необхідності вирішення нагальних завдань. Більш того, стикаючись з невиконаними обіцянками, маси перестають довіряти обіцянкам взагалі [...].

Рішення за допомогою партії поточних проблем або участь партії у їх вирішенні створюють подієвий імідж партії, пов'язуючи її глобальну діяльність з конкретними подіями. Збільшити число робочих місць в конкретному районі, сприяти будівництву додаткових очисних споруд, звільнити чиновника корупціонера, допомогти в обладнанні школи, поліпшити муніципальне медичне обслуговування – всі ці події можна пов'язати з іміджем партії, надаючи їм політичного забарвлення і створюючи додатковий рівень об'єднання потенційного електорату і партії. Але потрібно пам'ятати, що партія – це політична організація, і вона вирішує поточні проблеми тільки тоді, коли ці проблеми мають політичне значення.

Лідер не представляє собою виняткове явище в людському суспільстві. Найімовірніше, риси лідерства вже знайшли своє відображення в генетичній природі людини, тому що супроводжували всієї епохи розвитку людства [...].

Однак вгадування інтересів – це лише одна сторона медалі, яка є необхідною, але в жодній мірі не достатньою умовою. Основна якість лідера партії полягає в тому, щоб так організувати партійне оточення, таким чином конфігурувати проблему управління партією, щоб її єдиним рішенням стала власна фігура лідера.

Поряд з лідерством існують і інші форми участі в політичних процесах і керівництві партією, які не потрібно змішувати з лідерством. Однією з таких форм є роль політичного ватажка. Д. Видрін

дає наступне визначення: «Політичний ватажок ... – суб'єкт політичних дій яскраво вираженого політичного спрямування. До найбільш характерних його рис належать: потурання миттєвим найпростішим вимогам мас; використання для підвищення і підтримки власної популярності критичних емоційних станів великих груп людей – страх, ненависть, ворожнеча; лестощі і підлабузництво перед масами; вживання лексики натовпу; завищені обіцянки; апеляція до найбільш невідготовлених і малоосвічених охлократичних елементів населення» [...].

Питання до тексту

1. Для чого потрібне політичне лідерство? Якими суспільними факторами воно визначається і що передбачає?
2. Якими якостями повинен володіти політичний лідер?
3. Прокоментуйте п'ять сформульованих А.Лоутон і Е.Роуз якостей, необхідних партійному керівникові.
4. Що таке харизма лідера? Приведіть приклади харизматичних лідерів в українській політиці
5. Визначте поняття «політичний вождь». Чим політичний вождь відрізняється від політичного лідера?

Гуменюк Л. Й. *Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності)*. У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Література

Основна:

1. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2003. 504 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/po_14.pdf
2. Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія: навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2018. 250 с.
3. Основи політичної соціології: навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносов, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL : <https://socio.karazin.ua/resources/be11978c5d498a6417f6fd3e9525aea8.pdf>
4. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL : <http://surl.li/ksuxle>
5. Соціологія політики. Енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. Київ : Вид-во Єв-

роп. ун-ту, 2009. 442 с. URL : <https://socio.karazin.ua/resources/5daf7f46b8ac1198931e705d5dcaafb7.pdf>

6. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

7. Штомпка Пйотр. СОЦІОЛОГІЯ. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПРО, 2020. 800 с. URL : <http://surl.li/hlknrh>

Додаткова:

1. Безрук О. О. Мобільність і трансформації політичної системи та суспільства: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : зб. наук. пр.* Харків. 2019. Вип. 2 (18). С. 16-27. URL : <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/8180>

2. Городяненко В. «Соціологія політики», «політична соціологія» або «соціологія політичної сфери»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2007. № 2.

3. Дослідження державних політик: методологія, процедури та європейські практики : монографія / авт. кол. : [Л. В. Гонюкова, В. М. Козаков, В. А. Ребкало та ін.] ; за заг. ред. Л. В. Гонюкової, В. М. Козакова. Київ : НАДУ, 2018. 400 с.

4. Політичні трансформації сучасного суспільства: колективна монографія / за наук. редакцією Т. Шаравари. Київ : Видавництво Ліра-К. 2021. 216 с. URL : <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10909/1/Ільченко%2>

5. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики (2016) / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 440 с. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/transformation_political_institutions_203.pdf

6. Шайгородський Ю. Ж. Особливості здійснення суспільно-політичних реформ в Україні. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць.* Київ : ІПЕНД НАН України. 2018. С. 111-142. URL : https://lib.iitta.gov.ua/720231/1/Шайгородський_Особливості%20здійснення..._pdf

7. Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. та ін. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського Київ : Паливода А. В., 2011. 148 с.

Семінарське заняття № 13: Соціологія праці (2 год)

Мета: розкрити об'єкт і предмет соціології праці. Висвітлити категоріальний апарат соціології праці. Проаналізувати соціально-трудові відносини та соціальні процеси в сфері праці.

ПЛАН

1. Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології праці. Праця як соціальне явище та категорія соціології.
2. Категорії соціології праці (характер праці, зміст праці, умови праці, ринок праці, зайнятість, безробіття, мотивація, адаптація, соціально-психологічний клімат, соціальний конфлікт).
3. Соціально-трудові відносини та соціальні процеси в сфері праці. Мотивація праці, її відсутність в Україні як основна соціальна проблема.
4. Трудовий колектив як соціальний інститут та соціальна група. Основні функції трудового колективу. Стилі керівництва трудовим колективом.

Ключові поняття: праця, зміст праці, умови праці, зайнятість, безробіття, соціологія праці, соціологія управління, суб'єкти праці, соціалотрудові відносини, соціально-трудові процеси, соціальні інститути в сфері праці, соціальне управління, людський фактор, трудовий колектив, мотиви трудової діяльності, менеджмент, об'єкт соціології праці та управління.

Питання для самостійного вивчення:

1. Вкажіть специфічні риси безробіття в Україні?
2. Трудова поведінка яких соціальних спільностей в сфері праці повинна сьогодні, на Вашу думку, вивчатися найглибше?
3. Соціально-трудові відносини: поняття, класифікація.

Теми рефератів:

1. Зв'язок соціології праці з економічною соціологією.
2. Об'єкти дослідження соціології праці.
3. Зв'язок соціології праці з іншими науками про працю.
4. Основні рівні мотивів трудової діяльності.

1. Праця – основа функціонування та розвитку людського суспільства. Її соціальна сутність зумовлена кількома чинниками. По-перше, вона є процесом взаємодії людини і природи, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює обмін речовин між собою і природою. По-друге, людина, впливаючи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріаль-

них та духовних потреб, не тільки створює матеріальні та духовні блага, а й змінює власну природу, розвиває здібності й нахили, виробляє соціально необхідні якості, формує себе як особистість. Праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище, формує соціальний та професійний портрет особистості. Праця – не тільки економічна, а й соціологічна категорія. Соціологія праці – галузь соціології, яка вивчає закономірності формування, функціонування й розвитку соціальних утворень (соціальних спільнот, інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити сутність і зміст об'єкта та предмета соціології праці, охарактеризувати функції, розкрити їх єдність і взаємодоповнюваність.

2. Соціологія праці, як і будь-яка інша наука, з метою розкриття її теоретичної суті використовує певні категорії, тобто загальні поняття, які відтворюють певні властивості її об'єктів (трудової сфери). Основними категоріями соціології праці та зайнятості є «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати категорії.

3. Соціально-трудова відносина – це комплекс взаємовідносин між найманими працівниками й роботодавцями (суб'єктами й органами, що їх представляють) за участі держави (органів законодавчої й виконавчої влади), які пов'язані з наймом працівників, використанням та оплатою їхньої праці, відтворенням робочої сили й спрямовані на забезпечення соціальної злагоди, високого рівня та якості життя працівників, високої ефективності роботи підприємств. Соціально-трудова відносина дозволяють визначити соціальну значимість, роль, місце, суспільне становище індивіда й групи. Вони є сполучною ланкою між робітником і майстром, керівником і групою підлеглих, певними групами працівників і окремими їх членами. Соціально-трудова відносина є сферою взаємних погоджень, компромісів, угод і договорів між покупцями й продавцями трудових послуг на ринку праці за участю держави. У даному питанні необхідно розкрити зміст і взаємозв'язок ключових складових соціально-трудових відносин..

4. Трудовий колектив – це група людей, які об'єднані для спільної соціально значущої та корисної для суспільства трудової діяль-

ності, кінцеві результати якої залежать від кожного і яка зумовлена певною системою економічних, соціальних і психологічних відносин. Колектив характеризується спільними інтересами і цілями по-чуттям солідарності, самовизначення. Основними функціями трудо-вого колективу виступають: виробничо-економічна; соціальна; духовно-інтегративна. Важливе значення для формування корпо-ративної культури має стиль управління керівника. Особистий дос-від, знання науки управління, психологопедагогічна озброєність, науковий і загальнокультурний світогляд керівника допомагає виробляти найкращий стиль керівництва. При відповіді на пита-ння студенти повинні охарактеризувати трудовий колектив як со-ціальный інститут та соціальну групу, розкрити функції трудового колективу, порівняти стилі керівництва трудовим колективом.

Тестові завдання:

1. Соціологія праці – це:

а) галузь соціології, яка вивчає особливості поведінки особисто-сті, соціальної групи чи спільноти у вільний від праці час, навчаль-ної діяльності, задоволення різноманітних фізіологічних потреб;

б) галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності фор-мування, функціонування й розвитку соціальних утворень (систем, спільнот, інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища;

в) інтегральна наукова дисципліна, яка досліджує соціальні про-цеси та явища, що відбуваються у сфері економіки.

2. Предмет соціології праці – це:

а) сукупність структур і механізми соціальних відносин і соці-альні процеси у сфері релігії;

б) стійка система соціальної поведінки і свідомості суспільних груп в економічній сфері, а також їх взаємодія у цій сфері між собою та з державою;

в) структура та механізми соціально-трудо-вих відносин і соці-альні процеси у сфері праці.

3. Що являє собою праця із соціологічного погляду?

а) соціальний закон;

б) соціальне явище;

в) соціальну спільноту.

4. Які з перелічених соціальних функцій не властиві праці?

а) створення матеріально-культурних благ;

б) соціальної диференціації;

- в) біологічне відтворення суспільства;
- г) формування особистості.

5. Характер праці – це:

а) категорія, яка виражає соціальну сутність праці як важливого суспільного процесу;

б) сукупність чинників, які впливають на працездатність, здоров'я працівника;

в) узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, галузевий поділ виробничої діяльності, фізичне й інтелектуальне напруження працівників, технічне оснащення тощо.

6. Зміст праці – це:

а) категорія, яка виражає соціальну сутність праці як суспільно значимого процесу;

б) сукупність чинників, які впливають на працездатність, здоров'я працівника;

в) узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, галузевий поділ виробничої діяльності, фізичне та інтелектуальне напруження працівників, технічне оснащення тощо.

7. Умови праці – це:

а) категорія, яка виражає соціальну сутність праці як суспільно значимого процесу;

б) сукупність чинників, які впливають на працездатність, здоров'я працівника;

в) узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, галузевий поділ виробничої діяльності, фізичне та інтелектуальне напруження працівників, технічне оснащення тощо.

8. Мотивація трудової діяльності – це:

а) відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується у процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми;

б) соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості з трудовим середовищем;

в) зовнішня чи внутрішня спонука до трудової діяльності задля досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності, способи її ініціювання.

9. Професійна адаптація – це:

а) відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується у процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми;

б) соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища;

в) пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій.

10. Трудова адаптація – це:

а) відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується у процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми;

б) соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища;

в) пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій.

11. Соціально-психологічний клімат – це:

а) відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми;

б) соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, який характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища;

в) пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій.

12. Соціальне управління – це:

а) галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів;

б) сукупність методів, прийомів, впливів, застосовуваних для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язанні різних соціальних проблем;

в) свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут чи процес, метою якого є приведення напряду і темпів їхнього розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

13. Соціальне управління включає соціальне:

- а) ясновидіння;
- б) пророцтво;
- в) передбачення.

14. Соціальне передбачення – це:

а) специфічна діяльність, пов'язана з науково обґрунтованим визначенням варіантів соціального розвитку соціальних процесів та явищ і з цілеспрямованими докорінними змінами конкретних соціальних інститутів;

б) визначення варіантів розвитку та вибір оптимального з урахуванням ресурсів, часу та соціальних сил, які здатні забезпечити їх реалізацію;

в) обґрунтоване припущення про майбутній стан суспільних явищ або про явища і події не відомі в даний момент, але які піддаються виявленню.

15. Соціальне прогнозування – це:

а) специфічна діяльність, пов'язана з науково обґрунтованим визначенням варіантів соціального розвитку соціальних процесів і явищ і з цілеспрямованими докорінними змінами конкретних соціальних інститутів;

б) визначення варіантів розвитку та вибір оптимального з урахуванням ресурсів, часу та соціальних сил, які здатні забезпечити їх реалізацію;

в) обґрунтоване припущення про майбутній стан суспільних явищ або про явища і події, не відомі в даний момент, але які піддаються виявленню.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Грановеттер М. Економічна дія і соціальна структура: проблема укоріненості

Вступ: проблема укоріненості

Як соціальні відносини впливають на поведінку і інститути – таким є одне з основних питань класичної соціальної теорії. Оскільки такі відносини існують завжди, то уявити ситуацію, яка виникла б при їх відсутності, можна лише шляхом мисленнєвого експерименту, схожого до «природного стану» [state of nature] за Т. Гоббсом або «оригінальної позиції» [original position] в концепції Дж. Роулза. Значна частина утилітаристської традиції, включаючи класичну і неокласичну економічну теорію, побудована на уявленні про раціональну поведінку, яка дотримується власного інтересу і лише

в мінімальній мірі підвладна соціальним відносинам, що і створює ідеалізовану ситуацію, наближену до цих мисленнєвих експериментів. На протилежному полюсі знаходиться те, що я називаю аргументом «укоріненості»: поведінка та інститути, які ми маємо намір аналізувати, настільки обмежені існуючими соціальними відносинами, що намагатися представити їх як незалежні було б грубою помилкою.

[...] Довгий час більшість соціологів, антропологів, політологів та істориків вважали, що така поведінка була міцно укорінена в соціальних відносинах доринкових суспільств, проте з настанням періоду модернізації вона стала набагато автономнішою. Відповідно до цієї позиції, економіка являє собою все більш незалежну, відокремлену сферу сучасного суспільства. Економічні трансакції в ній визначаються вже не соціальними або спорідненими зобов'язаннями тих, хто ці трансакції здійснює, а раціональними розрахунками індивідуальної вигоди. Іноді автори йдуть ще далі, стверджуючи, що тепер ми маємо справу з дзеркальним відображенням традиційної ситуації: вже не економічне життя підпорядковане соціальним відносинам, а ці відносини стають епіфеноменом ринку.

Гіпотеза укоріненості зв'язується з «субстантивістською» школою [substantivist school] в антропології, що асоціюється насамперед з ім'ям Карла Поланьї [Polanyi, 1944; Polanyi, Arensberg, and Pearson, 1957] і з ідеєю «моральної економіки» в історії і політичній науці [Thompson, 1971; Scott, 1976]. Є у неї і очевидний зв'язок з марксистською традицією. Однак лише деякі економісти вважають, що економічні відносини перестали бути вкоріненими в соціальні саме з початком модернізації. Більшість з них вважають, що в ранніх суспільствах міра такої укоріненості була не набагато вищою, ніж в умовах сучасних ринків. [...]

Мої власні погляди відмінні від постулатів обох теоретичних шкіл. Я приймаю положення про те, що в неринкових суспільствах ступінь соціальної укоріненості економічної поведінки слабший, ніж вважають прихильники. [...]

У моє завдання не входить розгляд проблем, які ставить перед нами аналіз неринкових товариств. Замість цього я спробую розвинути теоретичне поняття укоріненості і потім показати його значення на прикладі однієї з проблем сучасного суспільства, що хвилюють нині нову інституційну економічну теорію, а саме: які трансакції в сучасному капіталістичному світі здійснюються за до-

помогою ринку, а які – в рамках ієрархічно організованих фірм? Це питання було поставлено Олівером Вільямсоном в рамках його дослідницької програми «ринки – ієрархії» [Williamson, 1975].

Пере- і недосоціалізовані концепції людської дії в соціології та економічній теорії

Я почну з озвученого ще в 1961 р. нарікання Денніса Ронга про «пересоціалізовану концепцію людини в сучасній соціології» [oversocialized conception]. Відповідно до цієї концепції, люди вкрай чутливі до думки оточуючих і в силу цього підпорядковані диктату узгоджених систем норм і цінностей, інтеріоризованих в процесі соціалізації, в результаті якої слухняність вже не вважається за тягар. Впливовість цієї концепції на початку 1960-х рр. в значній мірі зобов'язана міркуванням Толкотта Парсонса про проблему порядку (в стилі Томаса Гоббса), а також його власній спробі вирішити цю проблему, подолавши властиве утилітаристській традиції (до якої належав і Гоббс) атомізоване і недосоціалізоване уявлення про людину [atomized, undersocialized conception] [Parsons, 1937]. Ронг погоджувався відійти від утилітаристського уявлення про людину як відокремлений суб'єкт і змістити акцент у бік аналізу укоріненості акторів в соціальному контексті (вкрай важливий фактор, відсутній в міркуваннях Гоббса). Однак при цьому він застерігав проти перебільшення глибини цієї укоріненості і міри, в якій вона здатна нейтралізувати конфлікт: «Найчастіше завданням соціолога є привернення уваги до того, як люди прагнуть справити хороше враження на оточуючих в найрізноманітніших ситуаціях – особливо там, де прийняті теорії чи ідеології неправомірно висували на передній план інші мотиви.

... Так, соціологи показали, що фабричних робітників більше хвилює думка своїх товаришів по роботі, ніж чисто економічні стимули ... Я жодним чином не збираюся критикувати результати цих досліджень. Суть мого заперечення в тому, що ... хоча соціологи і піддали критиці минулі спроби виокремлення в людській поведінці одного-єдиного фундаментального мотиву, в їх власних міркуваннях прагнення до високої самооцінки через схвалення з боку оточуючих часто починає розглядатися саме як такий мотив» [Wrong, 1961].

Класична і неокласична економічна теорія, навпаки, продовжуючи утилітаристську традицію, оперують атомізованою, недосоціалізованою концепцією людської дії. Теоретичні аргументи спочатку відкидають будь-який вплив соціальної структури і соціальних від-

носин на виробництво, розподіл і споживання. В умовах конкурентних ринків жоден виробник або споживач відчутно не впливає на сукупний попит або пропозицію, а значить, на ціни та інші умови торгівлі. Як зазначив Альберт Хіршман, такі ідеалізовані ринки, на яких діє «безліч анонімних покупців і продавців, що орієнтуються на ціни і забезпечених повною інформацією ..., функціонують без будь якого тривалого людського або соціального контакту між учасниками. В умовах досконалої конкуренції немає місця торгу, переговорам, висловам незгоди або взаємного пристосування; різним акторам, пов'язаним контрактними зобов'язаннями, немає необхідності вступати в повторювані або тривалі відносини, в результаті яких вони могли б краще пізнати один одного» [Hirschman, 1982].

Давно визнано, що цей ідеалізований образ ринку досконалої конкуренції зумів витримати інтелектуальні нападки почасти з тієї причини, що ідея саморегулюючих економічних структур для багатьох приваблива з політичної точки зору. Ще одна, менш чітко усвідомлювана причина його життєздатності полягає в тому, що усунення соціальних відносин з економічного аналізу викреслює зі списку інтелектуальних завдань і проблему порядку, принаймні, в економічній сфері. Згідно з Гоббсом, безлад виникає тому, що позбавлені конфліктів соціальні та економічні трансакції залежать від наявності довіри і відсутності шахрайства [malfeasance]. Однак така ситуація малоімовірна, якщо індивіди знаходяться у своєму «природному стані» – поза соціальними відносинами та інституційним контекстом. Гоббс вирішує цю проблему, вказуючи на наявність певної вищої автократичної структури. Класичний лібералізм (і, відповідно, класична економічна теорія) пропонує протилежне рішення: репресивні політичні структури виявляються непотрібними, під впливом конкурентних ринків усуваються сила і обман [fraud]. Конкуренція визначає умови торгівлі так, що її учасники-індивіди не можуть шахраювати. Якщо торговці стикаються з багаторівневими або складними відносинами недовіри або шахрайства, вони можуть просто звернутися до величезної маси інших торговців, готових займатися бізнесом за ринковими правилами. Тим самим, соціальні відносини і всі пов'язані з ними тонкощі стають не більше ніж перешкодою.

Отже, в класичній і неокласичній економічній теорії той факт, що актори можуть вступати один з одним в соціальні відносини, якщо взагалі і розглядався, то лише як незначний фактор, який пе-

решкоджає роботі конкурентних ринків. Часто цитують пасаж Адама Сміта, де він нарікає, що «люди, що займаються одним ремеслом, рідко збираються разом навіть для забав і розваг. Якщо ж вони все-таки зустрічаються, то їх спілкування закінчується змовою проти публіки або виробленням хитромудрого плану по піднятті цін». Описувана Смітом політика *laissez-faire* навряд чи допускає якесь вирішення цієї проблеми, проте сам він пропонував відмовитися від правил, що зобов'язують всіх зайнятих одним ремеслом відзначатися у відповідному державному реєстрі. Вільний доступ до подібної інформації «пов'язує між собою індивідів, які в іншому випадку ніколи не дізналися б один про одного, а також вказує кожному зайнятому цим ремеслом напрямок пошуку колег». Важливий тут не припис дій – не цілком непереконливий, – а визнання того, що соціальна атомізація є передумовою досконалої конкуренції [Smith, 1979].

У більш пізніх міркуваннях економістів «соціальні впливи» тлумачаться як процес, в ході якого актори засвоюють звичаї, звички або норми і потім дотримуються їх механічно, не замислюючись, незалежно від своєї думки про раціональний вибір. Ця позиція, близька до «пересоціалізованої концепції» людини за Ронгом, відображена в уїдливому зауваженні Джеймса Дьюзенберрі: «Вся економічна теорія присвячена тому, як люди здійснюють вибір, а вся соціологія присвячена тому, чому люди не мають ніякого вибору» [Duesenberry, 1960]. Прослизає вона і в описі Ернстом Фелпсом Брауном «прагнення соціологів до детермінованості», що виникає з посилання про те, що люди діють «певним чином, тому що це відповідає звичаям або породжене зобов'язаннями або просто тому, що це «природно» або правильно і доречно, чесно і справедливо» [Phelps Brown, 1977].

Незважаючи на явний контраст між недо- і пересоціалізованими поглядами, варто відзначити цікаву річ, що має велике теоретичне значення: в обох випадках мова йде про концепцію дії і прийняття рішень атомізованими акторами. У недосоціалізованій концепції така відособленість виникає з посилання про утилітарне дотримання акторами свого егоїстичного інтересу, а в пересоціалізованій концепції – з припущення про те, що моделі поведінки інтеріоризовані і, отже, існуючі соціальні відносини здійснюють на поведінку людини лише незначний вплив. Те, що інтеріоризовані правила поведінки за своїм походженням мають соціальний харак-

тер, не відокремлює докорінно цю позицію від утилітаристської, в якій джерело існування функцій корисності [utility functions] не визначене. І в результаті стає можливою поведінка, зумовлена виключно консенсусними нормами і цінностями, що цілком відповідає пересоціалізованій концепції. Таким чином, недо- і пересоціалізовану концепції об'єднує вирішення проблеми порядку – в обох випадках актори відокремлені від свого безпосереднього соціального контексту. Це химерне змішання помітне вже в гобсівському «Левіафані», де нещасні жертви «природного устрою», захлеснуті безладом, що виникає з їх атомізації, радісно делегують всі свої права авторитарній владі і згодом поведуться мирно і гідно. Винайдення суспільного договору переміщує їх прямо з недосоціалізованого стану в пересоціалізований.

Коли сучасні економісти все ж звертаються до аналізу соціальних впливів, вони зазвичай уявляють їх в пересоціалізованому вигляді, як це описано вище. Відмовляючись від твердження про те, що соціальний вплив – це перешкода, вони зберігають свої уявлення з приводу того, як воно здійснюється. Наприклад, у своїй теорії сегментованих ринків праці Майкл Піоре стверджує, що члени кожного сегмента характеризуються особливим стилем прийняття рішень і що прийняття рішень на основі раціонального вибору, звичаю або наказу в рамках верхнього первинного, нижнього первинного і вторинного ринків праці [upper-primary, lower – primary, secondary labor markets] співвідноситься з соціальним походженням працівників, яке відповідно пов'язане з субкультурами середнього, робочого або нижчого класу [Piore, 1975]. Аналогічно, Самуель Баулз і Герберт Гінтіс, розмірковуючи про наслідки американської системи освіти, стверджують, що різні соціальні класи демонструють різні когнітивні процеси через відмінності в освіті, отриманій кожним з них. Тих, кому належить зайняти робочі місця нижчого рівня, вчать слухняно дотримуватися правил, в той час як ті, для кого уготовані елітні позиції, отримують «елітну чотирирічну освіту в коледжі», де «вчать соціальних відносин, прийнятих у вищих прошарках виробничої ієрархії ... У міру того, як вони «опановують» черговий тип регулювання поведінки, вони або займають відповідне місце у виробничій ієрархії, або їм дозволяють просуватися далі» [Bowles and Gintis, 1975].

Однак ці пересоціалізовані уявлення про вплив суспільства на індивідуальну поведінку досить механістичні: виходить, що варто

нам дізнатися, до якого класу або сектору на ринку праці належить індивід, все інше в його поведінці стає автоматично зрозумілим – так добре соціалізовані індивіди. Соціальне вплив тут виступає як певна зовнішня сила, яка, на кшталт Бога в деїзмі, лише вдихає в предмети життя і цим обмежує свій вплив в якості сили, що проникає в уми і тіла людей (як у фільмі «Нашестя викрадачів тіл»), що змінює їхній спосіб прийняття рішень. Варто нам дізнатися, якого роду вплив чинився на індивіда, і всі соціальні відносини і оточуючі його структури стають для нас незначущими. Всі соціальні впливи містяться в голові людини, так що в ситуації прийняття рішення він / вона може діяти відокремлено, як і будь-який інший Homo economicus, хоча, можливо, правила прийняття рішень і будуть іншими. Більш складні (і, отже, не настільки пересоціалізовані) підходи до аналізу культурних впливів ясно показують, що культура – це не разовий укол, а тривалий процес, який постійно конструюється і реконструюється в ході взаємодії [Fine and Kleinman, 1979; Cole, 1979]. Вона не тільки формує тих, хто до неї належить, але і сама також формується ними, частково під впливом їхніх власних стратегічних задумів.

Навіть якщо економісти (наприклад, такі різні фігури, як Харві Лайбенстайн і Гері Беккер [Leibenstein, 1976; Becker, 1976] приймають соціальні відносини всерйоз, вони незмінно абстрагуються від історії цих відносин і їх зв'язку з іншими відносинами, тобто від їх історичної та структурної укоріненості. Міжособистісні зв'язки описуються ними в гранично стилізованому, усередненому, «типовому» вигляді, позбавленому всякого особливого змісту, історії або структурної позиції. Поведінка акторів є похідною від їх рольової позиції і рольового набору. В результаті ми можемо пояснити, як будуть взаємодіяти один з одним робітники і майстри, чоловіки та дружини, злочинці і служителі закону, проте спочатку передбачається, що зміст їхніх стосунків обмежується даними ролями і не має індивідуальних особливостей. Саме за це соціологи-структуралісти і критикують соціологію Т. Парсонса: в його загальній концептуальній схемі специфіка індивідуальних відносин відходить на другий план, стає побічним явищем в порівнянні зі стійкими структурами нормативних рольових приписів, похідними від основних ціннісних орієнтацій. В економічних моделях такий підхід до соціальних відносин призводить до парадоксального ефекту: рішення представляється як атомізоване, навіть якщо в його при-

йнятті задіяно більше однієї людини. Оскільки аналізована група індивідів (як правило, це діади, тобто два взаємодіючих індивіда, іноді – більш великі групи) відокремлена від свого соціального контексту, то її поведінка відокремлена від поведінки інших груп і від історії її власних відносин. Атомізація не зникає, а просто переводиться на інший рівень аналізу – рівень діади або груп. Зверніть увагу, яким чином пересоціалізоване поняття використовується для обґрунтування позиції про соціальну дію як недосоціалізовану, відокремлену: актори тут поводяться виключно відповідно до своїх приписаних ролей.

Плідний аналіз людського дії вимагає, щоб ми уникали атомізації, передбаченої теоретичними крайнощами пере- і недосоціалізованого поглядів. Актори не діють і не приймають рішення поза соціальним контекстом, як і розрізнені атоми вони не підкоряються рабським приписам, визначеним тим особливим перетином соціальних позицій, який їм довелося зайняти. Замість цього їхні спроби цілеспрямованої дії укорінені в конкретних системах триваючих соціальних відносин. В останній частині статті я спробую показати, як концепція укоріненості змінює наш теоретичний і емпіричний підхід до дослідження економічної поведінки. Спочатку я звужу предмет обговорення до проблеми довіри і шахрайства в економічному житті, а потім скористаюся дихотомією «ринки - ієрархії», щоб показати можливості поняття укоріненості для аналізу цього питання.

Укоріненість, довіра і шахрайство в економічному житті

Починаючи приблизно з 1970 р. економісти з неослабним інтересом звертаються до раніше ігнорованих проблем довіри і шахрайства. Олівер Вільямсон відзначив, що реальні економічні актори не тільки переслідують свій егоїстичний інтерес, їм властивий також і «опортунізм» – «задоволення інтересу непорядними засобами; агенти, здатні вміло прикидатися, здійснюють трансакції з більшою вигодою для себе. Економічна людина ..., таким чином, – більш складна і менш прямолінійна істота, ніж це передбачається в гіпотезі про переслідування нею свого егоїстичного інтересу» [Williamson, 1975].

Це вказує на одну особливість сучасної економічної теорії: вона виходить з того, що індивід переслідує економічні інтереси відносно джентльменськими способами. Ця концепція знову піднімає гоббсівське питання про те, як люди переслідують власні інтереси

переважно без насильства і обману. Адже в самому значенні «егоїстичного інтересу» – і це було очевидно для Гоббса – немає нічого, що виключало б застосування сили або обману.

Життєздатність цього посилення частково зобов'язане дії на саморегулюючому ринку конкуренції, яка, мабуть, пригнічує силу і обман. Однак ця ідея також укорінена і в інтелектуальній історії дисципліни. У роботі «Пристрасті і інтереси» Альберт Хіршман показує, що важливий напрям інтелектуальної історії періоду від «Левіафана» до «Багатства народів» полягав у розгляді гоббсівської проблеми порядку через міркування про те, що одні людські мотиви тримають під контролем інші, і, зокрема, дотримання власних економічних інтересів – це, як правило, не прояв неприборканої «пристрасті», а цивілізоване, спокійне заняття. Хоча і не знайшовши явного визнання, ця ідея набула широкого розповсюдження, що наочно показує, як недо- і пересоціалізовані концепції взаємодоповнюють одна одну: відокремлені актори, що діють на конкурентних ринках, настільки ретельно інтеріоризують нормативні стандарти поведінки, що в результаті гарантують порядок при здійсненні транзакцій.

Останнім часом це переконання дещо похитнулося під впливом все більшої уваги до аналізу на мікрорівні недосконалих конкурентних ринків, що характеризуються невеликою кількістю учасників, неокупними витратами і «специфічними вкладеннями людського капіталу» [specific human capital investments]. В таких ситуаціях не можна сподіватися на те, що дисципліна, яка нібито має місце на конкурентних ринках, утримає їх учасників від обману. Таким чином, ми знову повертаємося до класичної проблеми: чому повсякденне економічне життя не переповнена проявами недовіри і шахрайства.

В економічній літературі мені бачаться дві фундаментальні відповіді на це питання, і я стверджую, що одна з них передбачає недосоціалізовану, а інша – пересоціалізовану концепції людської дії. Міркування в недосоціалізованому стилі властиві, головним чином, новій інституціональній економіці – не надто чітко визначеній спільноті економістів, зацікавлених в поясненні соціальних інститутів з неокласичних позицій [Furubotn and Pejovich, 1972; Alchian and Demetz, 1973; Lazear, 1979; Rosen, 1982; Williamson, 1975, 1979, 1981; Williamson and Ouchi, 1981]. В цілому, всі представники цього напрямку вважають, що соціальні інститути та утворення

[arrangements], які раніше вважалися випадковим результатом дії правових, історичних, соціальних і політичних сил, правильніше розглядати як спосіб ефективного вирішення певних економічних проблем. Ці міркування близькі до структурно-функціоналістської соціології 1940-1960 рр., і значна їх частина не витримує перевірки функціоналістськими аргументами, запропонованими Робертом Мертоном в 1947 р. Візьмемо, приміром, твердження Ендрю Шоттера про те, що для розуміння того чи іншого спостережуваного нами економічного інституту потрібно тільки, щоб ми «вираховували еволюційну проблему, завдяки якій відбувся його розвиток. Для вирішення будь-якої еволюційної економічної проблеми необхідний свій соціальний інститут» [Schotter, 1981].

Виходить, що шахрайства вдається уникнути тому, що наявність розумних інституціональних утворень робить його занадто дорогим. І самі ці утворення, які, як вважалося раніше, не виконують ніякої економічної функції, сьогодні розглядаються як щось, що виникло спеціально, щоб перешкоджати шахрайству. Зауважимо, однак, що вони не породжують довіру, а є натомість її функціональним субститутом. У числі утворень такого роду – складні явні і неявні (приховані) контракти [explicit and implicit contracts] [Okun, 1981]. Вони включають, зокрема, затримку компенсаційних виплат і примусовий вихід на пенсію, які, як вважається, послаблюють прагнення «ухилитися» від роботи [shirking] або поширювати секретну інформацію [Lazear, 1979; Pakes and Nitzan, 1982]), а також владні структури, що перешкоджають появі опортунізму шляхом вирішення спірних питань в наказовому порядку [Williamson 1975]. Недосоціалізованість цих концепцій полягає в тому, що вони не враховують міру, в якій розвитку шахрайства перешкоджають міжособистісні відносини і пов'язані з ними зобов'язання, а не одні лише інституційні утворення. Підміна цих утворень довірою по суті веде до гоббсівської ситуації, коли у будь-якого раціонального індивіда є той чи інший стимул шукати розумні шляхи обійти ці утворення. І важко уявити, що повсякденне економічне життя не наповниться ще більш майстерними спробами обману.

На думку інших економістів, ми повинні допустити, що якась міра довіри все ж має місце, - адже самі лише інституційні утворення не можуть стримувати насильство або обман. Проте, джерело довіри тут як і раніше незрозуміле, і часто його пояснюють існуванням якоїсь «узагальненої моралі» [generalized morality]. Напри-

клад, Кеннет Ерроу вважає, що «в ході своєї еволюції суспільство виробило негласні угоди щодо певної поваги до інших [людям], і ці угоди виявилися життєво важливими для суспільства або, принаймні, суттєво вплинули на ефективність його роботи [Argow, 1974; Akerlof, 1983].

Сьогодні навряд чи хтось засумнівається в існуванні такої узагальненої моралі. Якби її не було, ви не ризикнули б дати службовцеві на автозаправній станції банкноту в двадцять доларів, купивши бензин на п'ять. Однак ця концепція пересоціалізована, бо передбачає загальну автоматичну реакцію, хоча моральна чинність в економічному житті навряд чи автоматична і універсальна (як це добре відомо у випадку з автозаправкою, де вимагають точної решти після настання темряви).

Розглянемо ситуацію, коли узагальнена мораль, мабуть, насправді має місце: уявімо (треба сказати, не без труднощів) економічну людину, яка, всупереч будь-якій економічній раціональності, залишає чайові в придорожньому ресторані далеко від дому. Подібна транзакція дещо незвична з трьох причин: 1) її учасники не зустрічалися раніше; 2) навряд чи вони зустрінуться знову; 3) інформація про дії хоча б одного з них навряд чи дійде до кого-небудь, з ким їм доведеться мати справу в майбутньому. Я стверджую, що тільки в таких ситуаціях відсутність сили і обману можна пояснити існуванням узагальненої моралі. І навіть тут її ефективність легко поставити під сумнів – варто лише уявити ситуацію, пов'язану з високими витратами для її учасників.

У концепції укоріненості натомість підкреслюється роль конкретних міжособистісних відносин і їх структур (або «мереж») при формуванні довіри і стримуванні шахрайства. Не секрет, що люди вважають за краще мати справу з індивідами, чия репутація їм відома. Це означає, що небагато готових покластися на дію узагальненої моралі або інституційних утворень як захист проти безчесності. Економісти дійсно показали, що одним із стимулів до уникнення обману є загроза зашкодити своїй репутації. Однак це – недосоціалізоване розуміння репутації: вона постає як узагальнений товар, співвідношення реальних спроб обману з можливостями їх здійснення. На практиці ж ми задовольняємося подібною узагальненою інформацією, тільки якщо немає нічого кращого. А зазвичай ми прагнемо отримати більш повну інформацію. Слова знайомого, якому ми довіряємо, про те, що він мав справу з таким-то індивідом

і той справді не підвів, набагато надійніші від простого твердження про те, що на такого-то, кажуть, можна покластися. Ще краще, якщо інформація ґрунтується на власному досвіді взаємодії з цією людиною в минулому. Така інформація краща з чотирьох причин: 1) вона дешева; 2) власній інформації ми довіряємо найбільше – вона найповніша, найдокладніша, найточніша; 3) індивіди, з якими у нас склалися тривалі відносини, зацікавлені в тому, щоб ми їм довіряли, бо це дозволяє розраховувати на трансакції і в майбутньому; 4) і відволікаючись від чисто економічних мотивів: тривалі економічні відносини часто наповнюються соціальним змістом, що передбачає особливо сильні очікування довіри і утримання від опортунізму. Нам ніколи не прийде в голову засумніватися в останньому твердженні в разі більш тісних відносин, які роблять поведінку більш передбачуваною і, отже, більш вільною від побоювань, які ускладнюють спілкування між незнайомцями. Вдумайтеся, наприклад, чому під час пожежі в театрі всі в паніці біжать до дверей, що призводить до настільки сумних наслідків. Аналітики колективної поведінки довгий час вважали це прототипом ірраціональної поведінки. Однак Роджер Браун показує, що, по суті, це та ж ситуація, що і в дилемі ув'язненого з n -числом учасників [n-person prisoner's dilemma] [Brown, 1965]. Насправді кожен прямуючий до дверей діє абсолютно раціонально – адже навіть якщо він розуміє, що краще було б усім піти спокійно і по черзі, у нього немає гарантії, що інші вчинять саме так. Однак, зверніть увагу, в 11-годинних новинах ви ніколи не почувете, що під час пожежі в такому-то будинку члени сім'ї в паніці давили одне одного. У родині не існує дилемі ув'язненого, тому що кожен упевнений, що на інших можна покластися.

Очевидно, що в ділових стосунках ступінь довіри може відрізнятися набагато сильніше. Однак дилемі ув'язненого тут тим не менш вдається уникнути через існування особистих відносин. І ця сила є властивістю не самих учасників трансакції, а конкретних відносин між ними. Стандартний економічний аналіз ігнорує ідентичність і минулі відносини індивідів – учасників трансакції, проте раціональні індивіди вчиняють інакше, покладаючись на своє знання цих відносин. Вони зацікавлені в певній загальній репутації менше, ніж в тому, чи можна очікувати від конкретного індивіда чесності у веденні справи саме з ними. І в значній мірі ця позиція заснована на тому, чи був у учасників трансакції або їх знайомих задовільний минулий досвід угод з цим індивідом. Дана модель простежується

навіть у ситуаціях, які, на перший погляд, нагадують класичну торгівлю [higgling] в умовах конкурентного ринку, схожу на описаний Кліффордом Гірцем марокканський базар [Geertz, 1979].

До сих пір я говорив про те, що довіра в господарському житті породжується не стільки інституційними утвореннями або узагальненою мораллю, скільки соціальними відносинами. Але тим самим я ризикую просто замінити один різновид оптимістичного функціоналізму іншим, – тим, де структурою, яка виконує функцію підтримки порядку, є мережі відносин, а не мораль або інституціональні утворення. Подібної небезпеки можна уникнути двома шляхами.

По-перше, можна визнати, що в якості вирішення проблеми порядку концепція укоріненості носить менш загальний характер, ніж будь-яке інше її рішення, оскільки мережі соціальних відносин пронизують різні сектори господарського життя нерівномірно і в різній мірі. Тим самим вони залишають відкритим шлях недовіри, опортунізму і безладу, які при такому підході ніколи не зникають повністю.

По-друге, можна наполягати на тому, що хоча соціальні відносини часто насправді є необхідною умовою виникнення довіри і довірчої поведінки, проте вони їх не гарантують і можуть навіть породжувати ситуації шахрайства і конфлікту, причому більшого масштабу, ніж ті, що виникли б за відсутності соціальних відносин. Для цього є три причини.

1. Довіра, породжена особистими відносинами, самим своїм існуванням відкриває величезні можливості для шахрайства. Усім відомо, що в особистих відносинах «ми завжди робимо боляче тому, кого любимо»; що довіра людини до нас ставить її в ситуацію набагато більш вразливу, ніж якби ми були сторонніми людьми. (Повертаючись до проблеми ув'язненого: знання того, що спілльник напевно стане заперечувати свою участь у злочині, є для нас додатковим раціональним мотивом зізнатися в ньому; при цьому особисті відносини, в умовах яких цієї дилеми не існує, можуть бути менш симетричними, ніж це вважає обманута сторона).

Схожий елементарний факт соціального життя лежить в основі зловживання «довірою» [«confidence» rackets], яке часом використовується для симулювання певних, часом тривалих відносин з прихованими намірами. У діловому світі деякі злочини (наприклад, розтрата) просто неможливі там, де попередньо не були збудовані довірчі відносини, які і дали можливість маніпулювати рахунками.

Чим повніша довіра, тим більшу вигоду приносить шахрайство. Те, що такі випадки – статистично рідкісне явище, пояснюється силою особистих відносин і вірою в репутацію; навпаки, те, що вони все ж мають місце, причому досить регулярно, показує межі впливу цієї сили.

2. До сили і обману найбільш ефективно вдаються групи людей. Структура цих груп вимагає певного рівня внутрішньої довіри (наприклад, існує так звана злочинська честь), яка, як правило, впливає з раніше сформованих відносин. Складні схеми хабарів [kickbacks] і підтасовок [bid rigging] навряд чи можливі для індивідів, які діють поодиночці. І коли така операція отримує розголос, дивуєшся, як вдавалося тримати її в таємниці, з огляду на велику кількість посвячених в неї осіб. Зусилля органів охорони правопорядку спрямовані на пошук можливості проникнення в мережу шахраїв – тобто на пошук індивіда, чиє визнання потягне за собою визнання інших, які, в свою чергу, вкажуть на наступних, поки, за принципом снігової кулі, це не дозволить розкрити повну картину шахрайства.

Таким чином, особисті відносини можуть породити і величезну довіру, і нечуване шахрайство. Йорам Бен-Порат, підтримуючи функціоналістський стиль нової інституціональної економіки, звертає увагу на позитивну сторону цього явища. Він зазначає, що «тривалість відносин може викликати з боку хитрих, егоїстичних і навіть безпринципних індивідів поведінку, яку в іншому випадку можна було б інтерпретувати як нерозумну або чисто альтруїстичне. На торгах діамантами коштовне каміння переходить від одного власника до іншого, а угода скріплюється лише рукописанням» [Ben-Porath, 1980]. Продовжуючи цю позитивну лінію, я міг би додати, що така трансакція можлива зокрема тому, що вона не відокремлена від інших трансакцій, а укорінена в співтоваристві торговців діамантами, тісно пов'язаних між собою і пильно спостерегаючих за поведінкою один одного. Так само як інші щільні мережі акторів, вони продукують чітко визначені стандарти поведінки, які легко контролюються стрімким поширенням інформації про випадки шахрайства. Однак такий рівень довіри породжує серйозні спокуси, і та ж торгівля діамантами не раз виявлялася жертвою крадіжки, скоєної людьми свого кола. [...]

3. Ступінь безладу, що викликається силою і обманом, багато в чому залежить від того, як структурована мережа соціальних відносин. Гоббс переоцінив міру безладу, що виникає в розглянутому

ним атомізованому природному стані, коли за відсутності тривалих соціальних відносин можна очікувати виникнення тільки розрізнених конфліктів на рівні пар учасників. Більш серйозний і масштабний безлад можливий в разі створення коаліцій ворогуючими сторонами і певних попередніх відносин між ними. Як правило, ми не ведемо мову про «війну», поки в результаті різного роду коаліцій актори не розділяться на два табори. Це відбувається тільки тоді, коли міжгрупові зв'язки недостатньо сильні, і у акторів, пов'язаних з основними протиборчими сторонами, відсутній виражений інтерес в попередженні конфлікту. Те ж стосується і ділового світу: конфлікти тут відносно рідкісні, проте можливі, якщо одна зі сторін закличе в союзники достатню кількість інших фірм. Часом так і відбувається в разі спроб захоплення компанії або, навпаки, прагнення не допустити захоплення.

Зрозуміло, безлад і шахрайство мають місце і при відсутності соціальних відносин. Їх можливість викладена в моєму попередньому твердженні про те, що наявність соціальних відносин перешкоджає розвитку шахрайства. Однак поширеність шахрайства у повністю атомізованій соціальній ситуації дуже невелика, це лише епізодичні, не пов'язані між собою, незначні випадки. Поставлена Гоббсом проблема справді не проста, однак, намагаючись вирішити її за допомогою пом'якшуючого впливу соціальної структури, ми тим самим припускаємо також і можливість порушень більшого характеру, ніж ті, що трапляються в «природному стані».

Отже, в своєму аналізі конкретних моделей соціальних відносин при вивченні проблеми довіри і порядку в економічному житті концепція укоріненості виявляється приблизно посередині між пересоціалізованим підходом, який передбачає існування узагальненої моралі, і недосоціалізованим підходом, що вказує на безликі, інституційні утворення. На відміну від обох альтернатив (а також і від гоббсівської позиції) тут не робляться прогнози узагальнюючого (і, отже, малоймовірного) характеру щодо універсального порядку або безладу. Просто дана концепція виходить з того, що цікавлячі нас явища будуть визначатися конкретними характеристиками соціальної структури.

Питання до тексту

1. Що автор розуміє під укоріненістю?
2. В чому полягають пере- і недосоціалізовані концепції людської дії в соціології та економічній теорії?

3. Чому «соціальна атомізація є передумовою досконалої конкуренції»?

4. Як взаємопов'язані укоріненість, довіра і шахрайство в економічному житті?

5. Коли довіра і довірча поведінка можуть породжувати ситуації шахрайства? Наведіть приклади/

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Зомбарт В. Буржуа Сучасна економічна людина

Що змінилося в господарському способі мислення протягом останнього століття? Що характеризує капіталістичний дух наших днів, який є висококапіталістичним, і відрізняє його від того, який ми знайшли у буржуа старого стилю?

Раніше, ніж я спробую дати відповідь на це питання, ми повинні визнати, що на сьогодні існує аж ніяк не один тип підприємця, а навпаки, як і в період раннього капіталізму, в різних капіталістичних підприємців панує досить різний дух, і ми, отже, повинні спочатку навчитися розрізняти великі групи підприємців, з яких кожна представляє собою особливий тип. Серед них ми, перш за все, натикаємося на старих знайомих, з якими ми вже зустрічалися в колишні часи капіталізму: це розбійник, землевласник, бюрократ, спекулянт, купець, мануфактурист, як нас легко може переконати безпосередня очевидність. Тут ми ще дихаємо повітрям старого землеволодіння. [...]

Відносини залежності, ієрархічна будова персоналу, дещо важковагова ділова поведінка – ось окремі з рис в картині таких підприємств, керівники яких нагадують нам старих землевласницько-капіталістичних підприємців.

А хіба ми не зустрічаємо численних підприємців, які здаються нам швидше бюрократами, ніж купцями або торговцями? Коректні у своїй діяльності, педантичні в розпорядку їхньої роботи, точно розмірені в своїх рішеннях, з великими здібностями до організації, без сильної схильності лізти напролом, чудові чиновники для управління, які сьогодні є бургомістрами величезного міста, а завтра стануть на чолі великого банку, сьогодні ще керують окремими відомством в міністерстві, а завтра візьмуть на себе керівництво синдикатом. Ми вже не говоримо про директорів державних та

міських заводів і напівгромадських підприємств, які в наш час набувають все більшого значення [...].

Є, однак, одне явище, яке зустрічається тим частіше, чим більше розповсюджуються наші підприємства, і яке найчастіше спостерігається в Сполучених Штатах, – це те, що можна було б назвати великим підприємцем, оскільки надпідприємець звучить все-таки занадто гидко. Великі підприємці – це люди, які поєднують в собі різні, зазвичай неспівпадаючі підприємницькі типи, які одночасно є розбійниками і спритними калькуляторами, феодалами і спекулянтами, як ми це можемо помітити у магнатів американських трестів великого масштабу.

Таке ж явище сьогоденного дня – колективний підприємець: це колегія капіталістичних підприємців, які в званні генеральних директорів стоять на чолі гігантських підприємств, кожен з яких окремо виконує особливі функції, які тільки в сукупності складають цілого або великого підприємця. Згадайте організації, які володіють нашими великими електричними підприємствами, нашими рудниками, нашими гарматними заводами.

Отже, перед нами постає досить строката картина сучасного підприємництва в його різних типах. І все ж і для наших часів, так само як і для добрих старих часів, у всіх цих різних представниках сучасної економічної людини можна знайти загальні риси і мати право говорити про один дух, який панує над усіма ними. Звичайно, в дуже різній мірі, з абсолютно різними відтінками, але цей дух так само матиме значення високо капіталістичного, як і ми в наших колишніх спостереженнях знайшли особливий дух ранньокапіталістичної епохи. Як же виглядає цей *високо капіталістичний дух*? Які загальні риси ми спостерігаємо в духовній структурі сучасної економічної людини? Я думаю, насамперед, ми повинні визначити:

1. Який ідеал, які центральні життєві цінності, на які сучасна економічна людина орієнтується. І тут ми зразу ж натикаємося на дивні зрушення у ставленні людини до особистих цінностей в більш вузькому сенсі, зрушення, які, я вважаю, набули вирішального значення для всієї стратегії життя. Я розумію той факт, що *жива людина з її щастям і горем, з її потребами* і вимогами витіснена з центру кола інтересів, і її місце зайняли дві абстракції: *нажива і справа*. Людина, отже, перестала бути тим, чим вона залишалась до кінця ранньо капіталістичної епохи, – мірою всіх речей. Прагнення господарюючих суб'єктів, навпаки, спрямоване на максимально ви-

соку наживу і якнайбільше процвітання справи: дві речі, які, як ми зараз побачимо, перебувають в тісному нерозривному зв'язку між собою. Їхнє відношення одна до одної полягає в тому, що підприємці бажають процвітання своєї справи і змушені прагнути наживи (навіть якщо вони свідомо і не ставили її собі за мету) [...].

Але ми повинні погодитись з тим, що процвітання «справи» тобто капіталістичного підприємства, яке завжди починається з грошової суми і завжди нею закінчується, пов'язане з отриманням чистого прибутку. Успіх справи може, очевидно, означати тільки господарство з прибутком. Без прибутку немає процвітання справи. Фабрика може виготовляти найдорожчі або найдешевші продукти, якість її продуктів може принести їй світову славу, але якщо вона тривалий час працює з несприятливим балансом, вона в капіталістичному сенсі – невдале підприємство. Якщо це утворення, на процвітання якого спрямовані всі думки і прагнення, якщо капіталістичне підприємство повинно рости і цвісти, воно повинно давати прибуток: процвітати – значить приносити дохід. Ось що я мав на увазі, коли щойно сказав, що підприємець хоче процвітання своєї справи і повинен бажати наживи. У постановці такої мети – і в цьому вся особливість – кінцева точка прагнень підприємця відсувається в нескінченність. Для наживи, як і для процвітання якої-небудь справи, немає ніяких природних меж, які, наприклад, встановлювало перед кожним господарством «займане в суспільстві становище» особи. *Ні в якому, хоча б найдальшому, пункті загальний дохід не може зрости так високо, щоб можна було сказати: досить.* І якщо на якомусь етапі розвитку розширення справи більше не сприяло б посиленню його процвітання, то всебічність сучасного підприємництва подбає про те, щоб до однієї справи приєдналась друга і третя. Внаслідок цього ми можемо в наш час спостерігати як тенденцію, притаманну перебуваючому на вершині успіху підприємця, не тільки прагнення до експансії однієї справи, але щоразу настільки ж сильне прагнення до започаткування нових справ.

Аналізуючи прагнення сучасного підприємця, ми завжди натрапляємо на свого роду технічний примус. Часто він не хоче йти далі своїм шляхом, але він повинен хотіти. Про це свідчать численні заяви відомих людей.[...] Для більшості підприємців щось інше, окрім цього (для зовнішнього спостерігача абсолютно безглузлого) прагнення до експансії, мабуть, навіть в голову не приходить. Якщо їх запиташ: чому, власне, повинні служити всі ці прагнення? – то вони з подивом

подивляться на того, хто запитує і дещо роздратовано дадуть відповідь: *адже це саме собою зрозуміло, це ж необхідно для процвітання господарського життя, цього вимагає господарський прогрес.*

Якщо досліджувати, що ж за асоціація ідей може ховатися під цими, здебільшого в досить загальній формі висловлюваними і досить стереотипними зворотами, то знаходиш, що вони під «господарським підйомом» або «прогресом» розуміють розширення того, що можна назвати господарським апаратом, тобто наче сукупність або сутність змісту всієї підприємницької діяльності: *посилення виробництва – випуск все більшої кількості товарів за найдешевшими цінами – колосальні цифри збуту – колосальні цифри обороту – найшвидший транспорт благ, людей і новин.*

[...]... Якщо почати на власний страх аналізувати психіку сучасної економічної людини, то в своїх дослідженнях натикаєшся на ... дитину. Насправді, мені видається, що душевна структура сучасного підприємця так само, як і все більш проникаючої його духом сучасної людини взагалі, найкраще стає нам зрозумілою, якщо перенестися в світ уявлень і оцінок дитини і усвідомити, що спонукальні мотиви діяльності у наших наче б то найбільших підприємців і у всіх істинно сучасних людей ті ж самі, що і у дитини. Останні оцінки у цих людей є незвичайним зведенням всіх духовних процесів до їх найпростіших елементів, повним спрощенням душевних явищ, що є свого роду поверненням до простих станів дитячої душі. Я хочу обґрунтувати цю точку зору. Дитина має **чотири елементарних комплекси цінностей**, чотири «ідеали», які панують над її життям:

- чуттєва величина, втілена в дорослій людині і далі у велетні;
- швидкий рух: в швидкому бігові, в пусканні дзиги, в кружлянні на каруселі здійснюється для неї цей ідеал;
- нове: він кидає іграшку, щоб схопити іншу, починає справу, щоб залишити її незавершеною, тому що її приваблює інше заняття;
- почуття могутності: вона вириває ніжки у мухи, змушує собаку показувати її уміння «апортувати» (ще й ще раз), пускає змія в повітря.

Ці – і, якщо ми точно перевіримо, тільки ці – ідеали дитини і закладені в основу усіх специфічних сучасних уявлень про цінності. А саме:

1. *Кількісна оцінка.* У центрі будь-якого інтересу нині знаходиться – в цьому не може бути ніякого сумніву – *захоплення будь-якою*

вимірною і вагомою величиною [...] Хто звик оцінювати тільки кількість певного явища, той буде схильний порівнювати між собою два явища, щоб виміряти одне іншим і приписати більшому найвищу цінність. Якщо одне з двох явищ за певний проміжок часу стає більшим від іншого, то ми називаємо це «мати успіх» [...].

Отже, схильність до вимірюваних величин має, як необхідно супроводжуюче явище, високу оцінку успіху. Сучасна ділова людина теж оцінюється за своїм успіхом. А мати успіх завжди означає: *випередити інших, стати більше, зробити більше, мати більше, ніж інші: бути «великим»*. У прагненні до успіху міститься, отже, той самий момент нескінченності, що і в прагненні до наживи: обидва доповнюють один одного [...].

2. *Швидкість якоїсь події, чогось започаткованого цікавить сучасну людину майже так само, як і масовий характер*. Їхати в автомобілі «зі швидкістю 100 кілометрів» – якраз це видається з сучасної точки зору вищим ідеалом. Вся манія величини і вся манія швидкості нашого часу знаходять собі вираз в цьому понятті рекорду [...].

3. *Нове збуджує цікавість людей нашого часу, тому що воно нове*. Особливо захоплює, якщо це явище «ще ніколи не відбувалось». Ми називаємо враження, здійснюване на людей повідомленням нового, а ще краще «небувалого» *сенсацією* [...].

4. *Позив до могутності, який я б позначив як четверту ознаку сучасного духу, – це радість від того, що маєш можливість показати свою перевагу над іншими*. Це, в кінцевому рахунку, усвідомлення слабкості, внаслідок чого це почуття і становить, як ми бачили, важливу частину дитячого світу цінностей. Людина істинної внутрішньої і природної величі ніколи не припише зовнішній могутності особливо високої цінності. [...] Істинно велике покоління, яке працює над вирішенням глибоких проблем людської душі, не відчуватиме себе великим від того, що йому вдалося кілька технічних винаходів. Воно буде нехтувати такого роду зовнішньою могутністю. А наша епоха, позбавлена будь-якої істинної величі, тішиться, як дитя, саме цією могутністю і переоцінює тих, хто нею володіє. Внаслідок цього сьогодні найвище стоять, на думку маси, винахідники і мільйонери.

II. **Діяльність.** За видами діяльність сучасного капіталістичного підприємця в її основних рисах залишилась такою ж, як і раніше, – він повинен завойовувати, організовувати, вести переговори, спе-

кулювати і калькулювати. Однак все ж у видимому характері його діяльності можуть бути вказані зміни, які відбуваються через зміну участі різних окремих її проявів в сукупній діяльності. Можливо, що у підприємця, який прагне зробити свою справу, всі ці ідеали носяться перед очима більш ясно або більш розпливчато [...].

В наш час, очевидно, набуває все більшого і більшого значення в загальній діяльності підприємця функція «торговця» – якщо ми, як і вище, вживатимемо це слово в значенні людини, яка веде переговори. Ділові успіхи все більше залежать від потужної сили навіювання і вмілості, з якою укладаються численні договори. Вузли все більше доводиться розв'язувати, і їх не можна так часто розрубувати, як раніше.

Потім все більш важливою для підприємця стала вмiла *спекуляція*, під якою я тут розумію вчинення біржових операцій. Сучасне підприємство все більше втягується в біржову спекуляцію [...].

Калькуляція стає все більш витонченою і – як внаслідок її удосконалення, так і внаслідок розширення її обсягу – все більш важкою.

Нарешті, поки ще не з'явився то функціональний розподіл, про який була мова вище, діяльність сучасного підприємця стає все більш багатосторонньою, саме в тій мірі, як розширюється «комбіноване» з усіх галузей господарського життя підприємство. Але вирішально новим в діяльності сучасної економічної людини є все-таки зміна, пов'язана з розмірами її діяльності. [...]

III. Ділові принципи, природно, відповідно до того зрушення, якого зазнала мета господарства, також змінилися. Нині господарська поведінка сучасного підприємця підпорядковується переважно такими правилами:

а) вся діяльність загалом підпорядковується найвищій, по можливості *абсолютній раціоналізації*. Ця раціоналізація з давніх пір була складовою частиною капіталістичного духу, як ми це встановили в ході цього дослідження. Вона здавна виражалася в планомірності, доцільності ведення господарства. Але те, що відрізняє в цьому відношенні сучасний капіталістичний дух від ранньокапіталістичного, – це суворе, послідовне, безумовне застосування раціональних ділових принципів у всіх областях. Останні залишки традиціоналізму знищені. Сучасну економічну людину (якою вона завжди в найбільш чистому вигляді проявляється в американському підприємцеві) надихає воля до єдино раціонального облаштування господарства, і вона має рішуче здійснити цю волю, а отже, застосувати

любий найдосконаліший метод, чи то метод комерційної організації, чи бухгалтерії, чи виробничої техніки, *тому що він найраціональніший*, що, природно, з іншого боку, означає, що вона, не соромлячись і не поступаючись перед труднощами, *залишить старий метод в той момент, коли дізнається про існування кращого*;

б) господарство зорієнтоване на *чисте виробництво благ для обміну*. Оскільки висота досягнутого прибутку є єдиною розумною метою капіталістичного підприємства, то вирішальне значення щодо напряму виробництва благ мають *не сорт і доброякісність* виготовлених продуктів, а виключно їх здатність до збуту. Чим досягається найбільша виручка, зрозуміло, байдуже. Звідси байдужість сучасного підприємця як щодо виробництва низькосортних товарів, так і щодо фабрикації сурогатів. Якщо більший прибуток досягається гіршими чобітьми, ніж хорошими, то виготовляти хороші чоботи означало б згрішити проти духу *святого капіталізму* [...].

Це конвульсійне прагнення до розширення області збуту і збільшення кількості збуту (що є найпотужнішою рушійною силою в сучасному капіталістичному механізмі) створює надалі низку ділових принципів, спрямованих на досягнення однієї мети – *спонукати публіку купувати*. Я назву найважливіші з них:

в) *покупця відшуковують і нападають на нього*, якщо так можна сказати; принцип, який так природно властивий усьому сучасному стану справ, і як ми бачили – був далеким для ранньокапіталістичного ведення справ. Мета, яку сьогодні переслідують, – це викликати в покупців: 1) увагу, 2) бажання придбати. Перше досягається тим, що їм якомога голосніше кричать у вуха або можливо більш яскравими фарбами б'ють в очі. Другого намагаються досягти тим, що прагнуть вселити покупцям переконання в незвичайній доброякісності або незвичайній вигідності ціни товару. Зайве вказувати, що засобом для досягнення цієї мети є реклама. Зайве поширюватися також і про те, що переслідування цієї мети має знищити будь-яке почуття благопристойності, смаку, порядності й гідності.

Те, що сучасна реклама, в кінцевому рахунку, в естетичному відношенні огидна, а в моральному – безсоромна, це сьогодні – надто зрозумілий факт, щоб його доводилося підкріплювати хоча б одним словом доказу. Без сумніву, тут також не місце розмірковувати про позитивні чи негативні цінності реклами. Слід лише вказати на неї як на характерну рису в загальній картині сучасного господарювання;

г) до найвищого можливого здешевлення виробництва і збуту прагнуть для того, щоб повернути публіку дійсними вигодами. Це прагнення веде до численних властивих нашому господарському життю пристосувань і звичаїв, перераховувати які тут також не місце, оскільки у нас йдеться тільки про те, щоб з'ясувати принципи господарювання. Ми бачили, як весь ранньокapіталістичний господарський спосіб мислення не був налаштований на дешеві ціни, як в ньому діяло правило: на небагатьох справах багато заробити. На противагу цьому сьогодні виставляється інша мета: на багатьох справах потроху заробити, що виражається в керівному правилі, яке панує у нинішньому господарському житті в усіх галузях: великий оборот – мала користь;

д) *свободи ліктів* вимагають, щоб мати можливість безперешкодно досягати цілей, поставлених прагненням до наживи. У цій свободі ліктів зосереджена, по-перше, формальна свобода – мати можливість робити або не робити те, що вважають за необхідне в інтересах справи. Не хочуть ніякого обмеження ні правом, ні звичаєм; не хочуть ніякого відгородження інших господарюючих суб'єктів, але хочуть мати право вбити конкуренцією кожного, якщо того вимагає власний інтерес (зате відмовляються від захисту самих себе); не бажають, щоб держава або, наприклад, представництво робітників брало участь в укладанні договорів про умови праці. До всякої «пов'язаності» з колишнім часом відносяться з відразою. Лише вільний прояв власної сили повинен вирішувати господарський успіх.

По-друге (матеріально), у вимогу свободи ліктів *закладена ідея безкомпромісної абсолютної наживи*. З її пануванням визнається пріоритет цінності наживи над усіма іншими цінностями. Ніяких зв'язків і сумнівів – моральних, естетичних, душевних – більше не існує. У цьому випадку ми говоримо: людина «безсоромна» у виборі засобів [...].

IV. Міщанські чесноти. Що сталося з тими, кого ми вважали такими істотними складовими частинами в структурі капіталістичного духу? Чи має старанність, ощадливість, благополуччя – *industry, frugality, honesty* – ще й нині якесь значення для створення способу мислення капіталістичного підприємця? На це питання не слід занадто категорично відповідати ствердно, але й не заперечувати. Тому саме те становище, яке нині ці «чесноти» займають в загальній будові господарства, принципово інше, ніж яким воно було

в ранньокапіталістичну епоху. Ці поняття, правда, перестали бути істотними і необхідними чеснотами капіталістичного підприємця; але цим вони аж ніяк не втратили свого значення для визначення характеру господарювання. Вони тільки вийшли зі сфери особистого прояву волі і стали речовими складовими частинами ділового механізму. Вони перестали бути якостями живих людей і стали замість цього об'єктивними принципами господарювання.

Це звучить дивно і потребує пояснення. Я викладу для кожної з названих чеснот окремо те, що я маю тут на увазі. В ті часи, коли відповідальні і вірні обов'язкові ділові люди вихваляли молодому поколінню старанність як вищу чесноту успішного підприємця, вони повинні були намагатися закласти в інстинктивне життя своїх учнів твердий фундамент обов'язків, повинні були намагатися викликати у кожного окремо шляхом напучування особисте спрямування волі. І якщо напучування приносило плоди, то старанна ділова людина відпрацьовувала свій урок шляхом сильного самоприборкання. Сучасна економічна людина доходить до своєї несамовитості зовсім іншими шляхами: вона втягується у вир господарських сил і несесться ним. Вона більше не культивує чеснот, а знаходиться під впливом примусу. Темп справи визначає собою її власний темп. Вона не може лінуватися так само, як робітник біля машини, тоді як людина з інструментом в руках сама вирішує, хоче вона бути старанною чи ні.

З ще більшою ясністю проявляється об'єктивізація «чесноти» *ощадливості*, оскільки тут приватне ведення господарства підприємця абсолютно відділяється від ведення господарства його підприємства. Це останнє підпорядковане нині принципу *ощадливості* в більшій мірі, ніж коли б то не було раніше [...].

Нарешті, *комерційна «солідність»*. Хто сумнівається в тому, що «солідне» ведення справи ще й сьогодні – і сьогодні, можливо, більше, як ніколи, – є необхідною складовою частиною практики будь-якого великого підприємця? Але знову-таки поведінку підприємця як людини абсолютно відокремленої від поведінки підприємства. Правила «солідності» – це нині комплекс принципів, які повинні регулювати не особисту поведінку господарюючого суб'єкта, а зміну ділових відносин. «Солідний» комерсант може безумовно особисто бути низькою в моральному відношенні людиною; характеристика «солідності» відноситься виключно до аналізованого окремо від нього ведення справи. Воно наче відокремлене від осо-

бистої поведінки керівника справи і підпорядковується абсолютно особливим законам. Це солідна справа, кажемо ми: вона як така *має репутацію солідності, можливо, протягом ряду поколінь* [...].

Це все, звичайно, дійсне тільки щодо великих підприємств. Для середнього і дрібного підприємця продовжує і нині мати значення те, що ми могли встановити для колишніх часів капіталізму. Тут міщанські чесноти ще й нині представляють складову частину властивостей характеру самого підприємця, тут вони, як особисті чесноти, все ще є необхідною передумовою господарського успіху. Але високо капіталістичний дух у своїй чистоті наявний все-таки тільки на великих підприємствах і в їх керівників.

Цими останніми міркуваннями я, проте, вже торкнувся проблеми, яку до сих пір залишав абсолютно осторонь, тому що я хочу обговорювати її в належній зв'язку, – проблеми, як і чому капіталістичний дух склався так, а не інакше: яким причинам він зобов'язаний своїм існуванням і своєю своєрідною формою, які сили діяли при його виникненні? Ця проблема містить питання про джерела капіталістичного духу, і відповідь на це питання намагається дати наступна книга цієї праці.

Питання до тексту

1. Які риси характерні буржуа старого стилю? Поріняйте їх з характеристиками сучасного підприємця.
2. Поясніть поняття «колективний підприємець».
3. Що автор розуміє під поняттям «високо капіталістичний дух»?
4. Які загальні риси виокремив В. Зомбарт в духовній структурі сучасної економічної людини?
5. Поясніть умовивід В. Зомбарта «Підприємці бажають процвітання своєї справи і змушені прагнути наживи (навіть якщо вони свідомо і не ставили її собі за мету).

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Література

Основна:

1. Вакуленко С. М. Соціологія праці: Навч.-метод. посіб. Київ: Знання, 2008. 262 с.
2. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. З англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. Київ: Основи, 1999. С. 365–398.

3. Козирев М. П. Соціологія : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 440 с. URL : <http://surl.li/rqwdbbr>

4. Колодій М. Соціологія та практична соціологія. Методичний посібник для здобувачів вищої освіти. Ужгород, 2021. 138 с. URL : <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/79067>

5. Лукашевич М. Л. Соціологія праці : підручник. Київ : Либідь, 2004. 440 с.

6. Перепельчук Т. В. Соціологія праці : навчальний посібник. Одеса : ОНЕУ, ротاپронт, 2011. 234 с. URL: <http://surl.li/sklnyq>

7. Соціологія : підручник. 5-те вид., випр. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2016. 296 с.

8. Соціологія праці : навчально-методичний посібник / Укл. : Кифяк В. І., Водянка Л. Д., Прокопець Л. В. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2021. 245 с. URL : <https://drive.google.com/file/d/1CKQyJUUNlQStajhMURXOy8hN3dGqQgVX/view>

10. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с. URL : https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292

11. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Агавердієва Х. Ф., Іванісов О. В., Лебединська О. С. Соціальний аудит у теоретичному полі соціальної відповідальності. *Бізнес Інформ.* 2019. №5. С. 157–161.

2. Бех В. П., Бех Ю. В., Попов С. М. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни : монографія / за наук. ред. В. П. Бега. Запоріжжя : «Просвіта», 2012. 572 с.

3. Гуцан О. М. Практичні аспекти застосування кількісно-якісного підходу до оцінки факторів мотивації персоналу. *Економіка: реалії часу.* 2016. № 1 (23). С. 49–60.

4. Назарова Г. В. Аудит персоналу на підприємстві : монографія. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 164 с.

5. Іващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2013. № 1. С. 60–70.

6. Економіка праці й соціально-трудова відносини : навч. посіб. / [І. Б. Скворцов, В. В. Войцеховська, О. Я. Загорецька та ін.]; за ред.

д-ра екон. наук, проф. І. Б. Скворцова. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. 265 с.

7. Кисляков В. П. Ціннісні аспекти ставлення до праці промислових робітників. *Вісник Одеського національного університету*. Оdesa: ОНУ, 2017. Т. 12. Вип. 6. Соціологія і політичні науки. 570 с.

8. Кифяк В. І., Шелюжак І. Г., Водянка Л. Д. Системний підхід до аналізу міграційних процесів. *Бізнес-інформ*. 2019. № 11. С. 77–83. URL: https://www.businessinform.net/export_pdf/business-inform-2019-11_0-pages-77_83.pdf

9. Кузьмін В. В. Феномен кар'єри в роботах класиків соціологічної думки. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів : Львівський нац. ун-т, 2019. № 13. С. 72–81.: URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/download/10800/10948>

10. Малиш Л. Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології : монографія. Київ : НаУКМА, 2019. 370 с.

11. Шелюжак І. Г., Тодорюк С. І., Кифяк В. І. Інноваційні методи розвитку персоналу. *Бізнес Інформ*. 2020. № 3. С. 437–444. URL : <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-3-437-444>

12. Як ефективно впровадити систему мотивації для персоналу. URL : <https://blog.agrokebety.com/yak-efektyvno-vprovadyty-systemu-motyvatsiyi-dlya-personalu>

Семинарське заняття № 14: Соціологія освіти та виховання (2 год)

Мета: вивчити тему соціологія освіти та виховання, її відмінність від інших галузевих теорій, основні риси, що характеризують специфіку ключового поняття «освіта», дослідити різновиди, мету та інститути освіти, визначити відмінності ліберального та консервативного напрямку системи освіти.

ПЛАН

1. Сутність та специфічність соціології освіти та виховання.
2. Функції соціології освіти та виховання.
3. Структура, напрями освіти та виховання.
4. Гуманізація освіти та виховання.

Ключові поняття: освіта, виховання, ліберальний напрям, консервативний напрям, магістр, аспірантура, гуманізація, соціалізації, моніторинг, цінності, норми, престиж соціальний, андрагогіка, вимога, дискусія, екстернат, звичка, заохочення, знання.

Питання для самостійного вивчення:

1. Історія розвитку освіти як соціального інституту.
2. Соціологічні дослідження проблем освіти.
3. Фактори формування соціальної поведінки особи. Основні завдання соціології виховання.

Темати рефератів:

1. Становлення і розвиток вітчизняної соціології освіти.
2. Зміст і роль освіти в житті суспільства.
3. Система освіти в Україні.
4. Студентська молодь – специфічний об'єкт виховання.
5. Політичне виховання.

1. Невід'ємним компонентом системи виховання є освіта. Навчання та виховання становить діалектичну єдність. У системі освіти виховання відіграє провідну роль, а навчання виступає засобом виховання. Без підтримки виховання й опори на навчання не може сформуватися освічена людина. Соціальний аспект освіти, що дозволяє розглядати її з позиції суспільних відносин, її взаємодії із суспільством, впливу на суспільний розвиток, її сфери і структуру вивчає соціологія освіти – одна із галузей соціології. Відповідаючи на питання, слід розкрити сутність та специфіку об'єкта і предмета соціології освіти.

2. Соціологія освіти розкриває суперечності у розвитку системи освіти і виховання, обґрунтовує закономірності та особливості її розвитку, дає теоретичне узагальнення процесів, що відбуваються в даній сфері, накреслює шляхи вдосконалення. Одне з основних її завдань полягає у своєчасному вивченні нагальних потреб і проблем освітнього життя суспільства та обґрунтування щодо їх вирішення. Узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту, студентам необхідно виділити і розкрити постійні її функції.

3. Система освіти – це сукупність навчально-виховних та культурно-освітніх закладів, які відповідно до Конституції та інших законів України здійснюють освіту і виховання її громадян. Структура і доцільність створеної в державі системи освіти характеризують її міцність і перспективність розвитку. Відповідно до Закону України «Про освіту» структура освіти в Україні включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. У даному питанні

необхідно висвітлити зміни в структурі та напрямках освіти в контексті проведення реформ.

4. Визначальною рисою розвитку сучасної цивілізації, принципово важливою її парадигмою є невинне зростання місця і ролі фундаментальних, прикладних, технологічних, інформаційних та особливо соціогуманітарних знань у різних сферах діяльності людини. З урахуванням тієї обставини, що людина, особистість є однією з реальних конкурентоспроможних ланок у цивілізаційному поступі сучасної України, то саме інтелект українських громадян, їх розум, освіченість європейського зразка можуть стати стратегічним курсом, який за умови належного ставлення та ефективного його використання державою здатний забезпечити трансформацію українського суспільства на справді демократичних і гуманістичних засадах. Одним з принципів реалізації Державної Національної програми «Освіта» (Україна – XXI ст.) є гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої цінності, у найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб. Відповідаючи, на четверте питання, студенти повинні зупинитися на основних компонентах гуманізації ї освіти: орієнтації на ціннісно-розумовий та морально-естетичний зміст навчання, внесення в освітній процес елементів духовної самобутності та реальної самодіяльності тощо.

Тестові завдання:

1. До якого рівня соціологічного знання відноситься соціологія освіти:

- а) до загальної соціологічної теорії;
- б) до спеціальних соціологічних теорій;
- в) до конкретно-соціологічних досліджень;
- г) до макросоціологічного рівня

2. Соціологія освіти – це:

а) галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут, його функції в суспільстві і взаємозв'язок з іншими громадськими інститутами;

б) галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут;

в) наука, що вивчає освіту як соціальний інститут, його функції в суспільстві;

г) наука, що вивчає взаємозв'язок з іншими громадськими інститутами.

3. Відзначте неправильне твердження щодо об'єкта соціології освіти:

а) об'єктом соціології освіти є частина сфера освіти: система освіти, навчальні заклади, соціальні групи, які включаються в дію інститутів освіти;

б) об'єктом соціології освіти є вся сфера освіти, тобто система освіти, навчальні заклади, а також ті соціальні групи, які включаються в дію інститутів освіти;

в) об'єктом соціології освіти є вся сфера вищої освіти, тобто система освіти, навчальні заклади, а також ті соціальні групи, які включаються в дію інститутів освіти;

г) об'єктом соціології освіти є вся сфера початкової та середньої освіти, тобто система освіти, навчальні заклади, а також ті соціальні групи, які включаються в дію інститутів освіти.

4. Соціологія освіти як галузь соціологічного знання з'являється:

- а) в 20 - 40-х рр. XX ст.;
- б) в 20-30-х рр. XX ст.;
- в) в 20-60-х рр. XX ст.;
- г) в 20-80-х рр. XX ст.

5. Які склалися дві основні позиції в оцінці предмета соціології освіти в 60-90-х рр. XX ст. в західній соціології:

- а) європейська і американська;
- б) англійська і американська;
- в) німецька і швейцарська;
- г) європейська і німецька.

6. Яка з наступних характеристик НЕ є ознакою соціального інституту освіти:

- а) наявність суспільно вироблених форм освітніх установ, їх організація і положення в суспільстві;
- б) наявність ряду функцій, спрямованих на задоволення суспільно значущої потреби в освіті;
- в) наявність певних осіб, які здійснюють функціонування освіти;
- г) наявність регуляторів щодо функціонування освітніх установ та осіб, які беруть участь в освітній діяльності.

7. Яка з перерахованих функцій не відноситься до функцій освіти як соціального інституту:

- а) функція соціалізації;
- б) функція соціальної мобільності;
- в) функція репресивності;
- г) функція соціальної селекції.

8. Хто з учених стояв біля витоків соціології освіти у Франції:

- а) М. Мосс;
- б) Е. Дюркгейм;
- в) О. Конт;
- г) К. Маннгейм.

9. Представники якого теоретико-методологічного підходу до дослідження освіти розглядають інституції освіти як організації, діяльність яких зводиться до кодування культури і відтворення соціальних категорій:

- а) структурний функціоналізм;
- б) нова соціологія освіти;
- в) структуралізм;
- г) критична соціологія.

10. До якого століття відноситься поява перших університетів у Західній Європі:

- а) X століття;
- б) XI століття;
- в) XII століття;
- г) XIV століття.

11. Хто з учених розглядав проблеми освіти як спосіб і форму самоорганізації спільного життя людей, класифікацію соціальних інститутів:

- а) О. Конт;
- б) К. Маркс;
- в) Г. Спенсер;
- г) Ф. Енгельс.

12. Кому належить авторство одного з перших європейських підручників з соціології освіти:

- а) Д. Лівінгстон;
- б) Д. Дьюї;
- в) К. Мангейм;
- г) Г. Зіммель.

13. Хто сформулював зміст всесвітньої кризи освіти і представив його у вигляді доповіді на конференції ЮНЕСКО в 1970 р.:

- а) С. Амін;
- б) Р. Будон;
- в) Ф. Кумбс;
- г) П. Бурдьє.

14. У чому полягає світова криза освіти:

а) в розриві між кількістю випускників вузів і затребуваністю їх послуг на ринку праці;

б) у відставанні сформованих систем освіти від досягнень науково-технічної революції;

в) в недостатній кваліфікації викладацького складу вищих навчальних закладів внаслідок падіння престижності даної професії;

г) у відсутності мотивації до навчання у студентів вищих навчальних закладів.

15. Академічна свобода – це право:

а) вузу визначати засоби досягнення цілей та виконання програм;

б) вузу самостійно комплектувати штат викладачів, зараховувати студентів і визначати умови, на яких вони працюють і вчаться;

в) професорсько-викладацького складу самостійно визначати структуру та зміст навчання у вузі;

г) ученого проводити наукові дослідження і відтворювати знання без побоювання переслідування за політичними, релігійними чи іншими мотивами.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Гончаренко С. У. ОСВІТА

Освіта – процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості. Освіта виконує три важливі функції: людинотворчу; формування навичок і вмінь трудової, громадської, господарської, професійної діяльності, розвиток комунікативності в різних видах діяльності тощо; гуманістичну.

Поняття «освіта» слід розглядати як процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого, об'єктивного, соціального досвіду, норм, цінностей тощо.

Таким чином, сьогодні під терміном «освіта» розуміють спеціальну сферу соціального життя, унікальну систему, своєрідний соціокультурний феномен, який сприяє нагромадженню знань, умінь і навичок, інтелектуальному розвитку людини.

Існує підхід до тлумачення освіти як сутнісної характеристики етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження і розвитку, тобто давати людині освіту – означає змінювати її,

перетворювати, розвивати особистість; займатися самоосвітою – перетворювати власну особистість, формувати її під впливом власних намірів і праці над собою.

Добре обґрунтованим є розгляд освіти як поняття, що включає кілька аспектів:

- Освіта як процес, тобто цілісна єдність навчання, виховання, розвитку, саморозвитку особистості; збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури; створення умов для повноцінної реалізації внутрішнього потенціалу індивіда і його становлення як інтегрованого члена суспільства, виконуючи функцію наступності поколінь.

- Освіта як соціокультурний інститут, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства з допомогою спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів, виражений у системі, що включає освітні установи, органи управління ними, освітні стандарти, які забезпечують їх функціонування та розвиток.

- Освіта як результат, тобто рівень загальної культури і освіченості підростаючого покоління, засвоєння того духовного й матеріального потенціалу, який був накопичений людською цивілізацією в процесі еволюційного розвитку і який націлений на подальший соціальний прогрес.

- Освіта – найбільш загальне педагогічне поняття, яке означає одночасно і соціальне явище, і педагогічний процес. З одного боку, поняття «освіта» вводить об'єкт педагогіки в загальний соціальний контекст, а з іншого – відкриває можливість його тлумачення в конкретних поняттях.

Питання до тексту

1. Проаналізуйте, за автором, зміст поняття «освіта».
2. Охарактеризуйте функції освіти.
3. Поясніть поняття «освіта як соціокультурний інститут».

Освітологія: хрестоматія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: Огнев'юк В. О., Сисоєва С. О. Київ : ВП «Едельвейс», 2013. С. 101-102. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711977/1/sys-khrestomat.pdf>

Тоффлер Е. Новий переворот у системі освіти

Завдання освіти зрозуміле: насамперед – підвищити здатність індивіда долати труднощі, тобто здатність швидко та економічно адаптуватися до безперервно мінливих умов. І чим стрімкіша

швидкість змін, тим більше уваги потрібно приділяти розпізнаванню моделі майбутніх подій.

Для створення суперіндустріальної освіти ми повинні, в першу чергу, виробити успішний альтернативний образ майбутнього – уявити собі, які види робіт, професій та здібностей будуть потрібними років через двадцять – п'ятдесят, яких форм набуде сім'я і який тип людських взаємин превалюватиме; які проблеми морально-етичного плану можуть виникнути; яка техніка буде нас оточувати і з якими організаціями та структурами нам доведеться спрацюватися.

І тільки з такими уявленнями, визначаючи, обговорюючи, систематизуючи та безперервно модернізуючи їх, ми можемо прийти до висновку про характер когнітивних та емоційних навичок, які знадобляться людям майбутнього для того, щоб жити.

У Сполучених Штатах Америки нині існують два науково-дослідних центри політики в галузі освіти, які фінансуються з федерального бюджету, один – у Сіракьюському університеті, а інший – у Стенфордському науково-дослідному інституті, саме на них покладено зобов'язання уважно вивчати ситуацію. Нещодавно організація економічного співробітництва і розвитку створила у Парижі відділення з подібними обов'язками. Група ініціативної молоді із студентського руху також зацікавилася проблемами освіти в майбутньому. Проте ці зусилля незначні у порівнянні з тими труднощами, які стоять на шляху перебудови освіти, орієнтованої на суб'єктивну парадигму часу. Нині потрібен масовий рух, який би швидко реагував на запити майбутнього.

У кожній школі і в кожному населеному пункті ми повинні створити Ради майбутнього – групи людей, які цілком присвятили б себе вивченню майбутнього заради сьогодення.

Проектуючи альтернативний варіанти «передбачуваного майбутнього», визначаючи відповідні характеристики освіти, пропонуючи їх на загальне активне обговорення, такі ради, що нагадують «прогностичні осередки», вже пропаговані Робертом Юнгом з Берлінського вищого технічного училища, могли б здійснити потужний вплив на освіту.

Оскільки не існує монополії на передбачення майбутнього, ці ради повинні бути демократичними. У них мають працювати спеціалістів. Однак ради майбутнього не будуть успішними, якщо ними опікуватимуться професійні педагоги, планувальники або

інші представники нерепрезентативної еліти. З початків їх створення потрібно залучати тих, хто навчається і вони не мають бути об'єднанням «гумових печаток» для візування думок, висловлених дорослими. Молоді люди повинні брати участь у керівництві, виступати ініціаторами створення цих рад, щоб «передбачуване майбутнє» могли формувати й обговорювати саме ті, кому доведеться, очевидно, творити і жити в цьому майбутньому.

Створенні і діяльність рад передбачатиме вихід із глухого кута, в якому опинилися наші школи та коледжі. Сучасні учні, які втягнуті у систему освіти, що перетворює їх на живі анахронізми, мають повне право бунтувати. Спроби радикально налаштованої учнівської молоді будувати свою соціальну програму, використовуючи суміш марксизму XIX ст. і фрейдизмом початку XX ст., свідчать про нерозривний вплив минулого на сьогодення. Революціонізувати молодих могло б створення груп фахівців із проблем освіти, орієнтованих на майбутнє і здатних його формувати.

Викладачам, які усвідомлюють банкрутство сучасної системи освіти, але не мають чіткого уявлення про своє майбутнє, ради могли б вказати не тільки на перспективну мету, а й на можливість її реалізації разом із молоддю. Залучаючи до участі батьків і громадськість – бізнесменів, профспілкових діячів, учених тощо – можна створити широку підтримку суперіндустріальної революції в освіті.

Було б помилкою думати, що сучасна система освіти абсолютно не змінюється. Навпаки, швидкі її зміни, направлені, в першу чергу, на вдосконалення вже існуючої структури, підвищення її ефективності у досягненні цілей, які вже себе зжили.

Суперіндустріальна освіта повинна готувати людей до роботи в сучасних структурах, спеціально створених у кожному окремому випадку для вирішення конкретних завдань адхократій майбутнього.

Перед Радами майбутнього стоять такі організаційні завдання: глибоке впровадження у суспільство, його розосередження і децентралізація, формування адхократичної адміністрації, руйнування жорсткої системи календарного і класифікаційного планування. Коли ці завдання будуть розв'язані, будь-яка організаційна схожість школи і фабрики індустріальної епохи стане чистою випадковістю. Освіта повинна зміститися у майбутнє.

Питання до тексту

1. Проаналізуйте завдання освіти визначені автором.

2. Охарактеризуйте напрями виходу з кризи освіти запропоновані автором.

Освітологія: хрестоматія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: Огнев'юк В. О., Сисоєва С. О. Київ : ВП «Едельвейс», 2013. С. 25-27. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711977/1/sys-khrestomat.pdf>

Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: QUO VADIS

[...] Узагальнюючи різноманітні точки зору у розумінні категорії «якість» та враховуючи його особливості, виділимо низку його ознак чи характерних рис, які будемо враховувати при аналізі якості вищої освіти в подальшому нашому дослідженні:

- *цілісність якості* – якість не є простою сумою якостей елементів, а характеризує об'єкт загалом;
- *ієрархічність якості* – якість є інтегративною властивістю об'єкта, що має складну ієрархічну структуру, включає низку елементів ієрархічно впорядкованих між собою;
- *мінливість якості* – якість може змінюватися (поліпшуватися чи погіршуватися), на цей процес впливають не лише зовнішні умови, але й внутрішні фактори; якість зумовлюється мінливістю потреб;
- *суб'єктивність якості* – якість виражається у корисності, придатності та адаптованості до певних цілей, умов, потреб освітніх суб'єктів, володіє властивістю по-різному сприйматися суб'єктами;
- *детермінованість якості* – якість проявляється у здатності задовольняти певні потреби, у процесі задоволення потреб внутрішня потенційна якість переходить у зовнішню актуальну якість;
- *керованість якості* – якість може змінюватися цілеспрямовано під впливом зовнішніх умов чи організованою діяльністю з її підтримки та поліпшення;
- *вимірюваність якості* – ступінь задоволеності потреб визначається інтенсивністю вираження якості, що проявляється у якісно-кількісній обумовленості об'єкта.

Викладений нами аналіз категорії «якість» свідчить про її складність та багатоаспектність. Так, до цієї категорії звертаються під час вибору речей для задоволення індивідуальних, виробничих чи суспільних потреб, організації праці й оцінювання її результатів, визначення ефективності та створення нових товарів

чи послуг. Предметом нашого подальшого розгляду буде якість освіти.

Якість педагогічного персоналу. Вона все більшою мірою залежить від двох видів докорінних змін, що відбуваються у суспільстві, і, відповідно, відображаються на функціонуванні вищих навчальних закладів. Перша з цих змін пов'язана з розвитком інформаційних та телекомунікаційних технологій та їхнім впровадженням в освіту. Викладачі змушені впроваджувати новаторські концепції та інноваційні педагогічні методи, які стають все більш інтерактивними. Друга докорінна зміна пов'язана з розвитком полідисциплінарних та міждисциплінарних досліджень у науці.

Якість програм. Існує низка факторів, що впливають на освітні програми, які зможуть зумовити зниження їхньої якості: різке збільшення обсягу знань та поява нових дисциплін; тенденція до домінування міждисциплінарних та полідисциплінарних підходів у поясненні досліджуваних явищ; диверсифікація та регіоналізація форм і способів отримання освіти; збільшення кількості короткострокових курсів (підвищення кваліфікації, перепідготовки тощо) і у зв'язку з цим, необхідність забезпечити сумісність, ступневість та зв'язок між короткостроковими й довгостроковими курсами, необхідність більшої соціальної адекватності в динамічному світі, що швидко змінюється.

Якість педагогічних методів. Якість об'єктів освітньої діяльності. Оскільки студенти є «вихідною сировиною» для системи вищої освіти, то постає питання про більш тісну співпрацю із середніми навчальними закладами та організаціями, які беруть участь у процесі переходу цих осіб із системи середньої в систему вищої освіти. Також важливо, щоб об'єкти освітньої діяльності активно залучалися до управління навчальними закладами, співпрацювали зі структурами, які надають їм соціальну, психологічну та педагогічну допомогу.

Якість інфраструктури, внутрішня та зовнішня. Значною мірою це пов'язано з розвитком інформаційних та телекомунікаційних технологій у вищих навчальних закладах.

Культура оцінювання освітнього процесу. Культура регулювання. Мається на увазі створення у вищих комунікаційного простору, де взаємодіють усі зацікавлені сторони, які домовляються про різні аспекти освітньої системи.

Культура автономії, відповідальності та підзвітності. Відзначається, що необхідно розширювати автономію вищих навчальних

закладів за умови широкої участі у процесі прийняття рішень студентів, професорсько-викладацького складу й адміністраторів.

Виділені та проаналізовані складові елементи, на нашу думку, концентрують увагу навколо конкретного вищого навчального закладу, відображають якість його освіти та механізм забезпечення цієї якості на рівні організації. Ми схилиємося до того, що якість освіти має розглядатися також на особистісному рівні та на рівні системи освіти загалом. Підсумовуючи викладені міркування представників різних галузей наук щодо застосування концепту «якість» стосовно вищої освіти, бачимо їхню різноплановість, багатозначність, значну неузгодженість. Спільною позицією, щодо якої сходяться погляди дослідників, є усвідомлення існування проблем забезпечення якості у сфері вищої освіти, розгляд якості освіти як відносного (ступеневого) феномену, що має вимірювальний характер та піддається управлінню [...].

Соціологічний ракурс дослідження якості освіти вписується у соціологічний підхід до дослідження освіти та вивчення соціальних феноменів загалом. Соціологічний аналіз якості освіти, безумовно, не може відбуватися без виявлення думки суб'єктів освіти, вивчення їх самопочуття в освітньому просторі, ступеня відповідності освіти їхнім потребам та запитам.

Соціологічний аналіз якості освіти, на нашу думку, доцільно проводити на декількох рівнях – суспільному, соціально-груповому та особистісному. Багаторівневий підхід до вивчення освіти, та якості освіти зокрема, гармонійно вписується у вибрану нами методологію дослідження – неоінституціональний підхід, при якому ми розглядаємо освіту як соціальний інститут, і водночас суттєву увагу звертаємо та функціонування освітніх суб'єктів, їх роль у формуванні та зміні освітніх норм.

У процесі дослідження якості освіти потрібно враховувати, що ця категорія відображає різні аспекти освітнього процесу – соціальні, педагогічні, управлінські, демографічні, економічні та інші. Системне дослідження якості освіти, що найбільше відповідає соціологічному підходу, передбачає вивчення комплексу проблем, які охоплюють: з'ясування сутності базових понять якості освіти (її означення, структурних компонентів, властивостей, критеріїв та норм тощо); визначення процедур і показників оцінювання якості освіти (як освітнього процесу, його результату і функціональної системи); проведення моніторингу та прийняття управлінських

рішень з метою забезпечення встановлених норм якості освіти на всіх її рівнях. Не можна обійти увагою і виявлення соціальних груп, включених до забезпечення і споживання якісної освіти.

Названі аргументи свідчать на користь того, що поняття «якість освіти» повинно міцно увійти до арсеналу соціологічних понять. Соціологічне трактування якості освіти має бути інтегральним, охоплювати і процесуальні, і результативні характеристики; включати макро-, мезо- та мікрорівень аналізу системи освіти; характеризувати відповідність освіти сучасним та майбутнім (прогнозованим) очікуванням, потребам, цілям, вимогам, нормам (стандартам) усіх суб'єктів освітнього простору – держави, суспільства, роботодавців, академічної спільноти, студентів. Такий підхід зумовлює дослідницький аналіз взаємодії різноманітних соціальних спільнот, залучених до освітнього процесу, оскільки саме успішна взаємодія постає умовою забезпечення якості освіти.

На нашу думку, соціологічний аналіз якості освіти повинен переносити дослідницькі акценти з технологій освіти на її суб'єктів. Адже саме відмінності у вимогах до освіти та оцінках її результатів студентами, академічною спільнотою, батьками, роботодавцями та іншими суб'єктами освіти актуалізують суперечність, яка зумовлює проблемну ситуацію в освітній сфері.

Множинність запитів до освіти з боку різних соціальних, професійних груп, окремих особистостей визначає множинність її цілей, які також можуть мати різне спрямування, суперечити одна одній. Виявити, наскільки глибокими є зазначені суперечності, чи можливе узгодження, досягнення певного консенсусу у вимогах до освіти з боку різних соціальних суб'єктів – важливе та, на нашу думку, надзвичайно актуальне завдання вітчизняної соціології.

Аналіз різноманітних трактувань якості освіти допоміг нам дійти висновку, що, незважаючи на поліваріантність визначень досліджуваного концепту, завжди йде мова про співвіднесення освіти з певними нормами. Це можуть бути норми формальні, наприклад, відображені у стандартах освіти, або неформальні, які виявляються в очікуваннях різноманітних суб'єктів освіти для задоволення їхніх потреб.

[...] Таким чином, *якість освіти* – це своєрідний показник розвитку суспільства в певному часовому вимірі, тому її потрібно розглядати в динаміці стосовно чинників, які визначають її сутність. Оскільки освіта спрямована у майбутнє і повинна забезпечувати

перспективні потреби суспільства, то її якість також має змістовно зорієнтуватися на тенденції розвитку суспільства. Якісною можна визначити лише ту освіту, яка дасть змогу нинішнім учням та студентам успішно, якісно жити і працювати протягом декількох десятиліть, адекватно й ефективно долати виклики, які неминуче поставить перед ними XXI ст.

Аналіз якості освіти виявиться обмеженим без урахування соціального контексту. Слід розуміти, що на якість впливають «минуле» (попередня якість освіти, сформовані у суспільстві освітні цінності та норми), «сучасне» (ресурсне забезпечення освіти; система управління освітою, структура підготовки фахівців тощо) та «майбутнє» (напрями суспільних змін, обсяги залучення молоді до здобуття вищої освіти, прогнозована професійна структура суспільства тощо).

На нашу думку, категорія «якість вищої освіти», як і «якість освіти» загалом, має нормативну сутність. Цей підхід ґрунтується на тому, що якість вищої освіти розкривається через встановлення узгодженості освітнього об'єкта з певними нормами. Саме з таких дослідницьких позицій будемо виходити, розкриваючи цю категорію, подальшому нашому дослідженні, застосовуючи відповідну методологію аналізу.

Освіту як об'єкт дослідження можна розглядати в трьох іпостасях: по-перше, як результат освітнього процесу; по-друге, як сам процес освіти; по-третє, як певну (освітню) систему. При зіставленні цього об'єкта з нормами найбільші дискусії викликає питання, що вважати джерелом таких норм. Те, що освіта повинна регулюватися нормами, заперечень не викликає. Закріплення узгоджених вимог суб'єктів освітнього простору і їхня трансформація у своєрідні нормативні регулятори функціонування інституту освіти сприяє стабілізації та інтеграції освіти як соціальної системи.

Більшість *норм в освіті* визначає межу, інтервал допустимого. Простішим завданням є визначення норм, які відображають кількісні характеристики освіти – кількість років навчання, кількість кредитів для вивчення дисципліни тощо. Більшість характеристик освіти складно піддаються числовому виміру. Зокрема, коли йдеться про сформованість професійних якостей, соціальну зрілість випускника вищого навчального закладу, розвинутість його комунікативних якостей тощо.

Нормативи якості освіти у повсякденному житті – досить рухомі, вони формуються через систему потреб індивідуальних та

групових суб'єктів освітнього процесу. Запити і уявлення цих суб'єктів щодо якісної освіти перебувають у постійній взаємодії та взаємовпливі, формуються на основі чинних норм та вже досягнутої якості, доповнюючись новими.

Таким чином, важливо враховувати, що норми повинні перебувати у динамічних відносинах адекватності до потреб, тобто відображати зміну, еволюцію потреб в освіті з боку держави, суспільства та особистості. Невідповідність зафіксованих у нормі вимог потребам розвитку формує хибність визначення цілей освіти та гальмує розвиток інституту освіти, може стати причиною кризових процесів в освіті.

Наведені підходи до якості засвідчують, що її стан задається критеріальними показниками. Критерії якості, своєю чергою, відображають її зміст. Звідси можемо вивести таку закономірність: змінюються *критерії якості* – змінюється зміст якості і, як наслідок, її стан. Критерії якості еволюціонують і визначаються динамікою потреб суспільства. У сучасних дослідженнях якості освіти проблема формулювання чітких критеріїв визнається домінуючою і поки що не розв'язаною, що знову актуалізує соціологічний аналіз проблеми.

Очевидно, що визначення чітких критеріїв є першочерговим завданням у процесі оцінювання якості освіти. Його розв'язання зміщується у площину узгодження визначених норм та вимог суб'єктів освіти. Неузгодженість вимог соціальних акторів, які діють освітньому просторі, визначає незадоволеність результатами освіти, зниження оцінок її якості тощо.

Стає очевидним, що нормативний бік якості освіти визначає така його важлива характеристика, як полісуб'єктність. Система освіти створена для задоволення освітніх потреб певних освітніх суб'єктів. На основі цих потреб формується певний ідеальний образ (модель) системи та результатів її діяльності. Ця модель, що існує спочатку у свідомості, має володіти усіма атрибутами якості. Вона повинна включати в себе очікування та потреби всіх учасників освітнього процесу. Модель систем освіти і планованого результату формалізується у понятті «норма якості».

Норма якості становить виявлену, загально визнану та зафіксовану документально систему вимог, які ставлять різноманітні суб'єкти. У даному випадку постає проблема інтеріоризації системою освіти очікувань та потреб суб'єктів, їхню трансформацію у

терміни та поняття освітнього дискурсу. Тобто необхідно сформулювати норму якості, враховуючи всі вимоги, втіливши їх безпосередньо в освітній процес. У певному розумінні норма якості формує межі якості всередині системи.

На практиці норма якості найчастіше знаходить втілення у вигляді освітніх стандартів різного рівня та типу, в яких закладаються основні параметри результату діяльності системи освіти, а також регламентуються процедури його забезпечення. Однак у процесі реалізації («матеріалізації») цих стандартів виникають відхилення від заданого результату, а отже, постає потреба у запровадженні процедури оцінювання якості освіти для встановлення ступеня відповідності реального результату діяльності системи освіти нормі якості.

На нашу думку, норма якості виражається у стандартах та критеріях і є предметом переговорів, узгоджень, а також результатом компромісів зацікавлених сторін. Необхідна якість результату діяльності освітньої системи відображається у системі вимог, стосовно яких дійшли згоди учасники освітнього процесу. У випадку відповідності отриманого результату цій системі вимог формується потенційна якість результату, тобто особи та фахівця з певними якостями і здібностями до виконання професійної діяльності відповідно до моделі «випускника», що відображені в програмах та кваліфікаціях за спеціальностями вищої освіти. Подальший перехід потенційної якості фахівця у реальну якість значною мірою пов'язується з умовами споживання в інших організаційних системах.

Акцентуючи увагу на вищій освіті та її якості, відзначимо, що існує низка особливостей, які відрізняють освітній процес вищої школи від освітнього процесу в інших навчальних закладах. По-перше, поряд навчанням та вихованням у виші розвинута науково-дослідницька діяльність викладачів та студентів, а навчання повинно опиратися на новітні наукові дані. По-друге, вищі навчальні заклади займаються не лише загальною підготовкою у різних галузях наук (гуманітарній, природничій та ін.), але здійснюють професійну підготовку фахівців. По-третє, для вишів характерною є більш широка та демократична взаємодія всіх учасників освітнього процесу. По-четверте, у ВНЗ зростає автономність, самостійність діяльності викладачів і студентів. По-п'яте, підвищується значення практичної компоненти навчання. По-шосте, у ВНЗ викладачі відрізняються більш високою кваліфікацією у науковій сфері, а сту-

денти – більш мотивовані у навчанні. По-сьоме, ВНЗ є базою для неперервної освіти. По-восьме, саме в період навчання у ВНЗ, як правило, формуються спосіб життя, менталітет, ціннісні орієнтації молодих людей, тобто відбувається набуття статусу дорослих.

На жаль, не існує сталих критеріїв, показників, а тим більше цілісної системи, за допомогою якої можна було б визначати якість освіти як на рівні суспільства загалом, так і на більш локальних рівнях, зокрема рівні навчального закладу. Саме рухомість критеріїв зумовлює ситуацію, за якої, для прикладу, вищу освіту, яка вважалася якісною у радянський період, з позицій сьогодення оцінюють інакше. Відмінність критеріїв визначає різні позиції вищих навчальних закладів у рейтингах, укладених різними агенціями. З іншого боку, критерії якості освіти, які котуються у західних університетах при визначенні рейтингу, у нас «не спрацьовують». Зокрема, такий критерій, як індекс цитованості праць науковців. На заваді цьому постає мовний бар'єр, географія поширення наукових видань, включеність до світового інформаційного простору тощо.

У контексті соціологічного дослідження якість освіти необхідно розглядати як соціокультурну характеристику. З одного боку, якість вищої освіти є способом регуляції процесів взаємодії (взаємовпливу, взаємозумовленості) вищої освіти як соціального інституту з іншими соціальними інститутами та підсистемами суспільства. З іншого боку, якість вищої освіти постає як спосіб соціальної регуляції освітньої сфери, як вироблений суспільством механізм упорядкування діяльності усіх елементів структури вищої освіти. Він об'єднує нормативні, ціннісні, організаційні, управлінські характеристики, які у цілісності визначають якість освіти.

Виходячи з такої позиції, якість освіти як механізм соціальної регуляції усієї освітньої сфери, в тому числі вищої освіти, реалізується насамперед через нормативні характеристики – систему правових, інституційних норм, а також норм повсякденної життєдіяльності особистості, її ціннісних орієнтацій тощо.

На наш погляд, якість освіти – це мірний, конвенційний мультикомпонентний концепт, зміст якого обумовлений вимогами суб'єктів освітнього простору, найбільш суттєві з яких фіксуються в освітніх стандартах. Якість освіти потрібно розглядати у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні її варто розуміти як збалансовану відповідність освіти (як результату, як процесу, як освітньої системи) багатоманітним потребам, цілям, вимогам, нор-

мам (стандартам). У вузькому значенні під якістю освіти слід розуміти якість підготовки фахівця, що визначається як збалансована відповідність підготовки фахівців (як результату і як процесу) багатоманітним потребам (держави, суспільства, особи), цілям, вимогам, нормам (стандартам). Розкриваючи поняття «якість освіти», доцільним є проведення його аналізу на мегасоціальному (міжнародному), макросоціальному (національному), на мезосоціальному (інституціональному) рівнях, а також на рівні окремого навчального закладу, особистісному рівні.

З огляду на це, доцільним є тлумачити поняття «якість освіти» як співвідношення мети та результату. Ми пропонуємо авторське тлумачення якості освіти як інтегральної конвенційної характеристики освітнього процесу та його результатів, що виражає ступінь їхньої відповідності очікуванням суб'єктів освітнього процесу, – від окремого індивіда до суспільства загалом. Якісною, отже, ми можемо розглядати ту освіту, яка максимально відповідає встановленим і перспективним вимогам усіх суб'єктів освітнього процесу.

[...] Виходячи з цього, соціологічне вивчення потреб в освіті має здійснюватися з урахуванням позицій усіх соціальних акторів – від окремої особистості до суспільства в цілому. За сучасних умов потребу в освіті потрібно розглядати як необхідну умову функціонування та розвитку сучасної людини. Освітня потреба включається до генотипу соціально розвинутого суб'єкта діяльності. При надзвичайно важливо, щоб освітня потреба трансформувала у потребу в якісній освіті. Однак для її формування та задоволення необхідна цілеспрямована соціальна й освітня політика. У цьому контексті постає питання не лише про цінність освіти, а й про освіту як цінність. Ми можемо розглядати освіту як інструментальну та термінальну цінність особистості. У першому випадку вона є інструментом, засобом для досягнення інших, не освітніх цілей – підвищення соціального статусу, кар'єрного зростання, здобуття додаткових матеріальних благ тощо. У другому випадку вона постає самоціллю і самоцінністю, проявляється у прагненні людини опанувати нову інформацію для саморозвитку, задоволення потреби й інтересу в новому знанні. Варто наголосити на тому, що не можна протиставляти інструментальну та термінальну цінності освіти. Вони можуть доповнювати одна одну, і така ситуація є оптимальною.

Задоволення потреби в освіті вимагає її розвитку в напрямі надання якісних освітніх послуг. На нашу думку, проблеми забезпе-

чення бажаної якості освіти полягають у її нездатності відповідати багатоманітним вимогам споживачів, повною мірою задовольняти їхні потреби в освіті [...].

Отже, перехід людства до нового цивілізаційного етапу свого розвитку вимагає зміни освітньої парадигми, оскільки саме інститут освіти відповідає за формування і виховання нового типу особистості, здатної адекватно реагувати та відповідати на виклики історії. Це передбачає перехід від освіти, орієнтованої на засвоєння накопиченого людством масиву знань, до випереджувальної освіти, яка б характеризувалася творчим характером, навчала людину жити в динамічному світі, трансформуватися відповідно до змін, що відбуваються у науці та культурі.

Питання до тексту

1. Назвіть характерні риси категорії «якість», використання яких необхідне при аналізі якості вищої освіти.
2. Охарактеризуйте якість педагогічного персоналу вишів, необхідних для забезпечення якості освіти.
3. Як впливає якість програм на забезпечення якості освіти?
4. Якою має бути якість педагогічних методів у процесі забезпечення якості освіти?
5. Дайте визначення категорії «якість освіти». Що слід враховувати, оцінюючи якість освіти?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>

Література

Основна:

1. Гавриленко І. М., Огаренко В. М., Сидоренко О. О., Скідін О. Л., Яковенко Ю. І. Соціологія освіти : навчальний посібник. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2005. 294 с.
2. Горлач Н. Л, Кремень В. М. Соціологія. Підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 808 с.
3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqgu>
4. Городняк І. В. Соціологія освіти : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 265 с. URL : <https://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/Sotsiolohiia-osvity.pdf>

5. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія : підруч. Київ : Кондор, 2021. 552 с.

6. Купрій Т. Г. Соціологія освіти. Навчальний посібник для студентів непрофільних спеціальностей. Київ : Логос, 2014. 304 с.

7. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. 2-е вид. Київ : Каравела, 2019. 456 с.

8. Нечитайло І. С. Освіта як соціалізаційна практика. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2018. № 34–35 (2017). С. 94–104.

9. Нечитайло І. С. Сучасна соціологія освіти: від соціологічної теорії до освітньої практики : підручник для студентів ЗВО. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

10. Рожанська Н. В. Соціологія освіти: методичні рекомендації з дисципліни для студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Соціологія». Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 36 с.

11. Спеціальні та галузеві соціології: навчальний посібник / Л. Є. Клос, Л. Д. Климанська, М. В. Школяр, С. К. Андрейчук, І. І. Бойко, О. І. Герус, Т. М. Климус, О. Є. Макух, Р. Р. Мишок, В. М. Піча та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2019. 422 с.

12. Соціологія освіти. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. Л. Свідіна, І. М. Гавриленка, Ю. І. Яковенка. 2-ге вид., доп. і перероб. Книга 2. Запоріжжя : КПУ, 2009. 288 с.

13. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Допоміжна:

1. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL : <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>

2. Гвоздецька Б. Г. Чинники недоброчесної поведінки студентів у навчальному процесі. *Вища школа : науково-практичне видання*. Київ : Знання, 2019. №10. С. 55–65.

3. Дубасенюк О. А. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Інноваційні аспекти підготовки фахівців в умовах модернізації освітнього простору» : Зб. наук. праць*. Новоград-Волинський, 2018. Вип. 1. С. 12-21.

4. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / [пер. з англ. Т. Цимбала]. Київ : Таксон, 2009. 380 с.

6. Лебідь А., Тимофеева Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.)*. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 122–126. URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstreamdownload/123456789/88621/1/Lebid%20legitimation.pdf>

7. Пролеев С. Шанси освіти у глобальному світі. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2019. № 2 (25). С. 35-55. URL : https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30426/Proleiev_Sergii.pdf?sequence=1&isAllowed=y

8. Рогова О. Г. Проблематика повернення етичної освіти до Нової української школи. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал* / Голов. ред. С. Г. Секундант, відпов. ред. Д. В. Яковлев; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. Вип. 34. С. 19-24. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/26232216-8395-424a-8474-819bad354902/content>

9. Указ Президента України «Про пріоритетні заходи щодо розвитку професійної (професійно-технічної) освіти» від 30 березня 2021 р. №130/2021. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/1302021-38149>

10. Сисоева С. О., Кристопчук Т. Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика : навч. посібник. Рівне : Овід, 2012. 352 с.

11. Чупрінова Н. Трансформація вищої освіти України в умовах глобалізації: виклики та перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 26, С. 87-94. URL : http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/26_2019/13.pdf

Семінарське заняття № 15-17:

Конкретно-соціологічне дослідження (6 год)

Мета: розкрити поняття, види, етапи проведення конкретно-соціологічного дослідження. Висвітлити етапи розробки плану дослі-

дження, характеристика його основних компонентів. Проаналізувати складові узагальнення соціологічної інформації.

ПЛАН

Заняття 15-16

1. Соціологічне дослідження: поняття, функції.
2. Основні види соціологічного дослідження.
3. Програма соціологічного дослідження та її компоненти.
4. Визначення об'єкту, предмету дослідження. Роль гіпотези в соціологічному дослідженні.
5. Теоретична та емпірична інтерпретація понять.
6. Визначення мети і постановка завдань в соціологічному дослідженні.
7. Вибірка у соціологічному дослідженні: типи і особливості застосування.

Ключові поняття: конкретно-соціологічне дослідження, соціальний факт, розвідувальне досліджування, описове дослідження, аналітичне дослідження, програма дослідження, проблема, проблемна ситуація, теоретична та емпірична інтерпретація понять, робоча гіпотеза, об'єкт дослідження, предмет дослідження, індикатор, вибірка, одиниця спостереження, генеральна сукупність, вибіркова сукупність, випадкова вибірка, гніздова вибірка, квотна вибірка, систематична вибірка, репрезентативність вибірки.

Питання для самостійного вивчення:

1. Співвідношення теоретичної та емпіричної соціології.
2. Історія виникнення емпіричної соціології.
3. Стратегічний і робочий плани дослідження.
4. Поняття про польове дослідження, його підготовка і проведення.

Теми рефератів:

1. Специфіка соціологічного дослідження як виду наукового пізнання.
2. Поняття валідності методів дослідження.
3. Помилки в дослідженні: їх природа та допустимі межі.
4. Методологічна роль гіпотез у соціологічному дослідженні.

1. Соціологічне дослідження – досить складна справа, що вимагає серйозної й тривалої підготовки. Сам термін «соціологічне дослідження» був введений в науковий обіг французьким соціологом Є. Дюркгеймом в праці «Самогубство. Соціологічний етюд». З тих

під соціологічні дослідження стали фундаментом соціологічного знання і особливим способом пізнання. Соціологічне дослідження – це складний комплекс програмно упорядкованих науково-технічних, методичних та організаційно-технічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань. Найважливішу роль у розвитку системи пізнання відіграють функції соціологічного дослідження. Відповідаючи, на перше питання, студентам необхідно розкрити зміст поняття «соціологічне дослідження», охарактеризувати його функції.

2. Поділ соціологічного дослідження на види залежить від ступеня складності, актуальності, мети, потреб замовника, наукової спроможності. В залежності від цілей прикладного дослідження, наприклад, вони підрозділяються на: розвідувальні дослідження (пілотажне), описове, аналітичне. Разом з тим, види соціологічних досліджень поділяються: за частотою проведення, залежно від статусу замовника та оплати праці тощо. У відповіді, на дане питання, студенти повині проаналізувати види соціологічних досліджень.

3. Програма соціологічного дослідження – науковий документ методологічних і процедурних основ дослідження соціального об'єкту. Програма дослідження охоплює відносно детальне, чітке і завершене формування мети і завдань та методологічне обґрунтування проблеми, визначення конкретної мети, об'єкту і предмету дослідження; методологічного визначення сукупності характеристики використання методів збирання і опрацювання первинної соціологічної інформації тощо. При відповіді студентам потрібно не тільки проаналізувати основні складові програми, але й охарактеризувати основні вимоги до програми.

4. Об'єкт дослідження – це певна соціальна дійсність, соціальний процес або соціальні умови, що містять соціальні суперечності і породжують проблемну ситуацію, на яку спрямований процес пізнання. Наприклад у соціології праці об'єктом дослідження є соціальні явища, процеси сфери трудової діяльності та умови, за яких вони відбуваються. Предмет соціологічного дослідження – це властивості чи відносини об'єкта, які найбільш рельєфно відображують приховані в ньому суперечності, ту проблему, що досліджується. Отже, в предметі відображається взаємозв'язок проблеми і об'єкта дослідження.

У процесі попереднього аналізу об'єкта й виокремлення найзначущіших з погляду вирішення проблеми чинників формують ро-

бочі гіпотези. Гіпотеза у соціологічному дослідженні – це науково обґрунтоване припущення про структуру соціальних об'єктів, про характер елементів і зв'язків, які, створюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті заздалегідь зробленого аналізу об'єкта, що вивчається. Відповідаючи на питання, студентам необхідно звернути увагу на вимоги до формування об'єкта та гіпотези дослідження.

5. Одне із завдань початкового етапу соціологічного дослідження полягає в тому, щоб дати гіпотетичний розгорнутий опис соціального об'єкта як системи. Таким чином фіксуються певні елементи і зв'язки, характерні для досліджуваного об'єкта. Соціальний об'єкт розглядається з двох сторін: як частина цілого і як ціле, що складається з частин. У першому випадку він характеризується зовнішніми зв'язками, у другому – внутрішніми.

Системний аналіз об'єкту дозволяє прояснити предмет дослідження, виділити основні поняття і дати їх інтерпретацію, а також висунути робочі гіпотези. Часто системний аналіз, інтерпретація понять і висунення гіпотез здійснюються одночасно, тому їх називають не етапами, а частинами програми соціологічного дослідження.

При складанні будь-якої частини програми використовується певний понятійний апарат, або система понять. Важливо, щоб дослідники ясно уявляли собі зміст понять, з якими вони працюють, вживали їх однозначно, не допускали різних тлумачень одного і того ж поняття. Ці вимоги виконуються за допомогою спеціальних логічних операцій: теоретичної та емпіричної інтерпретації понять. Студентам необхідно пояснити як забезпечується зв'язок теоретичного та емпіричного рівня аналізу процесів, теоретичних положень з реально спостерігаються фактами дійсності, методами вимірювання, пошуку, реєстрації і аналізу емпіричних ознак

6. Важливішою методологічною частиною програми є мета і завдання дослідження. Під метою розуміється загальна спрямованість дослідження, проект дії і його результату. Це те, що повинно бути досягнуто в кінці всієї роботи Завдання соціологічного дослідження – сукупність конкретних установок, мети, спрямованих на аналіз і реалізацію проблеми. Завдання дослідження структурують і конкретизують поставлену мету, позначають напрями і способи її досягнення. Завдання соціологічного дослідження поділяють на го-

ловні, і додаткові. Відповідаючи на питання, студентам слід розкрити взаємозв'язок між метою і завданням соціологічного дослідження.

7. У практиці емпіричних соціологічних досліджень, якщо об'єкт дослідження кількісно не дуже великий (не перевищує 300–500 одиниць) можна вдатися до суцільного обстеження, опитавши всіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо. Але соціологія найчастіше має справу з великими масивами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти тощо. Зрозуміло, що суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу, теорія якого ґрунтується на досягненнях математичної статистики. Відтак, особливе значення в соціологічному дослідженні відводиться вибірці. Студента відповідаючи на питання необхідно пояснити, що таке вибірковий метод, які поняття його характеризують; назвати основні типи вибірок, навести загальну характеристику.

ПЛАН Заняття 17

1. Методи збору соціологічної інформації і проведення соціологічного дослідження:
  - а) опитування, його види;
  - б) аналіз документів як джерело інформації;
  - в) соціологічне спостереження;
  - г) експеримент;
2. Обробка та аналіз соціологічної інформації:
  - а) опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів;
  - б) кореляційний і регресивний аналіз;
  - в) факторний і кластерний аналіз, особливості застосування.

Ключові поняття: методи соціологічного дослідження, спостереження, аналіз документів, опитування, анкетування, інтерв'ю, експертногопитування, соціометрія, якісні методи соціології, кореляційний аналіз, регресивний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз.

Питання для самостійного вивчення:

1. Поняття якості та надійності соціологічної інформації.
2. Поняття факту та артефакту в соціологічному дослідженні.
3. Соціологічне розуміння статистичного факту.
4. Вимоги до результатів та звіту про дослідження.

Теми рефератів:

1. Надійність соціологічної інформації, прийоми та засоби її збереження.
2. Контент – аналіз як один із методів вивчення документів.
3. Проблема вимірювання в соціології.
4. Біографічний метод у соціологічному дослідженні.
5. Поштове опитування, його особливості.
6. Наукова гіпотеза та її роль в соціологічному дослідженні.

1. Слово «метод» походить від грецького τεκνισιός – шлях до чогось. У соціології метод – це спосіб одержання найбільш правдоподібних соціологічних знань, сукупність використовуваних процедур, прийомів, операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності. Найпоширенішими методами збору соціологічної інформації є наступні: опитування, експертне оцінювання, спостереження, аналіз документа, соціометрія, експеримент, тестування, методика виміру соціальних установок, маркетинго-соціологічні (комплексні) методики. Студентам необхідно розкрити набір певних вимог до методів для їхнього застосування відповідно до особливостей соціологічних явищ.

2. Мета опрацювання й аналізу зібраної первинної соціологічної інформації полягає в кількісній оцінці впливу різних чинників на розвиток соціальних процесів у різні сферах суспільства. Обробка зібраних даних – важливий етап емпіричного дослідження. Від того, як вирішено питання обробки інформації, значною мірою залежать строки, вартість і взагалі успіх дослідження. При відповіді студентам необхідно проаналізувати застосування різних прийомів обробки й аналізу даних.

Тестові завдання:

1. Соціологічне дослідження – це:

- а) комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудових колективах, регіонах;
- б) вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів

і впливів, застосовуваних при розв'язанні різних соціальних проблем;

в) складний комплекс програмно-упорядкованих науково-теоретичних, методичних та організаційно-технічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань.

2. Соціологічне дослідження дає змогу:

а) мати точну картину матеріального світу;
б) формувати конкретні заходи щодо вдосконалення соціальної дійсності;

в) поглибити уявлення про сутність природних явищ.

3. Соціальний факт – це:

а) будь-який науковий факт;

б) явище дійсності, яке має сутнісний смисл і значення;

в) явище дійсності, яке має наукове значення.

4. Фундаментальні соціологічні дослідження:

а) спрямовують для вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;

б) проводять здебільшого з міждисциплінарних проблем, які поєднують елементи фундаментальних та прикладних досліджень;

в) спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням складних соціальних проблем.

5. Прикладні соціологічні дослідження:

а) спрямовують для вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;

б) проводять здебільшого з міждисциплінарних проблем, які поєднують елементи фундаментальних та прикладних досліджень;

в) спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням складних соціальних проблем.

6. Комплексні соціологічні дослідження:

а) спрямовують для вивчення шляхів, форм та засобів удосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів;

б) проводять здебільшого з міждисциплінарних проблем, які поєднують елементи фундаментальних та прикладних досліджень;

в) спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням складних соціальних проблем.

7. Програма соціологічного дослідження – це:

а) теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви;

б) науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження;

в) механізми упереджувального сприйняття та реакцій груп, колективів, інститутів інших соціальних спільнот на зовнішні впливи.

8. Об'єкт соціологічного дослідження – це:

а) конкретизований проблемою цілісний фрагмент соціальної реальності, тобто особа, сім'я, група, колектив чи їх сукупність, суспільство в цілому чи сукупність суспільств;

б) будь-який аспект, рівень чи зріз соціального явища, спроможний науковими методами сприяти пізнанню досліджуваного предмета;

в) науковий документ, який регламентує всі етапи стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження.

9. Предмет соціологічного дослідження – це:

а) конкретизований проблемою цілісний фрагмент соціальної реальності, тобто особа, сім'я, група, колектив чи їх сукупність, суспільство в цілому чи сукупність суспільств;

б) будь-який аспект, рівень чи зріз соціального явища, спроможний науковими методами сприяти пізнанню досліджуваного предмета;

в) науковий документ, який регламентує всі етапи стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження.

10. Опитування – це:

а) науково обґрунтований підхід, що дає змогу робити висновки про об'єкт як ціле, спираючись на дані аналізу лише його окремих ознак;

б) зміна або відтворення явища з метою вивчення його у найсприятливіших умовах;

в) метод добору інформації про об'єкт вивчення в ході безпосереднього або опосередкованого соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей на запитання, що ставлять соціологи, і впливають з мети і завдань дослідження.

11. Вибіркова сукупність – це:

а) частина об'єктів генеральної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивчення та аналізу;

б) частина суб'єктів певної сукупності, яка становить суму вихідних одиниць спостереження, вивчення та аналізу;

в) об'єкт соціологічного дослідження в єдності його суттєвих якостей та ознак.

12. Репрезентативність – це:

а) теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви;

б) принцип тотожності сформованої моделі досліджуваного об'єкта параметрам генеральної сукупності;

в) обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або явища, не відомі в даний момент, але які піддаються виявленню.

13. Контент-аналіз – це:

а) тлумачення документа через з'ясування основних думок і ідей конкретно тексту, оцінка його змісту згідно з політичними, моральними або естетичними критеріями;

б) пошук таких ознак документа, які б відображали істотні сторони його змісту;

в) точне дослідження змісту текстових масивів з метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами.

14. Спостереження у соціології – це:

а) реєстрація соціальних процесів, явищ або їх окремих елементів;

б) спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників;

в) принцип тотожності сформованої моделі досліджуваного об'єкта параметрам генеральної сукупності.

15. Експеримент у соціології – це:

а) зміна або відтворення явища з метою вивчення його у найсприятливіших умовах;

б) спосіб одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників;

в) принцип тотожності сформованої моделі досліджуваного об'єкта параметрам генеральної сукупності.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

А. П. Горбачик. Порівняльний метод у вивченні нових соціальних явищ: можливості та проблеми

Одна з важливих, чи не ключова, причина зменшення здатності соціологічних досліджень пояснити розвиток сучасних соціаль-

них процесів та дати адекватні відповіді на питання, що постають перед тепер вже глобалізованим суспільством, полягає в тому, що *соціологічна теорія не встигає за емпірією*. Класично теорія має передувати емпіричному дослідженню. Іншими словами емпіричне дослідження має бути теоретично обґрунтованим та власне і проводиться задля того, щоб перевірити певну теорію. Але зараз ми спостерігаємо ситуацію, коли емпіричне дослідження часто планується без чітко визначеної теорії і дані збираються для опису різноманіття та/або перевірки досить широкого спектру не зовсім чітко окреслених теорій. І на питання «А яка теорія лежить в основі Вашого емпіричного дослідження?» можна отримати відповідь на кшталт «Цей блок питань стосується такої тематики, а цей блок питань стосується ось такої тематики». Тепер теорії народжуються та формулюються (виростають) з дослідницьких питань та відповідних гіпотез в процесі аналізу. Все більш важливим стає вторинний аналіз, уміння працювати із даними, зібраними іншими колективами для, можливо, дещо іншої дослідницької мети. Якщо раніше «життєвий цикл» емпіричного дослідження виглядав наступним чином – «формулюємо теорію – висуваємо дослідницькі питання та гіпотези - проводимо якісне дослідження – формулюємо інструмент – проводимо кількісне дослідження – здійснюємо аналіз та перевіряємо гіпотези – робимо висновки стосовно теорії», то тепер він має дещо інший вигляд – «формулюємо гіпотези – звертаємося в архів даних за даними для перевірки гіпотез – здійснюємо аналіз відібраних даних та перевірку гіпотез – намагаємося узагальнити висновки у теорію».

В світі зібрано та доступно для аналізу багато емпіричних даних. В цей процес вкладено багато зусиль та ресурсів (людських, фінансових). Інколи складається враження, що на збирання даних витрачається більше ресурсів та зусиль ніж на аналіз. Аналізом мали б займатися академічні вчені, молоді аспіранти та докторанти, студенти що зазвичай не мають можливості провести власне емпіричне масштабне збирання даних в рамках емпіричного дослідження. Але виникає питання чи можна перевіряти гіпотези свого дослідження на даних, що збиралися іншим дослідницьким колективом для інших цілей? Надалі спробуємо показати що дійсно можна, зберігаючи при цьому всі класичні вимоги до логічно обґрунтованого дослідження та відповідного аналізу.

Щоб зрозуміти зміни, швидкі зміни, що відбуваються у різних сферах, соціологія має стати емпіричною та порівняльною. Не-

обхідність порівняння обґрунтовувалася класиками і, зокрема, Е. Дюркгаймом. Класики зазвичай не створювали цілісних, аксіоматично побудованих, інтегрованих теоретичних наративів. Їх діяльність часто була спрямована на опис та спробу зрозуміти сучасне їм суспільство. І ця робота формувалася навколо масштабних дослідницьких питань – про соціальний порядок, про рушійні сили розвитку тощо.

Зараз зміни прискорилися. Ми переходимо до якісно нового порядку. А це означає і необхідність змін у нашому дослідницькому інструменті. З'являються нові концепти. Спочатку можливо у вигляді певних метафор, але деякі з них реально входять до дослідницького інструменту. Особливість полягає в тому, що ми маємо звертатися до явищ, які тільки недавно почали розвиватися і часто їх еволюція поки що є незрозумілою. Для того щоб вивчати процес, вивчати фактори що впливають на його розвиток, потрібно мати спостереження цього процесу на різних стадіях розвитку у певного об'єкту за різних умов (за різних значень потенційних факторів) або принаймні мати спостереження цього процесу у різних об'єктів за різних умов. Перша ситуація є близькою до ситуації експерименту, а друга до ситуації квазіексперименту. Але в будь-якому випадку предметом розгляду стає дисперсія результатів спостережень за процесом або, іншими словами, варіація всередині теоретично визначених концептів. Для вивчення процесів, що тільки починають еволюціонувати, може бути застосований подвійний порівняльний метод. Діахронічні порівняння з далеким минулим та розробка ідеальних моделей тих зародкових явищ, що мали б розвинути у майбутньому. Отже, з одного боку, для аналізу понять, зміст яких швидко еволюціонує, потрібно збільшувати кількість наукових систематичних спостережень. З другого боку, ще більш важливою стає роль соціологічної уяви та теоретичної інтуїції дослідника, навіть дослідника, що працює в сфері емпіричних досліджень. Створення ідеальних типів, ідеальних моделей, які операціоналізують та вводять в контекст емпіричного дослідження потрібні нам концепти та мають зафіксувати певні причинні впливи, потребує сильної наукової інтуїції.

Але саме такі теоретичні конструкції є найбільш цінними та створюють основу емпіричних досліджень. Саме порівняння з такими ідеальними об'єктами створює можливість мисленнєвого моделювання розвитку процесу, що вивчається, розгляду динаміки,

дозволяє поєднати прояви процесу у різних об'єктів для з'ясування можливості вивчення відповідної варіації.

Сценаріїв розвитку швидкоплинної сучасної ситуації в різних сферах більше ніж достатньо. Чого часто не вистачає, так це адекватних теоретично обґрунтованих (таких, що ґрунтуються на розвинутій теорії) емпіричних досліджень, які б дозволили зробити висновок про те, який з альтернативних сценаріїв є більш переконливим, надійним, дає краще узгодження із відповідними ідеальними моделями. Іншими словами мова йде про спрямований емпіризм.

Порівняльні дослідження можна розглядати як певний компроміс. З одного боку, контекстні особливості розвитку конкретної країни (конкретного суспільства) приносяться в жертву заради більш широких узагальнень. Але з іншого боку все частіше інтерпретація змінної, інтерпретація зв'язку є можливою майже виключно лише в певному контексті, що потребує порівняння.

Для кількісного аналізу агрегованих даних, якщо мова йде про такі макросоціологічні об'єкти як країни або нації, часто не вистачає спостережень. Дійсно ми маємо в світі близько 200 країн, але європейських країн в аналізі як правило не більше 25-30. Невелика кількість спостережень не є великою проблемою у випадку чіткої обґрунтованої теорії, але саме в умовах розгляду нових феноменів як правило чітка розвинута теорія є відсутньою. Слабка ж теорія має наслідком велику кількість можливих пояснень, що їх треба протестувати, та відповідно велику кількість потенційно можливих взаємозв'язків між причинно впорядкованими змінними в моделі. Це, в свою чергу, може призводити до мультиколінеарності, а отже і до збільшення помилок, що потребує збільшення кількості спостережень. Все це призводить до погіршення надійності оцінок. Звичайно, чим простішою та чітко визначеною є теорія, тим менше вимог до збільшення кількості спостережень. Але соціологія знаходиться саме серед наукових дисциплін, для яких не характерною є чітка та стала вивірена теоретична база, особливо коли мова йде про нові соціальні феномени.

Звичайно, можна шукати і певні переваги у невеликій вибірці країн або націй. Зокрема, це дає змогу робити більш чіткі інтерпретації результатів групування (наприклад, кластерного або дискримінаційного аналізу), дає можливість приділити увагу всім особливим (таким, що дуже сильно відрізняються в той чи інший бік)

випадкам, проаналізувати детально залишки у моделях регресії. Іншими словами, все це дозволяє внести до кількісного аналізу переваги та можливості поглибленого аналізу окремого випадку (те, що називають «case study»).

Значною проблемою є те, що вимірювання, яке ми можемо собі дозволити в наших порівняльних дослідженнях, є таким, що часто залежна змінна у наших моделях все одно є по суті якісною, дискретною, або ж навіть якщо кількісною та неперервною, то обмеженою в значеннях певним діапазоном (інтервалом). Для дослідника це означає необхідність звертатися до нелінійних мультиноміальних моделей, які є значно складнішими не тільки в роботі та оцінках, але й головне в інтерпретаціях. Зокрема мова йде про аналіз настання подій (так званий «event history analysis»), logit та probit регресійні моделі. Для аналізу залежних номінальних змінних розроблено та удосконалюється кілька досить ефективних моделей, що дозволяє втягувати в розгляд навіть феномени, що досить рідко зустрічаються у оточуючому житті і які зазвичай вивчалися переважно якісними методами. Іншими словами, навіть якщо такий феномен як соціальна революція зустрічається нечасто, а отже ми маємо справу із подією з невисокою ймовірністю настання, ми все одно можемо вивчати такого роду події систематично із застосуванням методу максимальної правдоподібності.

Ще одна проблема полягає у загрозі зсуву, породженого відбором макросоціологічних об'єктів (відбором до аналізу відповідних спостережень). Працюючи із макросоціальними об'єктами в рамках порівняльного методу дослідник часто вивчає вплив певних системних властивостей, інститутів або різновиду політики на результат діяльності об'єкту розгляду. Наприклад, дослідник може вивчати яким чином особливості виборчого закону впливають на кількість політичних партій, або яким чином політичний режим впливає на економічне зростання. Якщо говорити формально, то нас цікавить вплив властивості X на певний результат Y за умови Z . В загальному вигляді питання полягає в тому, як в умовах невеликої вибірки макросоціальних об'єктів відокремити вплив X на Y від впливу Z на Y . При достатній кількості об'єктів у вибірці та за умови, що ймовірність спостерігати будь-яке значення Y не залежить від Z , ефективними є стандартні статистичні методи аналізу даних, отриманих в ході звичайного (cross-sectional) дослідження в рамках квазіекспериментального дизайну. Але якщо ймовірність

різних значень Y є різною за умови різних значень Z (тобто Z має вплив на Y) ми стикаємося з порушення умов стандартних та звичних статистичних моделей. Припустимо, що ми вивчаємо вплив політичного режиму на економічне зростання. Ми розглядаємо в певному році країну A (умова Z), що має авторитарний режим (умова X) і бачимо, що прибутки населення в країні впали (результат Y). Для того, щоб оцінити власне вплив режиму на економіку, нам потрібно було б знати, а яким би був стан економіки (результат Y) за умови, якби в цей рік в країні A (умова Z є незмінною, контролюється) була б демократія (змінюємо фактор X задля оцінки його впливу). Проблема полягає в тому, що ми не маємо такого спостереження, адже в країні, що ми її вивчаємо, реально є авторитарне правління. Ми можемо звернутися до квазіекспериментального дизайну і пошукати в загальному універсамі макросоціальних об'єктів, що піддаються аналізу (в нашому випадку, пошукати серед країн), таке спостереження, яке б відповідало ситуації країни A , але характеризувалося б демократичним режимом. Тобто спробувати порівняти авторитарну країну A із країною, що в усьому є подібною до A крім політичного режиму. Але ситуація може бути такою, що авторитаризм в A є результатом впливу тих самих факторів, що забезпечують і економічну результативність. Крім того економічне зростання само по собі має певний вплив на політичний режим. А отже певні фактори, які явно не увійшли у нашу модель і нами не спостерігаються, можуть бути спільними для обох змінних (тип режиму – умова, та рівень економічного зростання – результат). За таких умов ми маємо певне спостереження (країну A), для якого немає спостереження для співставлення. Це має наслідком зсув у оцінці впливу. Особливо актуальною проблема стає за умови, що ми маємо справу із феноменами, що тільки постають. Вихід, хоча і неабсолютно однозначний, полягає у конструюванні та введенні до аналізу для цілей порівняння певних ідеальних моделей нових феноменів, про що йшла мова вище.

Ще одна складність має місце в роботі дослідника компаративіста. Зазвичай стандартно ми припускаємо, що всі спостереження є незалежними одне від одного. Але чи в сучасному глобалізованому світі ми завжди і з певністю можемо сказати, що події в країні A є дійсно незалежними від того, що відбувається в країні B ? Реально, як правило, такої незалежності немає і ми маємо шукати можливості вводити до моделі певні поправки та виконувати коригуючі

дії. Зокрема, якщо група країн є подібними та утворюють певний кластер за властивостями, що є важливими для аналізу нашого дослідження, але при цьому розглядаються в аналізі як незалежні спостереження, то ми маємо ризик отримати зсунуті коефіцієнти та мати справу з гетероскедастичністю. Певним виходом може бути введення до моделі фіктивної (dummy) змінної, що «забирає» на себе все спільне, що є у спостереженнях кластера (тобто фіктивну змінну, що фіксує приналежність спостереження до певного кластера подібних). Іншим виходом є використання в аналізі лише одного спостереження з кожного кластера. Зокрема, мова може йти про одну країну, що розглядається як типовий представник певного регіону. Недоліком такого підходу є те, що в результаті переходу до таких типових представників значно зменшується кількість спостережень, на яких базується аналіз, що в ряді випадків є неприпустимим.

Спроба збільшити кількість спостережень за рахунок розгляду об'єктів (країн) у певні різні моменти часу (створення панелі з макросоціологічних об'єктів) може бути продуктивною, але також має наслідком певні труднощі. По-перше, необхідно турбуватися про усунення автокореляції між спостереженнями, які в такому випадку стають залежними. По-друге, можливою є також взаємодія часу (одні й ті ж об'єкти в різні моменти часу) та простору (кластери подібних об'єктів), яку потрібно оцінювати та видаляти для отримання не зсунутих оцінок. Виходом може бути використання багаторівневого аналізу, що включає два (кластер подібних країн та час) або три (кластер подібних країн, час та індивід) рівні. У випадку значних за розміром часових рядів є сенс також скористатися можливостями методу аналізу настання подій.

Найгіршою є ситуація, коли глобалізація має наслідком майже повну або повну уніфікацію і розглядати макрооб'єкти як незалежні немає ніякої можливості. Прикладом можуть бути країни Європейського союзу з певних аспектів життя та функціонування. В таких умовах реальна кількість незалежних спостережень стає дорівнювати одиниці, що унеможлиблює будь-який статистичний аналіз.

Висновки. Отже, для вивчення суспільства, що трансформується, для вивчення процесів, що знаходяться на перших стадіях розвитку та еволюції, ефективним є застосування порівняльного методу. Такого застосування, де з одного боку порівнюються історично віддалені витоки явища (порівняння в часі, діахронне), а з іншого

ретельно збираються всі дані прояву процесу у всіх доступних для спостереження та вимірювання об'єктів (порівняння в просторі, синхронне). Метою є збирання якомога більшої кількості даних задля пошуку у цьому різноманітті певних системних якщо не сталих, то принаймні відносно стабільних та повторюваних зразків. Все це є неможливим без виходу у дослідженнях за межі «власного» суспільства, без розгляду власного суспільства у певному адекватному порівняльному контексті.

Питання до тексту

1. Назвіть основну причину нездатності соціологічних досліджень пояснити розвиток сучасних соціальних процесів.

2. Чому, на думку автора, соціологія має стати емпіричною та порівняльною?

3. В чому полягає подвійний порівняльний метод соціологічних досліджень?

4. Які труднощі вимірювання у порівняльних дослідженнях? Поясніть.

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqdu>

М. Чурилов. Вибірка в маркетингових дослідженнях

Як правило, коли соціологи-дослідники говорять про сформовану ними вибірку, вони мають на увазі, що ця вибірка репрезентує генеральну сукупність. У більшості випадків у соціології це так і буває. Насправді у більшості соціологічних досліджень вивчають окремі соціальні проблеми, характерні або для окремих регіонів країни, або для країни загалом. Для цих дослідницьких проєктів соціологи вже навчилися будувати репрезентативні вибірки, розраховувати випадкові похибки вибірки і довірчі інтервали, в яких перебувають результати генеральної сукупності. Але для маркетингових досліджень здебільшого все куди складніше. Що стосується переважної більшості маркетингових досліджень, то для них сформувати репрезентативні вибіркові сукупності просто неможливо. Ми можемо доволі чітко описати вимоги щодо досліджуваного об'єкта дослідження, але структурувати цей об'єкт неможливо через низку переважно об'єктивних причин. Передусім ми не знаємо кількісних параметрів, що характеризують споживачів тих чи інших товарів або послуг. Ми також нічого не знаємо про розподіл їх на території країни, окремих регіонів, населених пунктів. Ми не

можемо говорити про рівномірний розподіл цих споживачів у просторі. Таке припущення вже давало би нам змогу формувати випадкові вибірки. А це, своєю чергою, дало би нам можливість розраховувати випадкові похибки вибірки й т. ін. Утім, таке припущення вже може послугувати підставою для наявності систематичної помилки у сформованій нами вибірці.

Таким чином, для більшості маркетингових досліджень проблемою є не формування репрезентативних вибірок (це неможливо з перелічених вище обставин). Проблема полягає в тому, щоби сформована вибіркова сукупність давала змогу дослідникам максимально точно описати потрібну замовникові цільову групу споживачів, вивчити мотивацію їхньої поведінки, ціннісні орієнтації та установки. На наш погляд, розв'язати цю проблему можливо кількома шляхами.

Шлях перший. Дослідження проводять у два етапи. На першому етапі формується репрезентативна вибірка для даного регіону, населеного пункту чи якоїсь іншої територіальної спільноти (залежно від обраного об'єкта дослідження). Опитують (за дуже коротким опитувальником) усі категорії населення (як споживачів досліджуваних товарів та послуг, так і тих, хто з певних причин не є цільовою групою цього дослідження). Вже на цьому етапі ми можемо визначити «вагу» цікавої для нас цільової групи в загальній структурі населення й побудувати соціально-демографічний портрет споживача цікавого для нас товару або послуги. Саме ця інформація може бути широко використана дослідниками на другому етапі (дослідження можна проводити як кількісними, так і якісними методами збирання інформації), коли виконуватимуться конкретніші завдання – вивчення мотивації поведінки споживачів, вивчення їхніх ціннісних орієнтацій та установок, прогнозування поведінки споживачів у тих чи інших ситуаціях тощо. Використовуючи інформацію, отриману на першому етапі дослідження, маркетолог уже може будувати вибірку сукупність, що репрезентує генеральну сукупність за основними потрібними йому соціально-демографічними показниками. Добір респондентів треба здійснювати тільки методами спрямованого відбору. Але у вибірковій сукупності мають бути збережені пропорції, зафіксовані в результатах проведеного на першому етапі дослідження.

Наголошу одразу, що цей шлях не є ані найкоротшим, ані дешевим. Але завдяки йому дослідники одержують достовірну й обґрун-

товану інформацію, що, своєю чергою, підвищує надійність сформульованих ними висновків і рекомендацій.

Другий шлях. У цьому випадку не йдеться про формування репрезентативної вибіркової сукупності, бо ми не знаємо основних параметрів потрібної нам генеральної сукупності. Дослідники при цьому виходять зі свого уявлення про структуру генеральної сукупності. Це уявлення ґрунтується на досвіді, кваліфікації маркетолога, його знаннях про предмет дослідження тощо. Наприклад, дослідник може припустити, що основна маса споживачів цікавих для нього товарів або послуг мешкає переважно в середніх і великих містах, їхній вік коливається в інтервалі 30–55 років, і це люди із середнім статком. Такі спостереження дослідника базуються, скажімо, на аналізі продажу й на досвіді попередніх досліджень. Але при цьому не зовсім ясно, точніше, зовсім не ясно, якою є частка серед усіх споживачів цих товарів чи послуг перелічених вище категорій споживачів. За такого підходу нам невідомі також пропорції представництва окремих груп споживачів усередині аналізованих груп. Наприклад, яка частка споживачів даного товару мешкає в середніх містах, а яка – у великих? Як співвідносяться споживачі віком 30–40 років і 41–50 років? Таких питань, на які дослідник не в змозі дати чіткі відповіді, може бути чимало. Отже, сформована за таким принципом вибіркова сукупність може описати лишень якусь частину споживачів, що цікавить замовника. Цей шлях коротший та економніший за перший, але надійність отриманих у такому дослідженні результатів непрогнозована. Висновки і рекомендації при цьому мало обґрунтовані.

Нам бачиться ще один шлях організації маркетингових досліджень, котрий би не так сильно позначався на часі збирання достовірної й обґрунтованої інформації, як перший шлях. На наш погляд, одним із методів розв'язання цієї проблеми може бути проведення раз на рік великого установчого (10–12 тис. респондентів) репрезентативного маркетингового дослідження за найширшим спектром товарів та послуг, наданих населенню. У такому установчому дослідженні визначалася б, головним чином, тільки частота використання широкого спектра товарів та послуг опитуваними. Натомість головний акцент у цьому опитуванні робився би на вивченні соціально-демографічних параметрів опитуваних. Таке установче дослідження мало б уможливити побудову доволі чіткого «соціального портрета» споживача всіх товарів або послуг, запропонованих в установчому дослідженні.

І цю інформацію вже на етапі роботи з конкретним замовником можна було б використовувати як підґрунтя майбутнього дослідження, оскільки дослідник матиме інформацію про кількісні та якісні характеристики генеральної сукупності, що його цікавить.

При організації досліджень за такою схемою теж є певні вади. Переважно вони пов'язані зі збільшенням вартості замовлюваного дослідження (оскільки до вартості цього дослідження ввійде частина суми, витраченої на організацію установчого дослідження). Але вартість цього дослідження буде значно нижчою, ніж у розглянутому нами першому варіанті (відсутній перший щабель досліджень). Відповідно менше часу знадобиться на збирання репрезентативної інформації та підготовку аналітичного звіту.

Серед дослідників існує думка, що нема потреби у проведенні установчого дослідження. Велика дослідницька компанія, що проводить по 150–200 досліджень на рік, може зорганізувати базу даних на підставі раніше проведених нею досліджень. І ця база даних може бути статистичною основою для майбутніх досліджень. Але такий підхід, на наш погляд, не зовсім годиться з низки причин.

По-перше, як уже зазначалося, далеко не всі маркетингові дослідження проводять на репрезентативних вибірках. Але навіть якщо ці вибірки й репрезентативні, то генеральні сукупності, що ці вибірки презентують, далеко не ідентичні. В одних дослідженнях такі вибірки репрезентують населення Києва, в інших – населення великих міст, у третіх – населення окремих регіонів чи України в цілому.

По-друге, блоки опитувальників, що характеризують соціально-демографічні показники респондентів, від опитування до опитування значно різняться. І це, як правило, не примха дослідників, а вимога замовників.

З перелічених причин ми не можемо всю масу досліджень «звалити» до купи і заявити, що новий сформований нами масив інформації можна розглядати як статистичну базу для майбутніх досліджень.

Але чи можемо ми – я вже кажу не власне про маркетингові дослідження, а про дослідження взагалі, зокрема соціально-політичні й електоральні, що проводяться як в окремих регіонах, так і для країни загалом, називати такі дослідження репрезентативними? Я впевнений, що ми не можемо цього робити, і от чому.

По-перше, останній перепис населення в нашій країні проводили ще 2001 року. Використовувати дані цього перепису для побудови вибірок ми не можемо. Вірити даним цього перепису не можна,

позаяк переписували не наявне населення, а також населення, що на момент перепису проживало далеко за межами нашої країни. За найскромнішими підрахунками, чисельність його сягала кількох мільйонів осіб.

По-друге, після подій 2014 року, коли з Криму, Донецької та Луганської областей виїхали понад півтора мільйона жителів і оселилися в різних областях нашої країни, ми й далі користуємося застарілою статистикою, в якій цю міграцію населення аж ніяк не враховано.

Отже, для нас, соціологів і маркетологів, просто необхідно, щоб соціальну статистику провадили грамотно і щоб нам своєчасно надавали надійні дані й достовірну інформацію про міграції нашого населення.

Питання до тексту

1. Чому, на думку автора, неможливо сформувати репрезентативні вибіркові сукупності в більшості маркетингових досліджень

2. Назвіть основні шляхи розв'язання цієї проблеми.

3. З чим пов'язані певні вади організації установчих маркетингових досліджень?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqdu>

Дембіцький С. РОЗРОБКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕСТІВ: МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКИ ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ

Гл. 3. Соціологічний тест як вимірювальний інструмент у соціальних науках

§ 3.1. Вступ

У соціальних дослідженнях вельми поширені комплексні вимірювальні інструменти, звернення до яких є першим кроком у розумінні соціологічного тестування. До них автор відносить шкали та індекси, розуміючи під їх комплексністю те, що вони складаються з набору спеціально підібраних індикаторів, які розв'язують єдине наукове завдання – вимір вираженості певного явища. Їх комплексність зумовлена і тим, що у процесі розробки необхідні спеціальні методичні дослідження, покликані продемонструвати наявність у таких інструментів конвенційно затверджених показників якості – надійності та валідності.

Якщо говорити загальною про відмінності між шкалами та індексами (DeVellis, 2012, p. 12), то в першому випадку йдеться про вимі-

рювання певної властивості, яка безпосередньо не спостерігається (латентної змінної). Саме вона зумовлює ті фактори свого прояву (непрямі індикатори), які закладені в методіку. Предметом вимірювання інтегральних індексів може бути як латентна змінна, так і соціальний феномен. Ще одна відмінність між шкалами та індексами полягає в тому, що за використання індексу об'єкт його вимірювання обумовлений тими факторами, на підставі яких сформульовані індикатори.

Один із ключових факторів, що визначає вибір між шкалою та індексом, обумовлений природою досліджуваного явища. У разі соціологічного дослідження вона може бути як індивідуальною, так і суспільною. Щоб прояснити цю думку, розглянемо як приклад твердження, які можуть бути покладені в основу шкали або індексу авторитаризму:

- єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору;
- для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію;
- тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві;
- сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер;
- наявність єдиної партії та сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні.

З одного боку, подані твердження можуть бути оцінені як непрямі індикатори латентної змінної, з іншого – кожен із них говорить про одну з цінностей, які характеризують суспільство, – стабільність, розвиток, порядок, сила, соціальний оптимізм. Якщо підходити до аналізу тверджень з точки зору суспільних цінностей, то не буде концептуальної та методологічної необхідності апелювати до поняття латентної змінної. Наприклад, згода з тим, що в авторитарному суспільстві порядку більше, не має викликати очікувань щодо згоди з тим, що авторитарний лідер забезпечить розвиток або соціальний оптимізм. Тут респондент постає вже не як «пасивне спостереження», яке повідомляє нам інформацію про свій внутрішній стан, а як експерт, який демонструє ціннісні характеристики певного суспільства. Відповідно, з методологічної точки зору цілком може йтися не про шкалу, а про індекс, спрямований на вимірювання соціального феномену – ціннісної структури.

Щодо використання комплексних вимірювальних інструментів слід зазначити, що емпірична соціологія, як відомо, принципові підстави вимірювання запозичує з психології (класична теорія вимірювання) або навіть педагогіки (математична теорія вимірювання) так, ніби відповідні методологічні положення апріорі наділені універсальною природою. Це значно обмежує сферу використання шкал та індексів у рамках масових опитувань[...]

§ 3.2. Поняття «вимірювання». Вимірювання в соціальних науках

У загальнонауковому значенні поняття «вимірювання» означає процес подання властивостей реальних об'єктів у вигляді числової величини. Величину розуміють як усе те, що може бути більшим або меншим, притаманним об'єкту більшою або меншою мірою. Відповідно, числова величина – така, що може бути позначена числом. Отже, вимірювання є встановленням числових відношень між властивостями об'єктів (Никифоров, 2006, с. 138). Відомий український соціолог В. Паніотто визначає вимірювання як особливу процедуру, внаслідок якої виникає числова модель досліджуваних властивостей об'єкта (Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004, с. 10).

Говорячи про вимірювання в соціальних науках, ми намагаємося акцентувати увагу на його «сіру зону». Перш за все визначимо, що не входить до цієї зони. Вимірювання на основі змінних, що належать до номінальних, порядкових і метричних шкал, є несуперечливим і зрозумілим. Немає ніяких невизначеностей щодо використання цих шкал у соціальних науках – воно може бути реалізовано так само, як і у природничих науках (хоча соціологи часто порушують відповідні принципи). З огляду на це до «сірої зони» можна віднести інтервальне вимірювання в соціальних науках. Як зазначає В. Паніотто, в соціології існують шкали, які близькі до інтервальних і мають орієнтовно, але не точно, рівні інтервали між пунктами шкали (Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004, с. 19). Він пропонує називати їх псевдоінтервальними. Кращою назвою, на нашу думку, є «квазіінтервальні шкали». Квазіінтервальне вимірювання посідає проміжну позицію між порядковим та інтервальним. Фактично на даний момент це найточніше вимірювання соціальних установок.

Проблематичність квазіінтервального вимірювання полягає в тих засобах статистичної обробки, що є прийнятними для відповідних даних. Це ж саме є справедливим і для побудови квазіінтер-

вальних показників. З погляду природничих наук такого роду дані слід розглядати як порядкові. У соціальних науках, зокрема й у соціології, дуже часто їх розглядають і обробляють як інтервальні. З огляду на це вимірювання за допомоги комплексних вимірювальних інструментів у соціології ми розглядаємо як квазіінтервальне. При цьому вважаємо, що воно наближене саме до інтервального, а не порядкового рівня.

§ 3.3. Концептуальні кластери вимірювання в соціальних науках

[...] Слід коротко розглянути чотири ключові теорії, що стосуються розробки вимірювальних інструментів у соціальних науках, – класичну теорію тестів, математичну теорію вимірювання (Item Response Theory), теорію надійності та теорію валідності, щоб оцінити їх релевантність у ракурсі соціологічного тестування.

Класична теорія тестів. З точки зору цієї теорії, значення, отримане в результаті використання тесту, включає два компоненти – істинне значення і помилку вимірювання. Істинне значення розглядають як середнє ідентичних значень, отриманих у результаті повторюваних без обмеження вимірювань. Отже, ключове допущення цієї теорії полягає в тому, що отримане в рамках тестування значення є сумою істинного значення і помилки. При цьому істинне значення завжди невідоме. Вимірювальні помилки – це будь-які аспекти вимірювання, крім істинного значення. Їх джерелами можуть бути добір пунктів методики, інструкція тесту, підрахунок результатів і будь-які систематичні помилки вимірювання. Перші три джерела ведуть до несподіваних і неузгоджуваних ефектів, тобто справляють несистематичний вплив на результати вимірювання і, відповідно, є випадковими помилками. Ці помилки не пов'язані ні з істинним значенням, ні з помилками інших вимірювань такого стибу. Систематичні помилки виникають у тих випадках, коли тест вимірює щось відмінне від того, що він має вимірювати (проблема валідності). Друге допущення стосується паралельних тестів. Воно полягає в тому, що кожен індивідуальний пункт методики сам по собі можна розглядати як тест. Це пов'язане з тим, що кожен із них є похідним від латентної змінної. При цьому вплив латентної змінної та величина випадкових помилок є однаковими в усіх випадках (Alexopoulos, 2007, p. 140–142).

Не відкидаючи загального фокусування теорії (істинне значення + помилка вимірювання), важко погодитися з тими акцентами,

що їх зроблено в запитаннях про випадкові помилки. Систематичний зсув може бути внесений будь-яким елементом тесту, а не тільки його невалідністю. Сумнівним виглядає і допущення про однаковий вплив латентної змінної на всі індикатори тесту, особливо коли йдеться не про вимірювальну шкалу, а про інтегральний індекс (це питання розглянемо далі).

Математична теорія вимірювання. У рамках цієї теорії стверджується ймовірнісний характер взаємозв'язку між відповіддю на той або той пункт тесту і латентною змінною. Математична теорія вимірювання включає статистичні моделі оцінювання якості пунктів тесту. Найпоширенішими і найпопулярнішими є моделі для оцінювання тестів, що призначені для вивчення одновимірних характеристик і застосовують пункти з дихотомічною шкалою. Більш комплексні моделі існують і для випадків, коли пункти можуть включати шкали відповідей із більш як двома категоріями і/або коли досліджувані характеристики є багатовимірними (Keller, 2007, р. 493–494).

Ця теорія виглядає прийнятнішою аналітичною схемою порівняно з класичною теорією тестів. Разом із тим, беручи до уваги акцент математичної теорії вимірювання на таких властивостях індикаторів тесту, як рівень підготовленості опитуваного, показник рівня складності завдань, здатність тесту відрізнити підготовлених респондентів від непідготовлених тощо (Аванесов, 2007), вона є слухною насамперед для розробки педагогічних, а не соціологічних тестів.

Теорія надійності. Надійність вимірювання пов'язана з його узгодженістю в різноманітних контекстах. Виокремлюють три аспекти надійності: 1) результати надійного інструменту не залежать від того, хто проводить дослідження; 2) використання того самого надійного інструменту в різний час дає однакові результати; 3) усі частини надійного інструменту є взаємозалежними. Відповідно, можна вирізнити три види надійності – надійність оцінювача або кодувальника (результати оцінювання різними 756 експертами того самого об'єкта за посередництва того самого інструменту ведуть до однакових результатів), тест-ретестова надійність (зміни в результатах повторних вимірювань відповідають теоретичним очікуванням), внутрішня узгодженість (взаємопов'язаність пунктів тесту є високою) (Juni, 2007, р. 834).

Звісно, перевірка надійності є важливою умовою розробки соціологічного тесту. При цьому актуальність того чи того різновиду

надійності може істотно варіювати відповідно до тих завдань, для виконання яких розроблено конкретний тест.

Теорія валідності. Розглядаючи цю концептуальну царину з точки зору кількісних досліджень, можна (але з певною мірою умовності) говорити про єдину теорію. Якщо ж брати до уваги імплікації якісного і змішаного підходів, то має йтися про цілий набір теорій валідності. І оскільки, на наш погляд, теорія валідності в рамках кількісного підходу є суттєво лімітованою, далі приділено увагу власне проблемі валідизації.

§ 3.4. Поняття «соціологічний тест»

Кажучи коротко, поняття «соціологічний тест» описує ті шкали та індекси, які відповідають низці соціологічних вимог. Поняття «соціологічний тест» упроваджено в науковий обіг радянським, а нині російським соціологом і педагогом В. Аванесовим, який дав йому два визначення. Відповідно до першого соціологічний тест – це «система відібраних соціологічними методами висловлювань, які пред'являють респондентам із метою отримання надійної та валідної інформації про ознаки, що цікавлять дослідника»; відповідно до другого – «система висловлювань, що дозволяє отримати обґрунтоване відображення емпіричної системи з відносинами, яка цікавить дослідника, в числову систему з відносинами» (Аванесов, 1982, с. 41). У рамках цієї роботи ми дотримуємося першого визначення.

Двома аргументами В. Аванесова на користь виокремлення соціологічного тесту як самостійного методу дослідження є такі (Аванесов, 1982, с. 38–39): необхідність вивчення в соціологічних дослідженнях не тільки психологічних (для цього використовують психологічні тести), а й соціологічних феноменів, таких як ціннісні орієнтації, світоглядні установки, соціальні потреби тощо; актуальність цього напрямку досліджень на сучасному етапі розвитку методології соціальних наук.

На наш погляд, через більш ніж 30 років обидва аргументи не втратили своєї ваги, проте методологія розробки і використання соціологічних тестів за ці роки потрапила в поле інтересів лише двох українських соціологів – Н. Паніної та Є. Головахи. Ними розроблено низку соціологічних тестів, які сьогодні використовують у масових опитуваннях. Н. Паніна та Є. Головаха поширили розуміння соціологічного тесту і на психологічні методики, спеціально адаптовані для використання в масових опитуваннях. І це повні-

стю виправдано, оскільки більшість психологічних тестів є дуже об'ємними, що накладає суттєві обмеження на їх використання в соціологічних дослідженнях. Окрім того, Н. Паніна і Є. Головаха сформулювали низку вимог, які має задовольняти соціологічний тест (Головаха & Панина, 1997, с. 5):

- універсальність – методика має включати найзагальніші сутнісні індикатори досліджуваного явища, що відкриває можливість її використання практично в будь-якому соціологічному дослідженні;
- інтегральність – можливість зведення різних вимірів соціологічного тесту до одного інтегрального показника;
- якісність – соціологічний тест має бути «паспортизований» статистичними показниками надійності та валідності;
- стандартизованість – установлення «норм» досліджуваного явища, що дозволить інтерпретувати отримані результати з точки зору вираженості досліджуваного феномену;
- компактність – соціологічний тест має бути досить компактним, щоб його можна було використовувати в масових опитуваннях;
- «чутливість» – з огляду на вимогу компактності соціологічний тест має вирізнитися прийнятною точністю вимірювання;
- об'єктивність – мета вимірювання має бути прихованою від респондента, що дозволяє уникнути фальсифікації результатів тестування.

З огляду на викладене вище можна виокремити два виміри соціологічного тестування. Перший, і принциповий, стосується необхідності забезпечити методичні вимоги, які дозволяють повноцінно використовувати вимірювальну методику (неважливо – психологічну чи соціологічну) в рамках масових опитувань. Уже в цьому разі можна говорити про соціологічне тестування. Другий вимір пов'язаний з тими аспектами соціальної дійсності, для вивчення яких застосовують соціологічний тест. Методики, що відповідають цьому виміру, спрямовані на вивчення соціальних феноменів. Відповідно, підготовка концептуальної бази соціологічного тесту здійснюється переважно соціологічними засобами.

Крім зазначених, вважаємо, слід виокремити і третій вимір соціологічного тестування, який пов'язаний із потенціалом використання отриманих результатів. В ідеалі соціологічний тест має бути

не просто розроблений як валідна і надійна методика, спрямована на вивчення соціального або психологічного феномену, а й бути пов'язаним із ширшими теоретичними положеннями про будову і функціонування соціальної системи (Дембицкий, 2016b, с. 144). Завдяки цьому відкривається можливість діагностичних висновків про стан її різних частин, можливі перспективи її функціонування і розвитку. Однак навіть якщо відповідні теоретичні положення недоступні, але при цьому методика задовольняє вимоги першого виміру соціологічного тестування, відповідні положення можуть бути сформульовані у процесі використання соціологічного тесту в емпіричних дослідженнях.

Щодо закордонної практики використання соціологічних тестів, то перш за все слід зазначити, що такого терміна в закордонній соціології ми не знайшли. Але використовуючи окреслені вище виміри соціологічного тестування, легко виявити, що низка застосовуваних у західній соціології вимірювальних методик задовольняє вимоги соціологічного тестування. Наведемо два загальновідомі приклади. Першим вимірювальним інструментом, який можна розглядати як соціологічний тест, є методика вивчення цінностей Ш. Шварца. Вона має прийнятний для масових опитувань розмір, спрямована на вивчення соціального феномену, а результати її застосування повсюдно використовують для оцінки стану різних суспільств. Другим прикладом може бути відомий тест для оцінки психологічного дистресу (К6), розроблений Р. Кесслером. Цей тест широко використовують в епідеміологічних опитуваннях. Цікавим є той факт, що незважаючи на психологічну спрямованість, ця методика завдяки своїй стислості придатна саме для масових опитувань, а не для індивідуальної психологічної діагностики.

Тут у читача може виникнути питання, чи треба в такому разі взагалі говорити про соціологічне тестування. Мається на увазі ситуація, коли соціологічні тести розробляють, незважаючи на відсутність відповідного поняття і спеціальної концептуальної галузі. Наша ствердна відповідь на нього пов'язана з тим, що специфіка соціологічного вимірювання повністю не охоплюється методологічними засобами сучасних вимірювальних підходів у соціальних науках, які спираються переважно на психологію і педагогіку. Отже, специфічні для соціології проблеми розв'язують більшою мірою інтуїтивним шляхом, а це для методології емпіричних досліджень неприйнятно.

Питання до тексту

1. В чому полягають відмінності між шкалами та індексами? Приведіть приклад твердження, які можуть бути покладені в основу шкали або індексу авторитаризму.

2. Що в загальнонауковому значенні означає поняття «вимірювання»?

3. Що таке «сіра зона» вимірювання?

4. В чому полягає квазіінтервальне вимірювання?

5. Дайте характеристику класичної теорії тестів.

6. Дайте характеристику математичній теорії вимірювання.

7. Назвіть три аспекти надійності.

8. Охарактеризуйте поняття «соціологічний тест».

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqdu>

Бакіров В. С., Кизилов О. І., Даниленко І. В. Онлайн-опитування в системі соціологічного моніторингу вищої школи України

[...] Використання у проведенні соціологічного моніторингу методу онлайн-опитувань відображає загальносвітові тенденції в оновленні та розвитку соціологічного інструментарію. Інтернет-опитування проводяться приблизно чверть століття, пройшовши еволюцію від простих розсилок анкет по електронній пошті до використання сучасних програмних платформ. Інтернет-опитування сьогодні – найбільш динамічно розвивається метод опитування. Частка проведених онлайн-опитувань збільшується, техніка і методика проведення таких опитувань постійно вдосконалюються, програмне забезпечення для збору даних ускладнюється.

Онлайн-опитування сьогодні широко використовуються, в тому числі, і для масових опитувань населення. У країнах, де відсоток Інтернет-користувачів становить 80-90% населення, Інтернет-опитування на онлайн-панелях дозволяють отримати репрезентативні для всього населення дані, співставні з опитуваннями F2F або CATI [...]. В Україні використання досліджень за допомогою мережі Інтернет тільки набирає популярність.

З фактом широкого застосування онлайн-опитувань у вищій школі ми зіткнулися в рамках міжнародного дослідницького проєкту «Євростудент» у 2014 році. З 28 країн-учасниць 20 збирали дані з використанням онлайн-опитувань. Виходячи з означених

тенденцій, збір даних в рамках соціологічного моніторингу в ХНУ імені В. М. Каразіна здійснено в техніці веб-опитувань (CAWI). До теперішнього часу методика проведення онлайн-опитувань (за допомогою платформ Google Forms, Qualtrics і LimeSurvey) апробована в університеті в низці досліджень, в тому числі: «Студенти старших курсів університету імені В. Н. Каразіна про своє навчання і майбутнє працевлаштування» (2015). N = 2005. Техніка опитування: CAWI, платформа: LimeSurvey. «Першокурсники: життя і навчання в ХНУ ім. В. Н. Каразіна» (2016). N = 1367. Техніка опитування: CAWI, платформа: LimeSurvey.

Обидва опитування проводилися методом основного масиву (присутні на заняттях студенти) в техніці групового анкетування за допомогою комп'ютера через веб-інтерфейс в комп'ютерних класах університету. Для участі студенти отримували одноразовий пароль доступу до опитування, що виключало можливість повторної участі. Однак практика показала, що така форма проведення опитування не позбавлена недоліків. По-перше, опитування груп в комп'ютерних класах досить складне з точки зору організації. По-друге, є ризик систематичних відхилень через те, що студенти-учасники опитування за своїми характеристиками (студенти, які працюють, прогулюють заняття і ін.) можуть якісно відрізнятися від інших респондентів. По-третє, ситуація опитування, як в будь-якому груповому анкетуванні, не гарантує конфіденційності відповідей, що може знижувати довіру до опитування і щирість респондентів. З цих причин опитування в рамках сконструйованого соціологічного моніторингу будуть проводитися інакше – на основі онлайн-панелей.

Для проведення соціологічного моніторингу формуються дві панелі – викладачів/співробітників і студентів університету. Онлайн-панелі формуються за допомогою офлайн-рекрутингу учасників, відібраних з основної вибірки за допомогою систематичного відбору. Онлайн-панель викладачів і співробітників ХНУ включають в себе дані про місце роботи (факультет, посада), наукове звання і соціально-демографічні характеристики учасників. Онлайн-панель студентів містить інформацію про факультет і курс навчання, а також соціально-демографічні дані. Всі учасники онлайн-панелі дають свою згоду (особистий підпис) на надання своєї електронної адреси Харківському національному університету імені В. Н. Каразіна для участі в опитуваннях. Електронною поштою респонденти отримують

ють посилання на веб-сторінку опитування, інструкції його проходження і одноразові ключі доступу до опитування.

Таким чином, на підставі онлайн-панелі формуються репрезентативні для всього вузу вибірки викладачів / співробітників і студентів. Вибірка, що реалізується в опитуванні, не є стихійною. Щоб уникнути ефекту «відбір бажаючих брати участь» процес збору даних контролюється – тим учасникам, які не пройшли опитування в термін, висилаються нагадування. Тому сам факт участі в опитуванні, строго кажучи, не є анонімним. При цьому гарантується повна конфіденційність відповідей респондентів. А уявлення індивідуальних відповідей виключно в різних формах генералізації всього масиву даних, або якихось типологічних груп фактично і забезпечує анонімність.

Одним з можливих варіантів технічного забезпечення веб-опитувань є використання комп'ютерної платформи для проведення онлайн-опитувань LimeSurvey. Вибір програмного забезпечення для проведення інтернетопитувань досить великий. На згаданому сайті Web Survey Methodology представлені програм для проведення онлайн-опитування. Серед них 94 платні програми мають безкоштовні версії з обмеженням можливостей (в розмірі та оформленні анкети, в обсязі вибірки, в зручності експорту даних і ін.), в тому числі, такі відомі програми як Qualtrics або SurveyMonkey. 41 програма повністю безкоштовна, в тому числі, така популярна програма як LimeSurvey. LimeSurvey – додаток з відкритим вихідним кодом, написаний на PHP на основі бази даних MySQL, PostgreSQL або MsSQL. Поширюється під ліцензією GNU. Програма дозволяє користувачам розробляти і публікувати опитування в зручному режимі, який не вимагає спеціальних знань в області програмування.

LimeSurvey – веб-додаток, який встановлюється на сервер. Управляється LimeSurvey за допомогою веб-інтерфейсу. За допомогою інтерфейсу редактора додаються, переміщуються, редагуються питання анкети. Програма дозволяє включити в анкету усі основні типи питань (введення тексту, цифровий введення, вибір потрібного варіанта або варіантів відповіді, табличні питання), налаштувати параметри взаємодії з респондентами. Зручно організована робота з логічними умовами. Програма дозволяє гнучко налаштувати зовнішній вигляд і відображати елементи опитування. Загальний дизайн опитування можна змінити за допомогою застосування різних шаблонів.

Після завершення редагування опитування активується і стає доступним для перегляду респондентами. Опитування можуть бути як загальнодоступними (за посиланням), так і тільки для окремих учасників (для проходження опитування необхідний код доступу, що генерується програмою). Участь може бути як анонімним, так і з відстеженням IP-адреси учасників опитувань.

Респондент відповідає на питання анкети через веб-інтерфейс. Програма пропонує респонденту різні формати опитувань: питання за питанням, група за групою (тематичні блоки питань); всю анкету цілком. LimeSurvey не має обмежень на кількість створюваних опитувань, на кількість учасників або кількість питань для кожного опитування. LimeSurvey дозволяє за допомогою веб-інтерфейсу переглянути масив отриманих даних і отримати основні результати статистичного аналізу і графіки. Результати опитування можна експортувати в основні формати масивів даних, в тому числі в формат програми SPSS.

Цей варіант реалізації соціологічного моніторингу передбачається використовувати на першому етапі його реалізації. Далі планується застосовувати більш вдосконалену систему участі в соціологічному моніторингу за принципом електронного голосування. Розроблено відповідний програмний продукт, який доповнює LimeSurvey і дозволяє забезпечити більш суворий контроль доступу і більш високий рівень захищеності відповідей респондентів в соціологічному моніторингу.

Апробування методу онлайн-опитування показало і можливі труднощі застосування цього методу для дослідження проблем у вищій школі. Так, опитування співробітників одного з технічних вузів м. Харькова проводився одночасно в двох різних техніках – очне анкетування за допомогою друкованої анкети і онлайн-опитування (з наданням респонденту посилання і унікального коду доступу). Причому респондентам пропонувалося самостійно вибрати зручний для них спосіб заповнення анкети. Онлайн-анкету заповнили лише 35% співробітників, інші вважали за краще паперову форму.

Непопулярність онлайн-опитувальника можна пояснити, по-перше, тим, що чимало респондентів не мають доступу до Інтернету, або, маючи такий доступ, вкрай мало використовують Інтернет-комунікації в повсякденному житті, зокрема не мають достатнього досвіду заповнення електронних форм. Перш за все, мова йде про респондентів старшого віку, і в цілому проблема нерівного охо-

плення Інтернетом в різних вікових категоріях населення України переноситься і у вищу школу [...].

По-друге, паперове опитування виявилось кращим для всіх вікових категорій через поширеного переконання багатьох респондентів в тому, що їх участь в електронному опитуванні (при використанні електронного ключа доступу) буде легко відстежити та ідентифікувати відповіді з конкретною людиною. Ми помітили, що в умовах конфліктної ситуації або наявності гострих питань респонденти уникають участі в таких опитуваннях, де, на їхню думку, існує можливість ідентифікації відповідей з їх особистістю. Вирішити проблему недовіри до електронних опитувань непросто. Акцент, з нашої точки зору, повинен робитися на запевненні респондентів в тому, що їх участь в опитуванні повністю конфіденційна, дані будуть представлятися тільки в узагальненому вигляді. Ми не говоримо респондентам про анонімність їх участі, тим більше дійсно в рамках соціологічного моніторингу планується ідентифікувати респондентів за ключами доступу з метою контролю їх участі / неучасті в опитуванні.

Метод веб-опитування має очевидні переваги, серед яких можна назвати простоту організації збору даних і контролю зібраних даних, оперативність надходження інформації, індивідуальну логіку опитувальника для кожного респондента, можливість використання в анкеті відео- і аудіо-контенту, відсутність етапу введення даних, отримання готового масиву даних в зручному форматі і ін. У той же час цей метод не позбавлений і недоліків, головні з яких пов'язані з неконтрольованою ситуацією опитування (загальна проблема анкетного методу), а також з нерівним доступом до Інтернету і (або) з різним ступенем комп'ютерної грамотності респондентів різних категорій.

Друга з названих проблем містить ризик можливого зсуву інформації через суттєву різницю респондентів і нереспондентів за рядом характеристик, перш за все, за віком (серед людей старшого віку число Інтернет-користувачів значно нижче). Це важливо враховувати при вивченні вищої школи – середній вік працівників університетів наближається до позначки 50 років. Вирішенням цієї проблеми може бути або вирівнювання масиву даних за допомогою вагових коефіцієнтів, або комбіноване опитування, в якому недоотримана в онлайн-опитуванні інформація збирається за допомогою F2F-інтерв'ю.

Реалізація соціологічного моніторингу в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна – це перший етап роботи. За його підсумками буде запропонована модель моніторингу для всієї вищої школи України за відпрацьованою методикою проведення веб-опитувань (CAWI) з формуванням онлайн-панелей, що, безумовно, дозволить отримувати актуальну і своєчасну інформацію, необхідну для успішного реформування вищої школи.

Питання до тексту

1. Значення методу онлайн-опитувань для сучасної соціологічної науки.

2. Поясніть техніку формування Онлайн-панелей.

3. Як проводиться вибір програмного забезпечення для проведення інтернет-опитувань.

4. В чому полягає непопулярність онлайн-опитувальника?

Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т. 2. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 544 с. URL: <http://surl.li/snqqdu>

Література

Основна:

1. Вербець В. В. Методика організації та проведення соціологічного дослідження : навчально-методичний посібник. Березно. 2008. 231 с. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/369/1/verbec.pdf>

2. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>

3. Гоблик В. В., Щербан Т. Д. Прикладна соціологія: логістика і методи дослідження: навчальний посібник. Мукачево : ПВВ МДУ, 2021. 108 с.

4. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології: колективна монографія / В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с. URL: <https://isoc.com.ua/assets/files/library/2022-istoriko-teoretichnij-analiz-doslidnickih-program.pdf>

5. Козирев М. П. Соціологія : підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL: <http://surl.li/pfjbi>

6. Конспект лекцій з дисципліни «Методи соціологічних досліджень» для студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 054 «Соціологія» (Модуль 1. Теоретична сутність соціологіч-

них досліджень) / укл. Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2018. 33 с. URL: <https://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/7-15-kl108.pdf>

7. Соціологія : Підручник. 5-те вид., стереотипне / За ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. Київ : Каравела. 2023. 296 с.

8. Сучасні методиками контент-аналізу: навчальний посібник / За заг. ред. Костенко Н., Батаєвої К., Іванова В. Київ : Кондор, 2018. 256 с.

9. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292

10. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. Київ, 2002. С. 54-114.

11. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів : Кальварія. 2003. 544 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chernysh_Nataliia/Sotsiologia_Kurs_lektsii.pdf

Додаткова:

1. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження. Київ : Дух і Літера, 2015. 380 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7700/Bogdan_SocResearch.pdf

2. Ковальська Є. Методичні рекомендації до виконання практичних завдань з дисципліни «Технології Інтернет-досліджень» Для студентів спеціальності 054 «Соціологія» освітнього ступеня бакалавр освітньої програми «Соціологія». Київ : Видавництво «Наукова столиця», 2023. 38 с. URL: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/kovalska_yeliena_-_techniques_of_internet_studies.pdf

3. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності: монографія / Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.; за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kompleksni-vimiryuvalni-instrumenti-vsociologichnih-doslidzhennyah.pdf>

4. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування: підручник. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 342 с.

5. Попадинець І. Р. Діджиталізація процесу соціологічного дослідження в публічній сфері. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 2 (76). С. 61-63. URL: http://ra.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/10.pdf

6. Прасюк О. В. Вибіркові соціологічні опитування громадян під час виборів як політична технологія впливу на процес формування електоральної громадської думки. URL: <http://naub.org.ua/?p=819>

7. Проноза І. І. Соціологічні дослідження (опитування) як політична технологія інформаційно-маніпулятивного впливу на політичну свідомість. *Науковий журнал «ПОЛІТИКУС»*. Вип. 4. 2023. С. 79-84. URL: http://politicus.od.ua/4_2023/13.pdf

8. Соціологія: організація емпіричного дослідження. Навч. посібн. / уклад. Балановський Я. М. Умань : Візаві, 2019. 471 с.

9. Сучасні методики контент-аналізу: навчальний посібник / За заг. ред. Костенко Н., Батаєвої К., Іванова В. Київ : Кондор, 2018. 256 с.

10. Туленков М. В. Теорія систем і системний аналіз у соціології : підручник. Київ : Каравела, 2023. 596 с.

11. Шостак І. В. Анкетування: методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острог, 2021. 40 с. URL: https://eprints.oa.edu.ua/8593/1/Anketuwanie_metodyczka.pdf

12. Як провести соціологічне дослідження: методичні рекомендації / Упоряд. та заг. ред. О. М. Балакіревої та О. О. Яременка. Київ : Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 264 с.

2.2. САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Вона є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять, одним із основних методів засвоєння знань, охоплює всі форми і види діяльності навчального процесу, всю пізнавальну діяльність студентів.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися таких вимог:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.
3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.
4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
5. Виконання всіх вимог викладача.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотування активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно

від мети та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотовування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовки, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- **план** – коротка форма запису при читанні книги;
- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;
- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.
- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;
- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;
- **резюме** – короткий виклад тексту статті;
- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

ЗАПИТАННЯ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Основні елементи соціологічної системи знань, їх взаємодія.
2. Функції соціології як науки.
3. Значення соціології для формування світогляду та професійної підготовки.
4. Новаторство Г. Сковороди в розумінні сутності людини.
5. Братства як специфічний соціальний інститут.
6. Нові тенденції в історико-культурному процесі в Україні.
7. Формування української ментальності у зв'язку з розвитком історії та літератури.
8. Процес самоусвідомлення етносу.
9. Соціологічна концепція М. Шаповала. Український інститут громадознавства в Празі.
10. Розвиток соціологічної науки в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст.
11. Проблеми демократії, державності і політичних відносин у суспільній думці України II пол. ХІХ – першої пол. ХХ ст.
12. Наведіть приклади еволюційних і революційних змін у різні періоди розвитку українського суспільства? Визначте їх наслідки?
13. Що слід розуміти під терміном «модернізація суспільства»?
14. Які соціальні зміни відбуваються в сучасній Україні?
15. Студентська молодь як соціально-професійна група: джерела формування та роль у сучасному українському суспільстві.
16. Критерії соціальної стратифікації.
17. У чому виявляються особливості соціологічного вивчення людини?

18. Як співвідносяться індивідуальне і соціальне в людині?
19. Що таке соціальна адаптація?
20. Н. Смелзер про основні соціологічні теорії сім'ї.
21. Сімейні відносини і демографічна політика.
22. Тенденції розвитку сучасної української сім'ї.
23. Молода сім'я: фактори формування та зміцнення.
24. Участь молоді у формуванні суспільних структур.
25. Соціальна активність та зрілість молоді.
26. Професійне самовизначення молоді.
27. Проблема інтеграції молоді.
28. Вкажіть специфічні риси безробіття в Україні?
29. Трудова поведінка яких соціальних спільностей в сфері праці повинна сьогодні, на Вашу думку, вивчатися найглибше?
30. Соціально-трудова відносина: поняття, класифікація.
31. У чому полягають основні відмінності етносоціології від етнографії?
32. У чому полягає відмінність між термінами «етнос» і «нація».
33. Державна національна політика в сучасній Україні: зміст та основні напрямки.
34. Історія розвитку освіти як соціального інституту.
35. Соціологічні дослідження проблем освіти.
36. Фактори формування соціальної поведінки особи. Основні завдання соціології виховання.
37. Особливості сучасного культурного процесу.
38. Поняття субкультури. Особливості молодіжних субкультур.
39. Проблеми відродження національної культури в Україні.
40. Співвідношення теоретичної та емпіричної соціології.
41. Історія виникнення емпіричної соціології.
42. Стратегічний і робочий плани дослідження.
43. Поняття про польове дослідження, його підготовка і проведення.

2.3. ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА (ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ) ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з політичної теорії держави та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою і з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу.

При вивченні матеріалу курсу «Соціологія» обов'язковим є виконання реферату.

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Соціологія». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стислого викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно із складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На даному етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно скласти план реферату, в якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють дану проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння праці.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля 2,5 – ліворуч, 1,5 – праворуч, 2,5 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;
- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;
- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;

- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу;
- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консультуватися із викладачем.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З ІНДЗ

1. Сучасні дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
2. Теоретична і прикладна соціологія.
3. Прикладні дослідження в соціології.
4. Співвідношення церкви і держави, світської та церковної влади у поглядах П. Могили.
5. Причини виникнення міжконфесійної полеміки в Україні XVI–XVII ст.
6. Проблеми людини та її свободи у поглядах І. Шада.
7. Соціологічні погляди Я. Козельського.
8. І. Котляревський – основоположник нової української літератури.
9. Розвиток української соціологічної думки в еміграції.
10. Б. Кістяківський та його проект створення наукової соціології.
11. Соціологічні погляди М. М. Ковалевського.
12. Суспільство як цілісність. Ознаки суспільства.
13. Структурна композиція суспільства.
14. Типологія суспільств.
15. Концепція М. Вебера про сутність, джерела і тенденції розвитку соціальної нерівності.
16. П. Сорокін про форми соціальної стратифікації.
17. Проблеми формування середнього класу в Україні.
18. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».
19. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.
20. Соціалізація – стрижень соціального життя.
21. Проблема ідентифікації особистості в соціології.
22. Референтна група та її місце у житті сучасної моделі.
23. Е. Гіденс про зміни в моделях сім'ї та альтернативи.
24. Студентська сім'я та її проблеми.
25. Шляхи подолання напруженості. Конфліктності в сім'ї.
26. Молодь: поняття та основні напрями дослідження.

27. Молодь у сфері праці й зайнятості.
28. Девіантна поведінка молоді як об'єкт соціологічного дослідження.
29. Міжетнічні конфлікти, їх особливості.
30. Витоки вітчизняної етносоціології.
31. Соціальне і етнічне: проблеми взаємозв'язку та взаємодії.
32. Параметри культурних структур.
33. Характеристика масової культури та форми її прояву.
34. Соціально-культурне середовище як фактор розвитку особистості.
35. Співвідношення соціології політики з іншими політичними науками.
36. Соціально-філософські та соціокультурні витоки, етапи становлення і розвитку політичної соціології.
37. Внесок М. Вебера у розвиток соціології політики.
38. Зв'язок соціології праці з економічною соціологією.
39. Об'єкти дослідження соціології праці.
40. Зв'язок соціології праці з іншими науками про працю.
41. Основні рівні мотивів трудової діяльності
42. Становлення і розвиток вітчизняної соціології освіти.
43. Зміст і роль освіти в житті суспільства.
44. Система освіти в Україні.
45. Студентська молодь – специфічний об'єкт виховання.
46. Політичне виховання.
47. Специфіка соціологічного дослідження як виду наукового пізнання.
48. Поняття валідності методів дослідження.
49. Помилки в дослідженні: їх природа та допустимі межі.
50. Методологічна роль гіпотез у соціологічному дослідженні.
51. Надійність соціологічної інформації, прийоми та засоби її збереження.
52. Контент-аналіз як один із методів вивчення документів.
53. Проблема вимірювання в соціології.
54. Біографічний метод у соціологічному дослідженні.
55. Поштове опитування, його особливості.
56. Наукова гіпотеза та її роль в соціологічному дослідженні.

РОЗДІЛ III. МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ Й МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Модульна контрольна робота (МКР) є складовою поточного контролю і здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання.

Написання МКР є обов'язковим. До неї допускаються всі студенти. Студент, що не з'явився на МКР, отримує оцінку 0 балів.

Готуючись до написання контрольної роботи, насамперед необхідно підібрати і вивчити літературу, що стосується тематики, яка виноситься на написання роботи. Особливу увагу потрібно приділити опануванню змісту питань теми; запам'ятовуванню сутності явищ і процесів. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітлюванні сутності запитань.

При оцінюванні контрольної роботи враховується:

- науковість аналізу явищ і процесів;
- рівень опанування студентом навчального матеріалу;
- логічність, конкретність й послідовність викладу матеріалу;
- вміння робити висновки і рекомендації;
- грамотне написання тексту;
- зовнішнє оформлення.

ЗАВДАННЯ ДО КОМПЛЕКСНОЇ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»

Варіант 1

1. Дати визначення поняттям: позитивізм, соціологія, конфлікт.
2. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.
3. Характеристика конфліктологічної концепції сім'ї у соціології.

Варіант 2

1. Дати визначення поняттям: соціальний закон, суспільство, соціальні конфлікти.
2. Об'єкт, предмет і методи соціології.
3. Девіантна поведінка.

Варіант 3

1. Дати визначення поняттям: закон, категорії, рольові конфлікти.
2. Структура та функції соціології; визначення та характеристика.
3. Поняття соціологія праці, її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.

Варіант 4

1. Дати визначення поняттям: поняття, наука , соціологія конфлікту.
2. Об'єктивні передумови виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни: класифікація, характеристика.
3. Основні типи визначення культури у соціології, класифікація, характеристика.

Варіант 5

1. Дати визначення поняттям: соціальне, методи, суб'єкти конфлікту.
2. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика.
3. Поняття культура, суперкультура, субкультура, антикультура у соціології.

Варіант 6

1. Дати визначення поняттям: загальні соціальні закони, функції, предмет конфлікту.
2. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.
3. Основні елементи культури, їх визначення, класифікація.

Варіант 7

1. Дати визначення поняттям: галузь, структура, об'єкт конфлікту.
2. Функції та структура соціології.
3. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.

Варіант 8

1. Дати визначення поняттям: система, соціальна мобільність, конфліктна взаємодія.
2. Сутність та типологія суспільств.
3. Поняття сім'ї та шлюбу у соціології. Форми шлюбу, причини виникнення моногамії.

Варіант 9

1. Дати визначення поняттям: людина, соціальна група, наслідки конфлікту.
2. Соціальна структура суспільства.
3. Молодь як категорія соціології: версії визначення та вихідні критерії. Предмет і завдання соціології молоді.

Варіант 10

1. Дати визначення поняттям: престиж, мораль, причини конфлікту.

2. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль.
3. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.

Варіант 11

1. Дати визначення поняттям: цінності, соціалізація особистості, ескалація конфлікту.
2. Соціальна стратифікація. Причини та критерії стратифікації.
3. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.

Варіант 12

1. Дати визначення поняттям: суспільство постмодерну, індивід, фрустрація.
2. Соціальна мобільність та її види.
3. Етнічні групи, їх основні ознаки, умови формування та розвитку.

Варіант 13

1. Дати визначення поняттям: агенти соціалізації, версти населення, управління конфліктом.
2. Поняття особи в соціології. Основні соціологічні теорії особисті.
3. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.

Варіант 14

1. Дати визначення поняттям: ідентифікація, еліта суспільства, глобалізація.
2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
3. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.

Варіант 15

1. Дати визначення поняттям: виховання, престиж, предмет соціології.
2. Соціальні типи особистості.
3. Поняття про конкретно-соціологічні дослідження та їх загальна класифікація, характеристика.

Варіант 16

1. Дати визначення поняттям: соціальні класи, держава, соціальний закон.
2. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.
3. Структура функції та механізм соціального конфлікту.

Варіант 17

1. Дати визначення поняттям: соціальна стратифікація, особистість, рольові конфлікти.
2. О. Конт про предмет і методи соціології, її основне завдання.
3. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.

Варіант 18

1. Дати визначення поняттям : соціальна роль, мораль, соціальні установки.
2. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
3. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.

Варіант 19

1. Дати визначення поняттям : соціальна спільнота, система, інтереси.
2. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
3. Соціально-трудові відносини, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.

Варіант 20

1. Дати визначення поняттям: агенти соціалізації, версти населення, мотиви.
2. Соціальний інститут, сутність, різновиди та функції. Поняття дисфункції.
3. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.

Варіант 21

1. Дати визначення поняттям: суспільство постмодерну, індивід, сім'я.
2. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства: визначення, класифікація, характеристика.
3. Поняття етногенезу, визначення його основних етапів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів в сучасній Україні.

Варіант 22

1. Дати визначення поняттям: галузь, структура, народ.
2. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології.
3. Загальна криза освіти, її ознаки та характеристика основних напрямів протидії.

Варіант 23

1. Дати визначення поняттям: позитивізм, соціологія, людина.
2. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
3. Поняття «соціологія праці», її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці : загальна характеристика.

Варіант 24

1. Дати визначення поняттям : загальні соціальні закони, функції, потреби.
2. Соціологія конфлікту.
3. Поняття сім'ї та шлюбу в соціології. Форми шлюбу, причини виникнення моногамії.

Варіант 25

1. Дати визначення поняттям: соціальні класи, держава, суспільство.
2. Соціальний інститут, його сутність, різновиди, функції. Поняття дисфункції.
3. Сім'я як соціальний інститут і соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.

Варіант 26

1. Дати визначення поняттям: громадянське суспільство, генеральна сукупність, маніпуляція.
2. Політика як царина відносин між соціальними суб'єктами відносно здійснення політичної влади.
3. Програма соціологічного дослідження та її компоненти.

Норми оцінювання завдань:

1 питання	6 балів
2 питання	7 балів
3 питання	7 балів
	Всього: 20 балів

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ

1. В. Парето про предмет соціології та метод.
2. Визначення предмету та методу соціології Е. Дюркгеймом. Поняття «соціальна солідарність», різновиди, характеристика.
3. Визначення предмету та методу соціології М. Драгомановим. Політична соціологія М. Драгоманова.
4. Гуманістична соціологія М. Вебера, її сутність та значення для розвитку світової соціології.
5. Диференціація видів КСД в залежності від змісту та їх характеристика.
6. Диференціація видів КСД в залежності від складності пізнавальних завдань та масштабів, характеристика.
7. Дослідження із зворотнім зв'язком та можливості його використання у роботі вчителя.
8. Еволюційна теорія Г. Спенсера. Нові наукові оцінки спенсеризму у соціології.
9. Загальна характеристика західноєвропейської соціології друга половина XIX –початок XX століття та її класифікація.
10. Загальна характеристика сучасної західної соціології: періодизація розвитку, класифікація.
11. Загальна характеристика, особливості і періодизація соціологічної думки в Україні.
12. Класифікація наук О. Контом, «закон трьох стадій» та їх значення для обґрунтування позитивістської соціології.
13. Загальна криза освіти, її ознаки та характеристика основних напрямів протидії.
14. Методика побудови вибірки у КСД, вихідні поняття, характеристика. Види вибірки.
15. Методика фокус-групового отримання соціологічної інформації.
16. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.
17. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.
18. Молодь як категорія соціології: версії визначення та вихідні критерії.
19. Неомарксизм у соціології: виникнення, теоретичні різновиди та їх характеристика.

20. Неопозитивізм у соціології та його вихідні принципи, характеристика.

21. Нормативні фактори виникнення сім'ї у сучасному світі та їх характеристика.

22. О. Конт про предмет соціології, її основне завдання та методи.

23. Об'єктивні передумови виникнення соціології: класифікація, характеристика.

24. Основні етапи проведення конкретно-соціологічного дослідження та їх характеристика.

25. Основні механізми соціальної взаємодії особистості і суспільства: визначення, класифікація, характеристика.

26. Основні типи визначення культури у соціології, класифікація, характеристика.

27. Періодизація та загальна характеристика української прото-соціології.

28. План соціологічного дослідження: поняття, різновиди, характеристика.

29. Позитивізм у соціології, його методологічні принципи та основні школи: визначення, характеристика.

30. Польове дослідження, поняття, різновиди, характеристика.

31. Поняття «соціологія праці», її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.

32. Поняття «шкала вимірювання» у конкретно-соціологічних дослідженнях та її різновиди. Правила побудови шкал.

33. Поняття документу у КСД, основні різновиди. Аналіз документів: форми та пізнавальне значення.

34. Поняття етногенезу, визначення його основних етапів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів в сучасній Україні.

35. Поняття конкретно-соціологічного дослідження та їх загальна класифікація, характеристика.

36. Поняття культура, суперкультура і субкультура у соціології. Елементи культури, їх визначення, класифікація.

37. Поняття людина, особистість, індивідуальність у соціології, характеристика.

38. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.

39. Поняття сім'ї та шлюбу у соціології. Форми шлюбу, причини виникнення моногамії.

40. Поняття та предмет соціології освіти. Основні сучасні соціологічні концепції освіти, їх загальна характеристика.
41. Поняття, структура та функції соціології культури.
42. Проблема виміру у КСД. Основні правила добору індикаторів.
43. Проблема девіації у творчості Е. Дюркгейма та Р. Мертон. Різновиди девіантної поведінки, їх характеристика.
44. Проблема ставлення до праці та його типологізація у соціології. Мотиви праці, структура мотивів.
45. Програма соціологічного дослідження, її структура та функції. Основні вимоги до розробки програм КСД.
46. Розробка В. Парето «загальної форми суспільства» і проблеми соціального розвитку.
47. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
48. Розробка проблеми ментальності у сучасній соціологічній науці. Поняття ментальності.
49. Символічний інтеракціонізм у соціології та його різновиди. Соціодраматичний інтеракціонізм.
50. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
51. Сім'я як соціальний інститут і соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.
52. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
53. Соціальний інститут, його сутність, різновиди, функції. Поняття дисфункції.
54. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.
55. Соціальні принципи функціонування сучасних освітянських систем.
56. Соціально-психологічний клімат у педагогічному колективі: шляхи діагностики і управління. Стиль керівництва колективом.
57. Соціально-трудова відносина, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.
58. Соціологізм Е. Дюркгейма та його значення для розвитку світової соціології.
59. Соціологічна концепція та соціологічна діяльність М. С. Грушевського.
60. Соціологічні погляди І. Франка.

61. Соціологічні погляди Т. Парсонса.
62. Соціологія як наука; об'єкт та предмет, характеристика видідених категорій.
63. Способи кодування соціологічної інформації. Кодування відкритих питань у КСД.
64. Структура та функції соціології: визначення та характеристика.
65. Структурно-функціональний аналіз у соціології.
66. Суспільство як система та його ознаки. Умови стабільності соціальних систем.
67. Теорія «соціальної дії» М. Вебера. Поняття та критерії соціального. Характеристика різновидів соціальної дії.
68. Теорія конфлікту у сучасній західній соціології: виникнення, основні різновиди (Л. Козер, Р. Дарендорф, Дж. Рекс).
69. Теорія соціальної стратифікації як засіб дослідження суспільства. Варіанти стратифікації суспільств.
70. Типологія міжетнічних відносин, визначення, характеристика.
71. Феноменологічна соціологія.
72. Функціоналістська доктрина сім'ї у соціології.
73. Характеристика конфліктологічної концепції сім'ї у соціології.

РОЗДІЛ V. КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ

Поточне оцінювання здійснюється за рейтинговою системою оцінювання навчальних досягнень студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

При оцінюванні рівня знань студента аналізу підлягають:

- характеристики відповіді: цілісність, повнота, логічність, обґрунтованість, правильність;
- якість знань (ступінь засвоєння фактичного матеріалу): осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність;
- ступінь сформованості вміння поєднувати теорію і практику під час розгляду ситуацій, практичних задач, в процесі політичної комунікації і соціалізації;
- рівень володіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки з проблем, що розглядаються;
- досвід творчої діяльності: вміння виявляти проблеми, розв'язувати їх, формувати гіпотези;
- самостійна робота: робота з навчально-методичною, науковою, допоміжною вітчизняною та зарубіжною літературою з питань, що розглядаються, вміння добувати інформацію з різноманітних джерел (нормативні, програмові; нормативні, преса), робота з комп'ютерною технікою, системою Internet.

Дані критерії є підставою для оцінювання рівня знань, умінь і навичок студентів за 100-бальною шкалою з переведенням підсумкової оцінки в національну шкалу і шкалу ECTS.

**Таблиця відповідності шкал оцінок якості засвоєння
навчального матеріалу**

Національна шкала	Шкала ECTS
5 – відмінно (90–100 і більше балів)	A
4 – добре (75–89 балів)	BC
3 – задовільно (60–74 бали)	DE
2 – незадовільно (35–59 балів)	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)
Незадовільно (1 – 34 бали)	F (незадовільно з обов'язковим повторним курсом)
Зараховано (60 – 100 балів)	
Не зараховано (1 – 59 балів)	

**Оцінювання навчальної роботи студентів
здійснюється за 100-бальною шкалою.**

Модуль 1 (поточний контроль 20 балів)			Модуль 2 (ІНДЗ)	Модуль 3 (самостійна робота)	Модульний контроль	Сума
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	Всього	10	10	50	100
10	20	30				

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Агент соціалізації – соціальні структури, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслюються соціальний досвід, соціальні норми.

Адаптація – пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм.

Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на розкриття змісту досліджуваної проблеми.

Бюрократія – система адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців.

Аудиторія – об'єднання людей на чолі з комунікатором.

Вторинні групи – більш численні групи, які можуть складатись з двох, або кількох первинних груп, та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване.

Гіпотеза – наукове припущення, в якому знання носить вірогідний характер і придатне для роздумів про незрозуміле, неясне, що стало предметом дослідження і яке висувається для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ, процесів, яке треба підтвердити або спростувати.

Глобалізація – процес зростання взаємозалежності суспільств, який розгортається у всесвітньому масштабі.

Девіантна поведінка – практичний прояв соціальної девіації, поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Десоціалізація – процес втрати людиною своєї соціальної якості.

Дисфункція соціального інституту – невиконання соціальним інститутом соціальної функції. Виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності функцій, невідповідності інституту потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту.

Емпірична соціологія – складова соціології, яка займається розв'язанням практичних завдань керування суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

Етикет – норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи.

Індивід – окремий представник соціальної спільності.

Індивідуальність – сукупність відмінностей людини від інших індивідів.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі народного господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості суспільних сфер.

Інституціоналізація – процес утворення соціального інституту.

Інтеріоризація – етап соціалізації, змістом якого є перетворення внутрішньої структури особистості під впливом діяльності людини у складі соціальної спільноти.

Категорії – загальні форми мислення, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини.

Квазігрупа – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм.

Класи суспільні – великі групи людей, що розрізняються за їх місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, отже, за способами отримання та розмірами тієї чи іншої частки суспільного багатства, якою вони володіють.

Конформізм – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосування.

Культура – інтегральне явище, що відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного.

Культурний релятивізм – підхід до оцінки мотивів поведінки і цінностей інших груп з позицій їх культури.

Макросоціологія – складова соціологічної науки, що орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, систем і груп, а також на вивчення глобальних соціальних процесів, на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мезосоціологія – складова соціології, яка своїм дослідженням робить соціальні спільноти і групи, громади, соціальні інститути, соціальні рухи, добровільні асоціації тощо – тобто все те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Мета соціологічного дослідження – загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат.

Метод в соціології – спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практичного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методологія – сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання та зумовлюють головні способи, методи його отримання, характер усієї соціологічної діяльності (теоретичної та практичної).

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах.

Модернізація – сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень.

Мотив – внутрішній збудник діяльності людини.

Натовп – квазігрупа, характерною рисою якої є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.

Національна культура – сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту в тій чи іншій країні, державі.

Неформальна організація – сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно.

Неформальні соціальні групи – групи, соціальні зв'язки і відносини всередині яких формуються під впливом певного соціокультурного середовища, в якому ці групи виникають, в процесі діяльності їх членів для досягнення поставленої мети.

Обряд – традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків.

Особистість – конкретна людина як система стійких якостей, властивостей, що реалізуються в процесі становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі.

Первинні групи – невеликі за чисельністю, тісно інтегровані соціальні групи члені якої за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою (сім'я, група друзів, студентська група, мешканці одного житлового будинку, відділ в установі).

Позитивізм – провідний напрям в соціології XIX ст., який характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях.

Порядок соціальний – взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти.

Потреба – базова основа поведінки людини.

Поструктуралізм – напрям в соціології, основним об'єктом дослідження в якому є тексти в їх відношенні до інших текстів, а не до зовнішньої реальності. Похибка (помилка) репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності від генеральної сукупності за певними пропорціями.

Предмет соціології – це відтворення соціальної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми.

Престиж – поняття, що відображає значущість особи чи соціальної групи у суспільстві.

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур, організацій та їх елементів. Вона вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретні соціальні спільноти, організації.

Проблема соціологічного дослідження – форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню.

Програма соціологічного дослідження – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Прогрес – вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей суспільства.

Професійна культура – культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю.

Регрес – деградація, зниження рівня організації.

Репрезентативність – міра наближеності сформованої моделі об'єкта соціологічного дослідження (вибірки) до пропорцій (параметрів) генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес інтеграції людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов.

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити.

Ритуал – вид обряду, який є формою складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка покликана підкреслити особливу цінність і значимість для людини певних соціальних відносин або процесів.

Системна якість – надіндивідуальна якість, яка виникає на рівні суспільства завдяки взаємодії індивідів.

Ситуація конфлікту – зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда, накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Соціалізація – процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших.

Соціальна дія – будь-яка дія соціального суб'єкта, спрямована на забезпечення своїх потреб та інтересів.

Соціальна група – це сукупність індивідів, яка характеризується спільними інтересами, установками і орієнтаціями, нормативною регламентацією спільної діяльності людей у межах просторово-часового контініуму.

Соціальна девіація – вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Соціальна еволюція – внутрішньо єдина система соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства.

Соціальна мобільність – процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури.

Соціальна норма – вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством.

Соціальна організація – цілісна функціонально-цільова система, що має притаманну їй соціальну структуру, свої функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та всього суспільства.

Соціальна реальність – об'єкт пізнання соціології, створюється в процесі соціальних взаємодій суб'єктів, є результатом їх свідомості та життєдіяльності.

Соціальна роль – відносно постійна та внутрішньо пов'язана система дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів.

Соціальна система – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі.

Соціальна спільність – сукупність індивідів, відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю.

Соціальна спільнота – сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати самостійним суб'єктом соціальної дії.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна іншої соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними.

Соціальне – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальний закон – це об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальний зв'язок – залежність та сумісність індивідів та соціальних груп.

Соціальний інститут – доцільна стійка форма організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який являє собою, з одного боку, сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, а з іншого – соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

Соціальний контроль – практика усіх видів соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам і застосуванню санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Соціальний конфлікт – зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається на основі неспівпадіння інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей. Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих підсистем.

Соціальний статус – місце індивіда чи соціальної групи в суспільній ієрархії.

Соціальні відносини – відносно стійкі та самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві.

Соціальні зміни – зміни в певних сферах суспільства, які призводять до якісно нового стану соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.

Соціологічне дослідження – інструмент соціологічного вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.

Соціологія – поліцентрична, поліпарадигмальна наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності через взаємодію індивідів і їх груп та спільнот.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Соціологія особистості – галузева соціологічна теорія, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

Спеціальні соціологічні теорії – це соціологічні знання середнього рівня, які вивчають окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія тощо), соціальні інститути, соціальні процеси (соціологія конфлікту соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціологічних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування.

Спостереження – метод соціологічного дослідження, який полягає у сприйнятті явищ, прямій реєстрації подій очевидцем у процесі їх розгортання.

Статусний набір – сукупність символів соціального статусу.

Страта (соціальна) – велика група людей, загальною ознакою яких є виробничі, політичні, демографічні та інші характеристики, ознакою якої є місце в суспільній ієрархії.

Стратифікація соціальна – структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності.

Субкультура – це культура певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, територіальна, професійна, тощо).

Суспільний розподіл праці – поділ в суспільстві різних соціальних функцій, що реалізуються певними соціальними спільнотами, групами людей; супроводжується виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо).

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та формою виробничих відносин.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, що склалися історично, які проживають на спільній території, мають загальні культурні цінності та норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Традиції – елементи соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління.

Традиційне суспільство – це суспільство з домінуванням сільськогосподарського виробництва, малорухомими соціальними

структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції.

Управління конфліктом – цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт.

Формальна організація – система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів

Формальні соціальні групи – соціальні групи, мета і структура яких заздалегідь визначена, наприклад, військові підрозділи або виробничі колективи.

Функції соціології – сукупність ролей, що виконує соціологія в організації суспільства як соціальної системи.

Цивілізація – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності.

Цінність – особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, предмети, духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які поділяються особою, виступають метою життя і основними засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навчальний посібник. Харків : ХНУ, 2002. 66 с.
2. Артеменко С. Б., Фляшнікова А. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. 128 с.
3. Батаєва К., Бурлачук В., Захарченко М., Іваненко О. та ін. Історія української соціології : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.
4. Богомаз К. Ю. Соціологія молоді : навчальний посібник. Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 2011. 358 с.
5. Болотова В. О. Соціологія культури : конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Харків : НТУ«ХПІ», 2017. 104 с.
6. Вакуленко С. М. Соціологія праці : навч.-метод. посіб. Київ : Знання, 2008. 262 с.
7. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: підруч. Київ : Кондор, 2021. 552 с.
8. Вербець В. В. Методика організації та проведення соціологічного дослідження : навчально-методичний посібник. Березно, 2008. 231 с.
9. Гавриленко І. М., Огаренко В. М., Сидоренко О. О., Скідін О. Л., Яковенко Ю. І. Соціологія освіти : навчальний посібник. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2005. 294 с.
10. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>
11. Головатий М. Ф. Соціологія політики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2003. 504 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/ro_14.pdf
12. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій. Київ : МАУП. 2006. 304 с.
13. Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія : навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2018. 250 с.
14. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія: підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. URL : <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>

15. Городняк І. В. Соціологія освіти : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 265 с. URL : <https://ns2000.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/Sotsiologhiia-osvity.pdf>

16. Гуменюк Л. Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

17. Даниленко О. А., Ковальова І. Д. Мусієздов О. О. Історія соціології : навчально-методичний посібник. Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2004. 330 с.

18. Євтух В. Б. Етносоціологія : довідник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. 205 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Yevtukh_Volodymyr/Etnosotsiologhiia_dovidnyk.pdf

19. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології : колективна монографія / В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с. URL: <https://isoc.com.ua/assets/files/library/2022-istoriko-teoretichnij-analiz-doslidnickih-program.pdf>

20. Історія соціології : навч.-метод. посіб. / Оксана Гнатчук ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2013. 239 с.

21. Історія соціології : навчальний посібник / за ред. І. П. Руценка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/161792211.pdf>

22. Історія української соціології. XIX-XXI : навчальний посібник / за редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с. URL : https://vo.uu.edu.ua/pluginfile.php/939356/mod_resource/content/1/%21_%D0%A3%D0%BA%D1%80_%D0%A1%D0%BE%D1%86_final_2023.pdf

23. Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень : навч.-метод. посібник / Донецький держ. ун-т управління ; уклад. В. В. Біленький. 2. вид. Донецьк : ДонДУ : УКЦентр ; Донецьк : НТШ-Донецьк2007. 136 с.

24. Козирев М. П. Соціологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 656 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/Козирев%20соціологія%202016.pdf>

25. Колодій М. Соціологія та практична соціологія : методичний посібник для здобувачів вищої освіти. Ужгород, 2021. 138 с. URL : <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/79067>

26. Конспект лекцій з дисципліни «Методи соціологічних досліджень» для студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 054 «Соціологія» (Модуль 1. Теоретична сутність соціологічних досліджень) / укл. Мачуліна І. І. Кам'янське : ДДТУ, 2018. 33с.

27. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія молоді та освіти» для студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 054 «Соціологія» / І. І. Мачуліна. Кам'янське : ДДТУ, 2018. 79 с.

28. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл. : І. І. Мачуліна. Кам'янське : ДДТУ, 2019. 61 с. URL : <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

29. Купрій Т. Г. Соціологія освіти : навчальний посібник для студентів непрофільних спеціальностей. Київ : Логос, 2014. 304 с.

30. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс : підручник. 2-е вид. Київ : Каравела, 2019. 456 с.

31. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2017. 544 с.

32. Лукашевич М. Л. Соціологія праці : підручник. Київ : Либідь, 2004. 440 с.

33. Лукашевич М. П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 186 с.

34. Ляшенко Н. О. Соціологія сім'ї : конспект лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія» у 2-х частинах. Ч. І. Сім'я як соціальний інститут. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 96 с.

35. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї : навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013.

36. Мейжис І. А. Соціологія особистості : навч. посібник для студентів факультетів соціології університетів. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 204 с.

37. Нестуля О. О. Соціологія : навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 272 с.

38. Нечітайло І. С. Освіта як соціалізаційна практика. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2018. № 34–35 (2017). С. 94–104.

39. Нечітайло І. С. Сучасна соціологія освіти: від соціологічної теорії до освітньої практики : підручник для студентів ЗВО. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

40. Основи політичної соціології : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дуб-

лікаш, А. Д. Литовченко та ін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 252 с. URL : <https://socio.karazin.ua/resources/be11978c5d498a6417f6fd3e9525aea8.pdf>

41. Основи соціології : навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання / укл.: С. А. Щудло, І. Л. Мірчук. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. 155 с.

42. Перепельчук Т. В. Соціологія праці : навчальний посібник. Одеса : ОНЕУ, ротاپронт, 2011. 234 с. URL : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2259/1/Соціологія%20праці.pdf>

43. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. 2-е вид. Київ : Каравела, 2004. 350 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/library/pylypenko_vyshnyak_tancher_specialni_ta_haluzevi_sociolohii_k_2004.pdf

44. Покулита І. К. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія» : навч. посіб. Київ : Арістей, 2011. 136 с.

45. Рожанська Н. В. Соціологія освіти : методичні рекомендації з дисципліни для студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Соціологія». Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 36 с.

46. Середа В. Етносоціологія : навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 160 с. URL : <https://uamoderna.com/images/urok-istorii/Sereda/Sereda-manual.pdf>

47. Сорока Ю. Соціологія культури : навчально-методичний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 136 с.

48. Соціологічна думка України : навчальний посібник / М. В. Захарченко [та ін.] ; Міжнародний фонд «Відродження». Трансформація гуманітарної освіти в Україні. Київ : Заповіт, 1996. 424 с.

49. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?) : [навч. посібник] / Е. А. Гансова ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2000. 64 с.

50. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія : навч. посіб. для вузів/ уклад.: В. Г. Городяненко, О. В. Гилюн ; за ред. В. Г. Городяненка. Донецьк : Вид-во ДНУ, 2008. 628 с.

51. Соціологія культури : навч.-метод. посіб. / Ю. Г. Сорока. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 135 с.

52. Соціологія освіти : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. Л. Скідіна, І. М. Гавриленка, Ю. І. Яковенка. 2-ге вид., доп. і перероб. Книга 2. Запоріжжя : КПУ, 2009. 288 с.

53. Соціологія політики. Енциклопедичний словник / Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с. URL : <https://socio.karazin.ua/resources/5daf7f46b8ac1198931e705d5dcaafb7.pdf>

54. Соціологія праці : навчально-методичний посібник / укл.: Л. Д. Водянка, В. І. Кифяк Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2015. 136 с.

55. Соціологія праці : навчально-методичний посібник / укл.: В. І. Кифяк, Л. Д. Водянка, Л. В. Прокопець. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2021. 245 с.

56. Соціологія сім'ї та особистості : навч.-метод. посібник для вивч. дисципліни здобувачам першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти ден. та заоч. форм навчання, спец. 054 Соціологія / ДБТУ; каф. ЮНЕСКО Філософія людського спілкування та соціально-гуманітарних дисциплін / авт.-уклад.: І. С. Нечітайло, Н. Г. Грабар. Харків : [б. в.], 2023. 72 с.

57. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 560 с.

58. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. Київ, 2002. 360 с.

59. Соціологія : навчальний посібник / О. Б. Петінова. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

60. Соціологія: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL : https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

61. Соціологія : підручник / за ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. 4-те вид., випр. Львів : «Магнолія 2006». 2009. 293 с.

62. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. Г. Городяненка. Київ : Видавничий центр «Академія», 2015.

63. Соціологія: теорії середнього рівня : навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL : <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

64. Соціологія : підручник. 5-те вид., випр. / за ред. В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2016. 296 с.

65. Соціологія : підручник. 5-те вид., стереотипне / за ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. Київ : Каравела. 2023. 296 с.

66. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник / Л. Є. Клос, Л. Д. Климанська, М. В. Школяр, С. К. Андрейчук, І. І. Бойко, О. І. Герус, Т. М. Климус та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2019. 422 с.

67. Сулько В. С. Українська соціологічна думка в пошуках істини: (зародження і становлення вітчизняної соціології в процесі національного державотворення. Від найдавніших часів до кінця XIX століття) : навч. посібник для викладачів і студ. вузів. Київ : [б.в.], 2002. 360 с. .

68. Сучасні методика контент-аналізу : навчальний посібник / за заг. ред. Н. Костенко, К. Батаєвої, В. Іванова. Київ : Кондор, 2018. 256 с.

69. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4234&download_id=1292

70. Толстов І. В., Даніліян В. О. Соціологія : навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2018. 284 с.

71. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. Львів : Кальварія. 2003. 544 с.

72. Черниш Н. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

73. Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. 4-те вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2004. 307 с.

74. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПРО, 2020. 800 с.

75. Юрій М. Ф. Соціологія культури : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2006. 302 с. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-180.html>

76. Ярошенко А. О. Історія соціології : курс лекцій. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. 213 с.

Додаткова:

1. Агавердієва Х. Ф. Соціальний аудит у теоретичному полі соціальної відповідальності. *Бізнес-Інформ*. 2018. № 4. С. 272–278.

2. Андріяш В. І. Етнополітичні процеси: аналіз наукової дефініції. *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Вип. 164. Т. 176. С. 83–89.

3. Бауман З. Глобалізація: наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 109 с.

4. Байдич К. Теорія Другого модерну в системі ідей У. Бека. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. На пошану професора Р. М. По столовського*. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 5-6. С. 235–243.

5. Бевзенко Л. Д. Соціальна самоорганізація. *Синегетическая парадигма : возможности социальных интерпретаций*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2002. 437 с.

6. Безрук О. О. Мобільність і трансформації політичної системи та суспільства: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : зб. наук. пр.* Харків. 2019. Вип. 2 (18). С. 16–27. URL : <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/8180>

7. Бех В., Бех Ю., Попов С. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни / за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Беха. Запоріжжя : Просвіта, 2012. 571 с.

8. Білецька Т. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації сучасної української молоді. *Збірник наукових праць Національної Академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки / гол. ред. О. Ф. Волобуєва. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. № 3(14). С. 32–47.*

9. Білоцерківець І. П. Виховання сімейних цінностей у нових соціокультурних умовах. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 рік / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Беха, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець]. Івано-Франківськ : НАІР, 2013. Вип. 3. С. 298–301.*

10. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і вигода різноманітність. *Економіка і суспільство*. 2016. Вип. 7. С. 646–651.

11. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження. Київ : Дух і Літера, 2015. 380 с. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7700/Bogdan_SocResearch.pdf

12. Буткалюк В. Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 66–85.

13. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. *Глобалізація. Регіональна політика*. Луганськ, 2002. С. 49-66.

14. Вербець В. Формування та реалізація духовно-творчого потенціалу студентства. *Соціальна психологія*. 2004. № 3 (5). С. 150-163.

15. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух та ін.; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 148 с.

16. Власова О. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 2 (10). С. 55-64.

17. Волкова Г. В. Феноменологічність ритуалу у вибудові культурних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. Київ : ІДЕЯ-ПРИНТ, 2019. № 3. С. 144-150.

18. Гвоздецька Б.Г. Чинники недоброчесної поведінки студентів у навчальному процесі. *Вища школа : науково-практичне видання*. Київ : Знання, 2019. №10. С. 55-65.

19. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) : монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.

20. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі. *Грані*. 2016. № 4 (132). С. 74-77. doi: <https://doi.org/10.15421/1716081>.

21. Головей В. Міф та міфологічні нарації в сучасній медіакulturі: семіотичний аспект. *Науковий вісник Східноєвропейського національного ун-ту імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2018. № 10 (383). С. 23-28.

22. Городяненко В. «Соціологія політики», «політична соціологія» або «соціологія політичної сфери»? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2.

23. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / наук. ред. О. М. Мироненко ; відп. ред.: С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/5-7770-0060-6/5-7770-0060-6.pdf>

24. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. *Ідеологія. Особистість*. Київ : Знання України, 2013. 580 с.

25. Гуцан О. М. Практичні аспекти застосування кількісно-якісного підходу до оцінки факторів мотивації персоналу. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 1 (23). С. 49-60.

26. Дослідження державних політик: методологія, процедури та європейські практики: монографія/ авт. кол. : [Л. В. Гонюкова, В. М. Козаков, В. А. Ребкало та ін.] ; за заг. ред. Л. В. Гонюкової, В. М. Козакова. Київ : НАДУ, 2018. 400 с.

27. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми. Хроніка-2000. *Україна: філософський спадок століть*. 2000. № 39–40. С. 671–688.

28. Дубасенюк О. А. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Інноваційні аспекти підготовки фахівців в умовах модернізації освітнього простору» : Зб. наук. праць. Новоград-Волинський, 2018. Вип. 1. С. 12–21.*

29. Економіка праці й соціально-трудова відносини : навч. посіб. / [І. Б. Скворцов, В. В. Войцеховська, О. Я. Загорецька та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. І. Б. Скворцова. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2016. 265 с.

30. Етнографія України: навчальний посібник / за ред. С. Л. Марчучука. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.

31. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави : наукова записка / В. П. Горбатенко (керівник авт. кол.), Ю. С. Шемшученко, І. О. Кресіна, О. М. Стойко. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.

32. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.

33. Зелена О. Роль освіти у формуванні громадянських якостей молоді. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. наук. праць*. Дрогобич – Легниця : ТзОВ «Трек ЛТД», 2019. Вип. 9. С. 56–64.

34. Зернецька О. В. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації. *Політика і час*. 2003. № 11. С. 83–88.

35. Іващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 1. С. 60–71.

36. Капітон В. П. Український етнос у контексті сучасних цивілізаційних процесів (філософський аналіз) : монографія. Київ : ДДФА, 2012. 220 с.

37. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. Південноукр. центр гендер. проблем*. Одеса, 2012.

Вип. 44. С. 254–265. URL : http://app.nuoua.od.ua/archive/44_2012/30.pdf

38. Каретна О. О. Сучасні підходи до визначення поняття «модель». Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 287–291.

39. Карпенко Ю. Потебня О. – зачинатель українського народознавства. *Філософія і соціологічна думка*. 1995. № 2. С. 23–29.

40. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : ЛНБІД, 1999. 352 с.

41. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / [пер.з англ. Т. Цимбала]. Київ : Таксон, 2009. 380 с.

42. Кифяк В. І., Шелюжак І. Г., Водянка Л. Д. Системний підхід до аналізу міграційних процесів. *Бізнес-інформ*. 2019. № 11. С. 77–83. URL : https://www.businessinform.net/export_pdf/business-inform-2019-11_0-pages-77_83.pdf

43. Ковальська Є. Методичні рекомендації до виконання практичних завдань з дисципліни «Технології Інтернет-досліджень» для студентів спеціальності 054 «Соціологія» освітнього ступеня бакалавр освітньої програми «Соціологія». Київ : Видавництво «Наукова столиця», 2023. 38 с. URL : https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/kovalska_yeliena_-_techniques_of_internet_studies.pdf

44. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності : монографія / Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін.; за наук. ред. Є. Головахи та С. Дембіцького. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kompleksni-vimiryvalni-instrumenti-vsociologichnih-doslidzhennyah.pdf>

45. Корильчук Н. І., Дзевицька Л. С., Василюк-Зайцева С. В. Проблеми та перспективи сучасної освіти України: спроби наукової рефлексії. *Академічні Візії*. № 16 (2023). URL : <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/164/152>

46. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1(21). С. 8–20. URL : <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1415/1414>.

47. Красівський О. Підбережник Н. Етнополітичні виклики національній безпеці України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип. 3–4. С. 35–49.

48. Кузьмін В. В. Феномен кар'єри в роботах класиків соціологічної думки. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2019. Випуск 13. Львів : Львівський нац. ун-т, 2019. № 13. С. 72–81. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view>

49. Кузьмук О. Соціальна стратифікація суспільства: теоретична та емпірична інтерпретація поняття. *Соціологічні студії*. 1 (12). 2018. С. 27–31.

50. Кухта М. П. Життєві перспективи особистості в структурі соціального потенціалу: проблемно-подієвий підхід. *Український соціум*. 2018, № 2 (65). С. 83–95.

51. Кучерук С. С. Витоки української соціології. Хмельницький : НВП Евріка ТОВ, 2001. 38 с.

52. Лапан Т. Д. Формування академічної української соціології в кінці XIX на початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 126–136.

53. Лапан Т., Пачковський Ю., Калиняк О. Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституціоналізації до історико-соціологічного синтезу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск, 2019. С. 777–785.

54. Лебідь А., Тимофеева Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісноорієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.)*. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 122–126. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/download/123456789/88621/1/Lebid%20_legitimation.pdf

55. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ, Філадельфія : Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995.

56. Лисенко С. О. Становлення і розвиток парадигми самоактуалізації особистості та її переосмислення у контексті сучасності. *«Humanities Studies» Філософія. Збірник наукових праць*. № 8 (85). 2021. С. 20–26. URL : <http://humstudies.com.ua/article/view/243382/241261>

57. Лукашевич М. П., Гуленко М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 344 с.

58. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5 (8). С. 15–23.

59. Малиш Л. Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології : монографія. Київ : НаУКМА, 2019. 370 с.

60. Марінова Г. М., Гуленко М. С. Молодіжна сімейна політика як складова державної соціальної політики. *Вісник Приазовського державного технічного університету : зб. наук. праць*. Маріуполь : ДВНЗ «ПДТУ», 2018. Вип. 1. С. 101–105.

61. Матеріали круглого столу «Соціологія в Україні: наука і освіта, проблеми та перспективи розвитку». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 167–169.

62. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Соціологія*. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27–30. URL : https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/08/Npchdus_os_2013_225_213_7.pdf

63. Медіна Т. В. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації. *Релігія та соціум*. 2013. № 3–4. С. 189–194.

64. Мінливості культури : соціологічні проєкції / Н. Костенко, А. Ручка, Л. Скокова та ін.; за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 440 с.

65. Москаленко В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

66. Назарова Г. В. Аудит персоналу на підприємстві : монографія / Г. В. Назарова, О. С. Лебединська. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 164 с.

67. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. 440 с.

68. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування : підручник. Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. 342 с.

69. Пелих Н. С., Левус Н. І. Особливості статево-рольової соціалізації підлітків з повних та неповних сімей. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 445–457.

70. Петрова І. В. Особливості функціонування сфери дозвілля як соціально-культурного явища у другій половині ХХ ст. *Культура і сучасність*. 2011. № 2. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2011_2/12.pdf

71. Пеша І. Участь молоді у прийнятті рішень. *Молодіжна політика та молодіжна робота : матеріали III міжрегіональної наук.-практ. конф., 14 грудня 2018 р., м. Дніпро* / за заг. ред. Є. І. Бородіна. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. 57 с.

72. Політичні трансформації сучасного суспільства : колективна монографія / за наук. редакцією Т. Шаравари. Київ : Видавництво Ліра-К. 2021. 216 с. URL : <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10909/1/Ільченко%2>

73. Поліщук Ю. М. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2. С. 197–213.

74. Половець В. М. Питирим Сорокін: концепція соціальної страфікації. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 214–217. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_49.

75. Попадинець І. Р. Діджиталізація процесу соціологічного дослідження в публічній сфері. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 2 (76). С. 61–63. URL : http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/10.pdf

76. Прасюк О. В. Вибіркові соціологічні опитування громадян під час виборів як політична технологія впливу на процес формування електоральної громадської думки. URL: <http://naub.org.ua/?p=819>

77. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

78. Пролеєв С. Шанси освіти у глобальному світі. *Філософія освіти*. 2019. № 2 (25).

79. Проноза І. І. Соціологічні дослідження (опитування) як політична технологія інформаційно-маніпулятивного впливу на політичну свідомість. *Науковий журнал «ПОЛІТИКУС»*. Випуск 4. 2023. С. 79–84. URL: http://politicus.od.ua/4_2023/13.pdf

80. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 50–57. URL : <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/9894-19025-1-PB.pdf>

81. Римаренко І. В. Зміна шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Науковий огляд*. 2019. Т. 6. № 59. С. 28–44.

82. Рогова О. Г., Резніков С. І. Проблематика повернення етичної освіти до Нової української школи. *Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал*. Одеса, 2022. Вип. 34. С. 19–24.

83. Романцова Н. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст. *Економіка. Історія*. № 4 (130). 2014.

84. Ручка А. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності. *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 91–123.

85. Сворак С. Концепція народовладдя козацької держави у політико-правових поглядах М. Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59.

86. Сенюра О. В. Соціологічний аналіз процесів соціальної мобільності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Львів, 2015. Вип. 14.

87. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах. *Евристичний потенціал класового аналізу*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2018. 416 с.

88. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. Вип. 45. С. 206–214.

89. Солоненко Ю. В. Сімейний бізнес, сім'я, бізнес-сім'я: окреслення сутностей у площині наукових досліджень. *Економіка і організація управління*. Донецьк, 2021. С. 115–131.

90. Соціологія: організація емпіричного дослідження : навч. посібн. / уклад. Балановський Я. М. Умань : Візаві, 2019. 471 с. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/10780/1/%D0%94%D1%80%D1%83%D0%BA%20%282%29.pdf>

91. Степаненко В., Рибщун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп.* 2009. № 2. С. 23–46.

92. Стігліц Д. Ціна нерівності. Київ : Темпора. 2017. 584 с.

93. Ступак О. Ю Молодь як соціально-демографічна група. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2021. № 1(100).

94. Судин Д. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія соціологічна*. Вип. 7. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013.

95. Судин Д. Точки відліку української соціології. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2016. URL : <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/day-ofsociology>

96. Суїменко Є., Семашко О., Сакада М. Особливості працевлаштування столичної молоді України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003, № 2. С. 160–184.

97. Сукенніков О. В. Соціально-культурний феномен особистості. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*. Випуск 27. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 53–58.

98. Сурвілайте Д. В. НУ «ОЮА». *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48.

99. Сучасні методики контент-аналізу: навчальний посібник / за заг. ред. Н. Костенко, К. Батаєвої, В. Іванова. Київ : Кондор, 2018. 256 с. URL : https://www.researchgate.net/profile/EkaterinaBataeva/publication/326736532_Sucasni_metodiki_kontentanalizu/links/5b61aa7ba6fdccf0b2056d27/Sucasni-metodiki-kontent-analizu.pdf

100. Танчер В. Колізія культурних ідентичностей у полікультурному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 106–117.

101. Танчер В. Соціологічна думка в Україні на тлі світової соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2.

102. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самотворення і самозбереження : монографія / [за ред. О. М. Гомонюк]. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2021. 460 с.

103. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 440 с. URL : https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/transformation_political_institutions_203.pdf

104. Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. *У Конгрес соціологічної асоціації України : тези доповідей*. Харків, 2021.

105. Туленков М. В. Теорія систем і ситемний аналіз у соціології: підручник. Київ : Каравела, 2023. 596 с.

106. Указ Президента України «Про пріоритетні заходи щодо розвитку професійної (професійно-технічної) освіти» від 30 березня 2021 р. №130/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1302021-38149>

107. Уляновський В. І. Проекти українського соціологічного інституту М. С. Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7.

108. Утвенко В. В. Етнологія: навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 244 с.

109. Фомін Ф. В. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій досліджень. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 1. С. 59–64.

110. Франко І. Свобода і автономія. *Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка* / упоряд. Д. Павличко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.

111. Циба В. Параметри особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 3 (11). С. 3–8.

112. Циба В. Системна теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма. *Соціальна психологія*. 2005. № 6 (14). С. 18–31.

113. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О.Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

114. Черниш Н. Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 5-21.

115. Черниш Н., Ровенчак О. Соціокультурний підхід в соціогуманітарних науках: обмін смислами. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 92–103.

116. Чіжова Н. В., Білоніжка І. С. Мобільність особистості: вимоги сьогодення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр.* / [редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін.]. Вип. 75. Т. 3. Запоріжжя : КПУ, 2021. 182 с.

117. Чорний Є. Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин. *Соціальна психологія*. 2003. № 2 . С. 74–87.

118. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2. С. 210–230.

119. Чупрінова Н. Трансформація вищої освіти України в умовах глобалізації: виклики та перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 26, С. 87-94.

120. Шайгородський Ю. Ж. Особливості здійснення суспільно-політичних реформ в Україні. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць*. Київ: ІПЕНД НАН України. 2018. С. 111-142. URL : https://lib.iitta.gov.ua/720231/1/Шайгородський_Особливості%20здійснення..._.pdf

121. Шелюжак І. Г., Тодорюк С. І., Кифяк В. І. Інноваційні методи розвитку персоналу. *Бізнес Інформ*. 2020. №3. С. 437–444. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-3-437->

122. Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення: збірник тез доповідей учасників круглого столу (29 жовтня 2021 року) / упорядник: В. О. Кучер. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 127 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3994?mode=full>

123. Шостак І. В. Анкетування: методичні рекомендації щодо організації та проведення соціологічного дослідження. Острог, 2021. 40 с. URL : https://eprints.oa.edu.ua/8593/1/Anketuwania_meto_duczka.pdf

124. Шульга М. Українська соціологія в пошуках само ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 170-177.

125. Шульга Р. Культурна ідентичність як простір психологічного комфорту особистості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2023 (1). С. 121-139.

126. Шумейко О. Основні підходи до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2011, № 1. С. 135-144.

127. Юренко О. Микита Шаповал: світоглядні засади соціологічної теорії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 145-155.

128. Юрченко Ю., Кутуєв П., Єнін М. та ін. Класовий поділ і соціальна нерівність у незалежній Україні. *Нариси новітньої історії України, 1991-2021* / ред.: М. Мінаков, Г. Касьянов, М. Роджанські. Київ : Laugus, 2021. 344 с.

129. Як провести соціологічне дослідження: методичні рекомендації / упоряд. та заг. ред. О. М. Балакіревої та О. О. Яременка. Київ : Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. 264 с.

130. Яковенко А. Вплив суспільних чинників на студентську молодь (мотиваційний аспект). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 1. С. 82-88.